PRAXIS

FILOZOFSKI DVOMJESEČNIK

πραξις

LEV TROCKI — piše P. Vranicki ▲ TRENUTAK JUGOSLAVENSKOG SOCIJALIZMA — S. Šuvar: Tri riječi o trenutku jugoslavenskog socijalizma i V. Rus: Participativna i reprezentativna demokratija ▲ MISAO I ZBILJA — M. Brida: Sloboda i neki aspekti povijesnog događanja, K. H. Volkmann-Schluck: Put mišljenja u modernom svijetu ▲ DISKUSIJA — D. Suvin piše o Brechtovom »Kavkaskom krugu kredom« ▲ PRIKAZI I BILJEŠKE — N. Sesardić, Lj. Šifler-Premec i N. Mišćević pišu na teme: Dvije knjige o Wittgensteinu, Pregled hermetičko-magijske tradicije i Spomenica za B. Lakebrinka ▲ DOKUMENTI O ZABRANI »PRAXISA«

LEV TROCKI O ZABRANI »PRAXISA«

5 · 1971

PRAXIS

FILOZOFSKI ČASOPIS

Članovi redakcije:

Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Ivan Kuvačić, Gajo Petrović, Rudi Supek, Predrag Vranicki

Glavni i odgovorni urednici:

Gajo Petrović i Rudi Supek

Sekretar redakcije:

Branko Despot

Tehnički urednik:

Miroslav Jilek

Članovi redakcijskog savjeta:

Kostas Axelos (Pariz), Alfred J. Ayer (Oxford), Zygmunt Baumann (Tel-Aviv), Norman Birnbaum (Amherst), Ernst Bloch (Tübingen), Thomas Bottomore (Brighton), Umberto Cerroni (Rim), Robert S. Cohen (Boston), Veljko Cvjetičanin (Zagreb), Mladen Čaldarović (Zagreb), Božidar Debenjak (Ljubljana), Mihailo Đurić (Beograd), Marvin Farber (Buffalo), Vladimir Filipović (Zagreb), Eugen Fink (Freiburg), Ivan Focht (Sarajevo), Erich Fromm (Mexico City), † Lucien Goldmann (Pariz), André Gorz (Pariz), Jürgen Habermas (Frankfurt), Erich Heintel (Beč), Agnes Heller (Budimpešta), Besim Ibrahimpašić (Sarajevo), Mitko Ilievski (Skopje), Leszek Kolakowski (Varšava), Veljko Korać (Beograd), Karel Kosik (Prag), Andrija Krešić (Beograd), Henri Lefebvre (Pariz), † Georg Lukács (Budimpešta), Serge Mallet (Pariz), Herbert Marcuse (San Diego), Mihailo Marković (Beograd), Enzo Paci (Milano), Howard L. Parsons (Bridgeport), Zagorka Pešić-Golubović (Beograd), David Riesman (Cambridge, Mass.), Veljko Rus (Ljubljana), Svetozar Stojanović (Beograd), Julius Strinka (Bratislava), Abdulah Šarčević (Sarajevo), Ljubo Tadić (Beograd), Ivan Varga (Budimpešta), Kurt Wolff (Newton), Aldo Zanardo (Bologna), Miladin Životić (Beograd).

Izdavač:

Hrvatsko Filozofsko Društvo, Zagreb

Tisak jugoslavenskog izdanja: Tiskara i knjigovežnica »Joža Rožanković«, Sisak, telefon 22-575, 22-847. Distribucija: Industrijski radnik, poduzeće za pružanje reklamnih usluga, Zagreb, Ilica 23, telefon 440-449. Lektor i korektor: Milivoj Pilja. Nacrt korice: Trislav Meštrović.

PRAXIS FILOZOFSKI ČASOPIS
JUGOSLAVENSKO IZDANJE
ZAGREB, SEPTEMBAR — OKTOBAR 1971. GODINA VIII — BROJ 5

L. TROCKI

Predrag Vranicki / Lev Davidovič Bronstein Trocki . . . 635
Prva politička iskustva (637), Predsjednik prvog sovjeta i teorija permanentne revolucije (640), Trocki i oktobarska revolucija (645), Kritika birokratizma i opozicija u partiji (653), Trocki u egzilu i kritika staljinizma (665).

TRENUTAK JUGOSLAVENSKOG SOCIJALIZMA

Stipe Šuvar / Tri riječi o trenutku jugoslavenskog socijalizma 677
Veljko Rus / Participativna i reprezentativna demokratija 697

MISAO I ZBILJA

Marija Brida / Sloboda i neki aspekti povijesnog događanja 719
K. H. Volkmann-Schluck / Put mišljenja u modernom svijetu 725

DISKUSIJA

Darko Suvin / Brechtov »Kavkaski krug kredom« kao marksistički figuralizam 733

PRIKAZI I BILJEŠKE

Neven Sesardić / Dvije knjige o Wittgensteinu 745
Ljerka Šifler-Premec / Pregled hermetičko-magijske tradicije . . 749
Nenad Miščević / Spomenica za B. Lakebrinka 752

DOKUMENTI O ZABRANI »PRAXISA«

A. Sudski dokumenti

Uvodna bilješka 757
Rješenje Okružnog javnog tužioca Sisak 758
Rješenje Okružnog suda u Sisku 769
Žalba Redakcije časopisa »Praxis« 776
Rješenje Vrhovnog suda Hrvatske 787

B. Dokumenti iz štampe

Uvodna bilješka 790
»Vjesnikov« komentar sudskih zabrana 792
»Vjesnikova« informacija o rješenju Vrhovnog suda Hrvatske . . 795
Faksimil dijela 4. str. I izd. »Vjesnika« od 8. IX 1971. 796
Objavljeni ispravak suca Okružnog suda u Sisku 797
Neobjavljeni ispravak redakcije »Praxis« 799
Mišljenje jednog suradnika »Praxisa« 800
Mišljenje jednog od urednika »Praxisa« 801

LEV DAVIDOVIČ BRONSTEIN TROCKI

ŽIVOTNI PUT I POGLEDI JEDNOG REVOLUCIONARA I MARKSISTA*

Predrag Vranicki

Zagreb

Prije nekoliko decenija teško je bilo predvidjeti da će borba za novo čovječanstvo, novi svijet lišen barem osnovnih formi otuđenja građanskog društva — prolaziti kroz iste nehumane i otuđene situacije i odnose kakve poznaju najmračniji periodi buržoaske civilizacije. Iako se jednom dijelu čovječanstva još uvijek skrivaju činjenice pređenih razdoblja, podastiru falsificirani podaci, budućnost marksističkog i komunističkog pokreta, realizacija osnovnih humanih ideja koje je taj pokret istakao zavisi u mnogo čemu od hrabrosti, poštenja i kritičnosti da se što radikalnije osvijetli cjelokupna prošlost kao memento za svaku buduću akciju.

Bit staljinizma — a o toj prošlosti je u prvom redu riječ — još nije dovoljno ispitana, niti je kritički i revolucionarno prevladana. Pa čak ni u marksističkom i komunističkom pokretu kao što je naš, jugoslavenski, koji je dao najdublje i najsvestranije teorijske i praktičke kritike staljinizma — neka pitanja nisu svom jasnoćom stavljena u razmatranje, neke situacije nisu dovoljno osvijetljene, situacije koje su upravo rađale staljinizam u matici zemlji i kasnije u međunarodnom radničkom pokretu.[1]

Kriza u koju je komunistički pokret staljinizmom zapao traje i do danas. Zato su razumijevanje i svijest o toj krizi pretpo-

---

*) Objavljujući ovu opsežnu raspravu o L. D. Trockom (koja će biti objavljena i kao uvodna rasprava za izabrana djela L. D. Trockog što ih izdaje izdavačko poduzeće »Otokar Keršovani«) želimo potaći daljnje istraživanje i diskusiju o teorijskom i praktičnom doprinosu ovog značajnog marksista i revolucionara čije je djelo iskrivljeno prikazano u staljinizmu, a kod nas se o njemu dosad gotovo i nije pisalo. (Prim. red.)

1) Kasnije će biti navedeni neki od ovih momenata koji zahtijevaju svestranu i duboku analizu. Teškoće danas postoje i u tome što ni dokumenti o ovim zbivanjima nisu u potpunosti dostupni.

stavka i egzistencije komunizma kao svjetskohistorijskog pokreta. Birokratski autoritarizam i monopol nad teorijom i kritikom, samozadovoljstvo određenim ekonomskim i tehničkim napretcima ne mogu prikriti teška protivrječja. Moskovski procesi, obezglavljenje armije i katastrofalni porazi na početku rata, poslijeratni procesi i logori, rezolucija Informbiroa 1948, mađarski događaji 1956, okupacija Čehoslovačke 1968, najnoviji poljski događaji — da navedemo samo najmarkantnije datume i zbivanja u ova posljednja tri decenija — ukazuju na teške krize socijalizma u početnom i još nerazvijenom periodu njegova historijskog postojanja.

Suptilnija i objektivna marksistička analiza i kritika perioda dvadesetih, tridesetih i četrdesetih godina sovjetskog socijalizma ne bi smjela predbacivati tadašnjim protagonistima jače akcentiranje uloge partije i države u tom razdoblju razvoja socijalizma. Kao što je i poznato, Rusija je u evropskim razmjerima bila zaostala zemlja. Sa tako mnogobrojnom srednjom klasom, sitnom buržoazijom, brojčano slabim proletarijatom, još i oslabljenim u teškom građanskom ratu, sa katastrofalnim posljedicama tog istog rata, osamljena u svijetu kapitalizma, ekonomski nadmoćnijem itd. — ove kao i mnoge druge okolnosti veoma su otežavale normalniji i mirniji razvitak socijalizma, onemogućavale brže prevladavanje etatističke i političke sfere i jednom riječi diktirale postojanje jedne duže faze državnog socijalizma. U tome svakako nije bit staljinizma. Za postojanje ovih struktura ne može se kritizirati ni sovjetske ni bilo koje dosadašnje marksiste i komuniste u izgradnji socijalizma.

Međutim, time stvar nije riješena. Ni teorijski ni praktički. Ako se historijski nije moglo izbjeći određeni period državnog socijalizma (u kojem dakle još uvijek igra veoma snažnu ulogu država i politička sfera) mogle su se i mogu se pogotovo danas, što naročito potcrtavamo, izbjeći mnoge negativnosti i deformacije koje proizlaze iz ostajanja *samo* na toj koncepciji i tako formiranom društvenom odnosu u socijalizmu. Staljinizam je poznavao *samo* taj odnos i još ga je zaoštravanjem, nedemokratizmom, policijskim terorom itd. doveo do krajnjih deformacija i nehumanosti. Iz njihova vidnog polja nestalo je ono što je za sve genuine marksiste, od Marxa, Engelsa, Lenjina do danas bio i jest bitni moment socijalizma — produbljivanje, razvijanje socijalističke demokracije prvenstveno sve jačim učestvovanjem radnog čovjeka (radničke klase u prvom redu) u upravljanju svojim radom, proizvodima svoga rada i svojom društvenom zajednicom, što je samo osnova odumiranja i prevladavanja političke sfere — države i partije.

Ako nema ovoga procesa, koji najdublje zasniva temelje novog društvenog odnosa, novog humaniteta, nove ljudske slobode svaki dosadašnji državni socijalizam, kao i svaki budući, morao je i morat će doći do teških unutrašnjih konflikata, nasilja nad ljudskom ličnošću, deformacija i negiranja socijalističkog.

Staljin je bio glavni protagonist ne samo koncepcije državnog socijalizma nego i mnogih kontrarevolucionarnih konsekvencija u teoriji a naročito praksi. Trocki je bio njegov glavni i najogorčeniji protivnik. U političkoj borbi u kojoj sljedbenici staljinizma sve dosad nisu birali sredstva Trocki je ne samo bio prognan iz SSSR-a, nego na kraju i proglašen — po tada stvorenom sveršavajućem obrascu — špijunom, saboterom, agentom imperijalizma i fašizma itd. Kako su ove metode, kao i metode insceniranih procesa u cjelokupnom današnjem razvijenijem komunističkom pokretu ne samo definitivno razgolićene nego i s najdubljom indignacijom osuđene, vrijeme je da i naša publika, kojoj je na srcu razvoj i našeg i svjetskog socijalizma, upozna neka od najvažnijih originalnih djela onog marksista i revolucionara koji je ne samo i sam bio žrtva staljinističkih metoda terora nego i njegova kritička savjest.[2]

PRVA POLITIČKA ISKUSTVA

Trocki potječe iz jevrejske seoske porodice, a otac mu se tokom vremena razvio u nešto imućnijeg zemljovlasnika. Rođen 26. oktobra 1879, dakle iste godine kad i Staljin, gimnaziju je pohađao u Odesi, a 1896. god. odlazi u Nikolajev na studij. Školovanje mu pada prema tome u ono razdoblje ruske historije kada samodržavlje i feudalizam postepeno odstupaju pred buržoaskim zahtjevima. Tri decenije su već prošle od dekreta o oslobađanju kmetova, razvoj kapitalizma je tekao ubrzanim tokom, ali zajedno s njime i rast i koncentracija proletarijata. Proletarijat je tada, a i desetak godina kasnije, sačinjavao u Rusiji veoma mali dio stanovništva. Ali, ovo treba naglasiti da bi se razumjeli mnogi kasniji događaji, u Rusiji je, kao rijetko u kojoj drugoj zemlji, proletarijat bio koncentriran u nekoliko većih gradova i industrijskih centara, tako da je njegova snaga bila mnogo jača nego što je to pokazivao njegov broj.

Poznato je da su već u osamdesetim godinama prvu marksističku organizaciju »Oslobođenje rada« stvorili G. V. Plehanov, Vera Zasulič i dr. i da je polovinom devedesetih godina već i Lenjin ulazio u intenzivniju političku djelatnost i borbu protiv narodnjaka, buržoazije i cjelokupnog tadašnjeg sistema. Tako se Trockijev kratki period studija poklapa već sa prvim hapšenjem i progonom Lenjina u Sibir,

---

2) Osim originalnih djela Lenjina, Trockog, Zinovjeva, Martova i ostalih glavnih protagonista ruske socijaldemokracije i boljševizma, koja su svakako najvažniji izvor za razumijevanje predrevolucionarnih i revolucionarnih zbivanja kao i pojedinih ličnosti, te nekih prikaza i sjećanja iz tog perioda (Lunačarski, Morizet, Suhanov i dr.) treba prvenstveno istaći radove Isaaca Deutschera o Staljinu a posebno opširnu monografiju o Trockom (I—III). To je ne samo najbolja monografija o Trockom nego i jedno od najboljih djela na području monografske literature uopće. U omašne tri knjige dan je ne samo iscrpan prikaz ličnosti i djelatnosti Trockoga, nego i mnogih drugih najvažnijih ličnosti kao i magistralan prikaz historije ruskog socijalizma i boljševizma. U pogledu historijskih podataka koji se odnose na ta zbivanja i Trockijevu ličnost prvenstveno se oslanjam na ovo Deutscherovo djelo. Među najnovijim interesantnijim raspravama vidi polemiku između N. Krassoa i E. Mandela objavljenu u Les Temps Modernes od juna do septembra 1969.

kao i sa Lenjinovim značajnim radom na problematici razvoja kapitalizma u Rusiji.

Trocki se u Nikolajevu upoznaje s prvim socijalističkim studentima i njihovim idejama koje su sačinjavale raspon od narodnjačkih do marksističkih. Trocki, u to vrijeme više sklon matematici, odmah se uključuje u ova politička i društvena gibanja, osniva i prvu socijaldemokratsku organizaciju u Nikolajevu i list »Naše djelo«, koji je izlazio u stotinjak hektografskih primjeraka. Tadašnji njegovi drugovi već su dobro uočavali vrline i mane mladog Trockog. Kao što je jedan od njih kasnije pisao Bronšteinov *ja* je vladao čitavim njegovim držanjem, a taj *ja* je bio ovladan revolucijom.

Vlada nije međutim ostajala skrštenih ruku u vezi sa širenjem slobodoumnih i socijalističkih ideja. Mnoge napredne i poznate profesore i učenjake penzionira ili prisiljava da odu s tih položaja, a mladi revolucionari dospijevaju u carske tamnice. Trocki je uhapšen prvi put 1898, a krajem 1899. bez procesa osuđen na 4 godine izgona u Sibir. Prije nego što je prognan, u zatvoru u Moskvi, upoznaje mnoge tadašnje revolucionare, prvi put čuje za Lenjina i dobiva njegovo djelo *Razvitak kapitalizma u Rusiji,* kao i neke Bernsteinove spise za koje se ruski revolucionari nisu mnogo oduševljavali. To je i razumljivo. Dok su se ruski marksisti, u teškim uvjetima ilegalnog rada, pripremali na dugotrajnu i napornu političku revolucionarnu borbu, Bernstein je u uvjetima legalne njemačke socijaldemokracije i parlamentarnih uspjeha započeo s evolucionističkom i oportunističkom teorijom i politikom reformizma.

Za vrijeme boravka u moskovskom zatvoru vjenčao se sa ruskom revolucionarkom A. Sokolovskajom sa kojom i odlazi u izagnanstvo u Sibir. Kaznu izdržava u Verholensku, blizu Bajkala na putu za Irkutsk. Odmah se uključuje u diskusije i rasprc oko socijalizma među tamošnjim izgnanicima i radnicima, brani marksizam od anarhizma, zastupa stav o masovnoj borbi, piše političke članke, letke i niz literarnih eseja i kritika o mnogim stranim i domaćim književnicima (Hercenu, Bjelinskom, Dobroljubovu, Ibsenu, Hauptmannu i dr.).

Tada se Trocki definitivno priključuje ruskoj socijaldemokraciji i postaje najviđenija ličnost organizacije »Sibirska unija« koja se stvorila od tamošnjih izgnanika i radnika, koju kasnije i zastupa na briselskom i londonskom kongresu.

U zatvoru i izgnanstvu proboravio je Trocki preko četiri godine. Ljeti 1902. god. dobiva Lenjinovo djelo *Šta da se radi?* i više primjeraka »Iskre«, te konstatira da se u mnogim pitanjima organizacije partije slaže sa Lenjinom. U ljetu 1902. god. odlučuje da bježi iz Sibira. Sa lažnim pasošom na ime jednog njegovog nekadašnjeg zatvorskog čuvara — Trockog — bježi preko Irkutska do Samare, gdje je bio jedan od centara organizacije pristaša »Iskre«. Tu se povezuje s inženjerom Kržižanovskim, Lenjinovim prijateljem i kasnijim predsjednikom Gosplana, koji obavještava Lenjina o kvalitetima mladog revolucionara. Na Lenjinov poziv Trocki odlazi u London, gdje stiže u oktobru 1902. god. i pridružuje se Lenjinu, Veri Zasulič i Martovu koji su bili jezgra lista »Iskre« u Londonu.

U tom razdoblju Trocki je tek navršio dvadesetitreću godinu. Unatoč tome njegove izrazite sposobnosti ponukale su Lenjina da ga predloži za člana redakcije, čemu se oštro suprotstavio Plehanov, s argumentacijom da bi njegovi članci snizili nivo lista. Između Lenjina i Plehanova je u tom periodu već došlo do izvjesne zategnutosti u

vezi s radom i nekim stavovima u »Iskri«. Nekoliko mjeseci kasnije izbile su mnoge suprotnosti u redakciji i rukovodstvu partije, i to dovodi do definitivnog rascjepa. U međuvremenu, do poznatog Drugog kongresa ruske socijaldemokracije, Trocki je u Parizu upoznao studenticu umjetnosti Nataliju Sedovu koja mu postaje druga žena i vjerni pratilac kroz daljnja burna zbivanja, sve do tragičnog kraja.

Drugi kongres, koji započinje u julu 1903. u Bruxellesu, a nastavlja se u Londonu, velika je prekretnica ruske socijaldemokracije kao i Trockog. Dok su ekonomisti Martynov i Akimov napadali članove »Iskre« zbog centralizirane organizacije i revolucionarne politike, Trocki je vehementno branio »Iskru« i posebno Lenjina, tako da ga je Rjazanov nazvao »Lenjinovom toljagom«. Ali kada je došlo do oštrog sukoba između Lenjina i Martova u pogledu organizacije partije, a posebno zbog Lenjinova prijedloga da se redakcija »Iskre« smanji samo na tri člana (Plehanov, Martov, Lenjin), Trocki staje na stranu Martova.

Lenjin je, kako je poznato, u vezi s problemom organizacije partije zasnovane na rigoroznom principu demokratskog centralizma, partije oformljene od profesionalnog kadra revolucionara koji obvezatno rade u jednoj od organizacija itd. odnio na kongresu pobjedu. Ruski »boljševizam« je tako stupio na historijsku scenu!

U tom odsudnom momentu, iako se nešto prije u mnogo čemu slagao sa čvršćom i centraliziranom organizacijom, Trocki je politički zakazao. Ni tada ni u kasnijim godinama on nije vidio da je Lenjinova linija vodila revoluciji, a menjševička u tokove evropske socijaldemokracije koja je u odsudnom momentu evropske revolucije bila zatajila.

Međutim, nedugo iza ovih događaja Trocki se odvaja i od menjševika. Prvi povod je bio njegovo učestvovanje u radu redakcije, čemu se Plehanov i dalje suprotstavljao. Da ne dođe do rascjepa sa Plehanovom, članovi redakcije popuštaju njegovim insistiranjima i tako Trockijevo ime iščezava iz »Iskre«, a otuđivanje od menjševičke frakcije započinje. Prije nego što se otcijepio još jednom je oštro napao Lenjina u brošuri *Naši politički zadaci*, koja izlazi u Ženevi u augustu 1904. god. sa posvetom P. B. Akseljrodu.

Ova brošura najbolje pokazuje oštrinu sukoba, ali isto tako i Trockijev karakter. Upravo se našao on, najmlađi među njima i sa revolucionarnim iskustvom i praksom koji se ni u kom slučaju nisu mogli mjeriti sa Lenjinovim, da Lenjinu s visoka dijeli lekcije i da ga napada često i pogrdnim riječima. Za Trockoga »nažalost drug Lenjin ne posjeduje dovoljno gipkost mišljenja«[3] Lenjin »degradira dijalektiku na sofistiku, razbija sve žive ideje duhovne zgrade marksizma«[4]. Lenjinovo djelo *Šta da se radi?* sadrži »krajnje primitivne organizacione planove«[5], u sporu oko jakobinstva i socijaldemokracije naziva ga Maximilien Lenjin, a bile su upotrebljene i još oštrije i uvredljivije riječi.[6]

---

3) L. D. Trotzki, **Unsere politischen Aufgaben** (1904), u **Schriften zur revolutionären Organisation,** Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1970, str. 89.

4) L. D. Trotzki, Ibid., str. 100.

5) L. D. Trotzki, Ibid., str. 49.

6) Vidi L. D. Trotzki, Ibid., str. 120. Karakteristična je Deutscherova opaska u vezi sa ovim napadom. »Marksisti, pisao je u prvoj knjizi o Trockom, naročito ruski, to treba dodati, običavali su izražavati svoja gledišta bru-

Kako je u tom razdoblju i menjševička »Iskra« oštro napadala Lenjina, a svi su oni imali dobre veze i utjecaj kod evropske socijaldemokracije, Lenjinov položaj nije bio nimalo zavidan. Gotovo pola godine trebalo mu je da izda svoj novi list »Naprijed« preko koga je mogao da nastavi zacrtanom linijom.

Trocki se već u tom periodu udaljio od menjševika i od tada, pa sve do revolucije, pokušava da igra ulogu pomiritelja, ne uviđajući da su razlike bile fundamentalnije prirode. Boraveći jedno vrijeme u drugoj polovini 1904. god. u Münchenu, sprijateljio se sa ruskim socijalistom A. L. Helphandom (Parvusom) koji je bio oštrouman i oštar političar ali s izvjesnim snobovskim karakteristikama koje su ga kasnije u potpunosti odijelile od revolucije.[7]

Bližila se međutim 1905! — Godina koja u razvoju Rusije, ruske socijaldemokracije a također i u životu i djelatnosti Trockoga predstavlja značajan međaš.

PREDSJEDNIK PRVOG SOVJETA I TEORIJA PERMANENTNE REVOLUCIJE

Događaj koji je neposredno prethodio prvoj ruskoj revoluciji bio je sukob Rusije i Japana na Dalekom Istoku. Aspiracije dviju imperijalističkih sila dovele su do međusobnog obračuna 1904. god. Rusija je tokom gotovo cijele 1904. i dijelom 1905. god. gubila bitku za bitkom, što je još pogoršavalo cjelokupnu ekonomsku i političku situaciju u zemlji. Anahronizam ruskog samodržavlja je postajao sve očitiji, a bijeda masa sve nepodnošljivija.

U takvoj situaciji 9. januara velika masa radnika upućuje se prema Zimskom dvorcu, a carizam odgovara masakrom. Revolucionarno vrenje time započinje, a nekoliko mjeseci kasnije kulminira u stvaranju prvih sovjeta!

Trocki je, opet karakteristično za njega, nakon prvih vijesti požurio u Rusiju. U februaru se već nalazi u zemlji, prije gotovo svih drugih socijalističkih vođa. Našavši se tako u središtu ilegalnog rada, odigrao je značajniju ulogu od mnogih drugih. Skrivajući se kod jednog liječnika carske vojne škole i kasnije na granici Finske, vijest o generalnom štrajku sredinom oktobra 1905. potakla ga je da odmah dođe u Petrograd. Tu nailazi na burnu situaciju. Radnici su zahtijevali konstitucionalne slobode, povišenje nadnica i skraćenje radnog vremena. Kad se štrajk razbuktao, u Petrogradu se formira prvi sovjet radničkih deputata koji 17. oktobra 1905. izabire izvršni sovjet u kojem su bili zastupana po 3 boljševika, 3 menjševika i 3 socijalrevolucionara. Za predsjednika je bio izabran Hrustaljev-Nosarj, ali

---

talnom otvorenošću. Ali u pravilu su se uzdržavali od ličnih uvreda. Trockijevo narušavanje toga pravila ne može se objasniti samo uzavrelim temperamentom mladosti — ono je ispoljavalo jednu karakternu crtu, od koje se on nikad nije mogao potpuno osloboditi: on nije mogao da odvoji duhovno od ljudskog.« (I. Deutscher, **Trotzki** I, Stuttgart 1962, str. 99)

7) Neki istraživači misle da je Trocki preuzeo koncepciju permanentne revolucije, o kojoj će biti nešto kasnije riječ, od Parvusa. Deutscher smatra da je bilo nekih utjecaja, ali da je Trocki imao vlastita iskustva koja su Parvusu nedostajala kao i samostalnost koja je pri tome bila odlučujuća. Isto tako da je Parvus još uvijek govorio o političkoj revoluciji, a Trocki već i o socijalnoj.

je Trocki bio glavna snaga, pisao većinu manifesta, rezolucija i redigirao *Izvjestija*.

Revolucionarna iskustva za ovakve situacije nisu još postojala, a organizacija radničke klase bila je još preslaba da bitnije djeluje na tok događaja. Bilo je očigledno također i da generalni štrajk ne može trajati unedogled, kao i da vlada priprema protuudar. Osnovno iskustvo koje se već svom silinom nametalo bila je spoznaja o nužnosti povezivanja generalnog štrajka sa stvaranjem revolucionarnih odreda, da bi štrajk mogao prerasti u ustanak!

Krajem novembra i početkom decembra vlada je bila spremna na ugušivanje revolucije. Prvo je bila uvedena cenzura štampe, zatim je bio uhapšen Hrustaljev-Nosarj i nekoliko drugih vođa. Sovjet se našao pred dilemom šta da radi. Neki su predlagali represalije, neki generalni štrajk itd. Trocki je predložio da se izabere novo predsjedništvo i vrše pripreme za oružani ustanak. Prezidijum je bio izabran sa Trockim na čelu, a kada je 3. decembra zasjedala egzekutiva, vojska, policija i kozaci opkolili su zgradu i pohapsili članove. Tako je završilo pedesetodnevno postojanje prvog sovjeta u historiji!

Nakon hapšenja Martov je u ime menjševičkog Centralnog komiteta pisao uhapšenicima da se brane tako da je sovjet djelovao unutar prava koja mu je davao carski oktobarski manifest. Trocki je to s indignacijom odbio i smatrao da treba sudsku tribinu pretvoriti u optužnicu protiv vlade i režima. To je podržao i Centralni komitet boljševika. Iščekujući tako u Petropavlovskoj tvrđavi proces, Trocki je mnogo čitao, naročito francusku literaturu i razmišljao o cijelom događaju. Rezultat tih razmatranja je brošura *Dostignuća i perspektive — Pokretačke sile revolucije*[8], izašla kao posljednje poglavlje knjige *Naša revolucija* (1906. god.) koja je sadržavala članke i kronike iz razdoblja 1905. god.[9] To je bio spis u kojem je ideja o permanentnoj revoluciji prvi put sustavno iznesena.

Stav o permanentnoj revoluciji već su bili iznijeli Marx i Engels u svojoj poznatoj *Adresi Centralne uprave Saveza komunista* (god. 1850) smatrajući da proletarijat mora buržoaskodemokratsku revoluciju dovesti do kraja, tj. do ukidanja buržoazije kao klase i uspostaviti diktaturu proletarijata. U tom smislu možemo naći i tekstove kod Lenjina kod koga je pojam permanentne revolucije bio upotrijebljen u Marxovu smislu.[10]

---

8) U prvoj knjizi izabranih Trockijevih djela ovaj spis je uvršten kao prvi rad.

9) Ovo djelo, sa svojom posljednjom raspravom o permanentnoj revoluciji, po Deutscherovom mišljenju, nije imalo u to vrijeme gotovo nikakva odjeka, iz dva razloga: prvo, knjiga je odmah bila konfiscirana od policije i drugo, među mnogobrojnim člancima čitaoci nisu mogli tako lako uočiti i ono što je bilo bitnije novo. Deutscher čak misli da ovo djelo ni Lenjin nije čitao sve do 1919. god., kada ga je Trocki ponovno izdao, iako je Lenjin naravno poznavao koncepciju i kritizirao je.

10) Koncepcija permanentne revolucije je, kako sam u tekstu naveo, stara marksistička ideja i koncepcija. Osim Marxovih i Engelsovih tekstova, navedimo ovdje samo jedan Lenjinov iz istog razdoblja prve ruske revolucije. Tekst je objavljen u septembru 1905. god. u vezi sa problemom odnosa socijaldemokracije prema seljačkom pokretu. Navodeći da će ruska socijaldemokracija biti na strani seoskog proletarijata i s cijelom radničkom klasom protiv seljačke buržoazije, Lenjin zaključuje: »Praktično, to će značiti i prelaženje zemlje klasi sitnih posjednika-seljaka, ondje gdje pre-

Trockijev koncept, izgrađen nakon iskustava i prve ruske revolucije, sadržavao je i neke nove tonove. Njegova interpretacija marksističkog shvaćanja historije je bitno aktivistička. Revolucija ne zavisi samo od stanja proizvodnih snaga, nego i od odnosa klasne borbe, od internacionalnog položaja i mnogih subjektivnih momenata tako da je moguće da proletarijat dođe prije na vlast u jednoj nerazvijenoj zemlji nego u razvijenoj.

Revolucija nije dakle automatska posljedica razvijenosti pojedine zemlje: »Takvo shvaćanje nema ništa zajedničkog s marksizmom. Po našem mišljenju — pisao je u toj brošuri Trocki — ruska revolucija će stvoriti uvjete u kojima vlast može prijeći u ruke proletarijata (i u slučaju pobjede revolucije *mora* ona to učiniti), prije nego što političari buržoaskog liberalizma dobiju priliku da potpuno razviju svoj državnički genij.«[11]

Trocki je smatrao da je liberalna buržoazija u Rusiji nesposobna da i samu buržoasku revoluciju dovede do kraja. Kako je proletarijat jedina takva snaga, najbliža perspektiva je neizbježnost ili barem vjerojatnost političke vlasti proletarijata. U slučaju nove revolucije proletarijat je jedina klasa koja se može u potpunosti staviti na čelo te revolucije i pretvoriti je u proletersku. U slučaju takve pobjede ruski proletarijat mora imati također i podršku evropskog proletarijata bez koje se ne bi mogao dulje održati na vlasti. »Bez direktne državne podrške evropskog proletarijata ruska radnička klasa se ne može držati na vlasti i svoju privremenu vladavinu pretvoriti u trajnu socijalističku diktaturu.«[12]

Ovaj spis sadrži dakle već sve glavne ideje na kojima je Trocki zasnivao svoju koncepciju permanentne revolucije. Na nacionalnom planu Trocki je bio uvjeren da, s obzirom na konstelaciju klasnih odnosa, u budućoj revoluciji ruski proletarijat mora biti osnovna snaga revolucije i mora je transformirati iz buržoasko-demokratske u proletersku, socijalističku. Drugi plan je povezivanje nacionalne revolucije u Rusiji s internacionalnom. Bez podrške evropskog proletarijata Trocki je smatrao da je nemoguće da ruski proletarijat do kraja izgradi socijalizam. Ove teze je kasnije, nakon Oktobra i nakon izgona iz zemlje, proširio i unio još neke nove momente.

U vezi sa Trockijevim koncepcijama iz perioda 1906. do 1917. god. o problemu permanentne revolucije, vladaju različita mišljenja i ocjene. Trockisti smatraju da je on u tom spisu već genijalno predvidio tok ruske revolucije koja je zaista bila neposredni prijelaz iz

---

vladava porobljivačko, feudalno krupno vlasništvo, gdje još nema materijalnih uvjeta za krupnu seljačku proizvodnju, i nacionalizaciju, u slučaju potpune pobjede demokratske revolucije, i predaju krupnih kapitalističkih imanja **radničkim asocijacijama,** jer ćemo od revolucije demokratske odmah početi da prelazimo i baš prema našoj snazi, snazi svjesnog i organiziranog proletarijata, početi da prelazimo k socijalističkoj revoluciji. **Mi smo za neprekidnu revoluciju.** (Potcrt. P. V.) Mi se nećemo zaustaviti na pola puta. Ako mi ne obećavamo odmah i smjesta svakojake 'socijalizacije', ne obećavamo ih baš zato što mi znamo stvarne uvjete toga zadatka i ne zataškavamo, nego otkrivamo novu klasnu borbu koja sazrijeva u krilu seljaštva.« (V. I. Lenjin, **Odnos socijal-demokracije prema seljačkom pokretu, Izabrana djela,** tom I, sv. II, Kultura 1949, str. 114—115.) U čemu je razlika između Lenjinova i Trockijeva stava, bit će riječ u tekstu.

11) L. D. Trotzki, **Ergebnisse und Perspektiven, Die treibende Kräfte der Revolution,** Frankfurt a. M. 1967, str. 65.

12) L. D. Trotzki, Ibid., str. 109.

buržoasko-demokratske u proletersku i da je Lenjin, od svojih aprilskih teza dalje, usvojio Trockijevo mišljenje.

Lenjin je naprotiv još 1914. god. Trockijevo mišljenje nazivao »besmisleno lijevim« stajalištem![13] Svojim aprilskim tezama je ipak zauzeo stav o potrebi neposrednog prevođenja buržoaske revolucije u socijalističku! Ovo protivurječje je ipak samo prividno. Trockijeva koncepcija je bila jedna genijalna intuicija, vizija čija je vjerojatnost zavisila od niza okolnosti, nacionalnih i internacionalnih, za koje je postojala mala vjerojatnost da će se steći. Na toj koncepciji jedan realniji političar kakav je bio Lenjin, koji je osjećao odgovornost akcije jedne cijele partije, nije mogao graditi svoju politiku. Zato je ona bila za njega prije 1914. god., i po mom mišljenju s pravom, besmisleno lijeva koncepcija. Ali, kada su se stjecajem okolnosti u okvirima prvog svjetskog imperijalističkog rata otvorile realne mogućnosti za takav proces, i kada je za provođenje toga revolucionarnog i transformacionog procesa postojala i prekaljena partija koju je godinama izgradivao ne Trocki nego Lenjin, tek tada je smatrao Lenjin da može da zaigra na historijsku kartu proleterske revolucije. U tome je i jedna od bitnih razlika između tih dviju velikih ličnosti. Lenjinova genijalna revolucionarna intuicija i vidovitost imali su čvršće historijske temelje!

Što se tiče sudbine Trockoga nakon ugušivanja revolucije, ona je zavisila od ishoda započetog sudskog procesa koji je trajao do početka novembra 1906. Članovi sovjeta su bili oslobođeni optužbe da su podizali ustanak, ali su ipak bili osuđeni na doživotno izgnanstvo u Sibir. Petog januara 1907. god. započela ze deportacija. Trocki, međutim, i prije nego što je došao na odredište, bježi i odlazi u inostranstvo.

Godine koje su slijedile bile su teške za ruske socijaliste. Nastupila je brutalna i reakcionarna Stolipinova era, druga duma je bila raspuštena a socijaldemokratski zastupnici otjerani u Sibir. Lenjin je neumorno radio na konsolidaciji partije, a u Londonu 1907. održan je i posljednji kongres ujedinjene partije. Trocki se unekoliko približio boljševičkim gledanjima, ali ne zadugo. Stoji opet po strani od obiju glavnih grupacija tražeći njihovo jedinstvo. Ni tada nije uviđao da su se putovi obiju frakcija ruske socijaldemokracije definitivno razišli.

Kada se unutar pokreta pojavila grupa tzv. likvidatora koja je tražila njegovu evropeizaciju, stvaranje masovnih demokratskih organizacija, jednom riječi reformističku praksu po uzoru na evropsku socijaldemokraciju, Trocki se u mnogo čemu složio s njihovim zahtjevima, što je Lenjin odlučno odbio, ocjenjujući mnogo realnije mogućnosti razvoja socijalizma i revolucionarne partije u Rusiji, kada Stolipinov režim nije dozvoljavao egzistenciju ni liberalnih partija.

Nakon kongresa u Londonu Trocki odlazi u Berlin gdje ga duhovna elita njemačkog socijalizma srdačno dočekuje kao heroja ustanka. Njegova publicistička djelatnost je u velikoj mjeri bila zaokupljena objašnjavanjem 1905. U to vrijeme se vraća i Parvus, koji je također pobjegao iz Sibira, te Trockoga upoznaje sa Kautskym u

---

13) Vidi Lenjinov članak iz 1914. god. **O narušavanju jedinstva koje se prikriva vikom o jedinstvu** u kojem naziva Trockijevu koncepciju »besmisleno lijevom«. O Trockijevim gledanjima na odnos ruske socijalističke revolucije prema svjetskoj revoluciji bit će kasnije govora.

čijoj kući upoznaje i Bebela, Ledeboura, Hassea i ostale vođe njemačke socijaldemokracije. Interesantno je da se Trocki nije sprijateljio sa radikalnim predstavnicima njemačke socijaldemokracije R. Luxemburg, K. Liebknechtom i F. Mehringom.

Do rata Trocki živi najviše u Beču, učestvuje na kongresima Internacionale gdje upoznaje glavne vođe socijalizma. I dalje nastoji da dođe do pomirenja i ujedinjenja obiju struja ruske socijaldemokracije. Jedan pokušaj 1910. u Parizu, na kojem je umjerenija struja pobijedila, bio je propao jer menjševici nisu htjeli raspustiti svoju organizaciju. Nakon toga je Lenjin, 1912. god. izvršio definitivni rascjep u Pragu, proglasivši boljševičku grupu partijom. Trocki je i tom prilikom napao Lenjina. Međutim, Lenjin je žnjeo plodove svoga mukotrpnog i upornog organizacionog rada: njegove pristalice su vodile ilegalnu socijaldemokratsku organizaciju, dok su se menjševici sastojali od slabih i izoliranih grupa na koje se nije moglo u odsudnim momentima računati.

U takvoj situaciji Trocki je utjecao na menjševike i neke manje boljševičke grupe da sazovu konferenciju svih socijaldemokrata u augustu u Beču, da bi se još jednom pokušalo oko ujedinjenja. Lenjin je odbio da sa svojom organizacijom prisustvuje. Na to su ostale grupacije (menjševici, Trockijeva grupa, neki ultralijevi boljševici, jevrejski savez) sklopili tzv. augustovski blok u kojem je protiv Lenjina vodio opet glavnu riječ Trocki. I dalje je bio uvjeren o neophodnosti ujedinjavanja obiju grupacija ne videći da za to nisu bile sklone ni jedna ni druga strana, samo što je Lenjin to otvoreno i jasno izrazio, imajući, kako smo vidjeli, veoma ozbiljne i opravdane razloge.

Septembra 1912. god. prima Trocki ponudu redakcije lista »Kijevska misao« da ode na Balkan kao dopisnik tih novina te šalje dopise iz balkanskog rata i upoznaje u Rumuniji K. Rakovskog i D. Gerea. Nakon početka svjetskog rata odlazi iz Austrije u Švicarsku gdje dolaze i Lenjin, Radek, Buharin. U to vrijeme se ponovno udaljuje od menjševika i u februaru 1915. god. objavljuje u listu »Naše slovo«, što ga je u Parizu uređivao Antonov-Ovsejenko, izjavu u kojoj govori o svojim neslaganjima sa menjševicima, odbijajući da ih zastupa na jednoj planiranoj konferenciji socijalista u Londonu. Odbacujući tako augustovski blok, Trocki je učinio prvi odlučan korak u približavanju boljševicima. Što su se revolucionarni dani više približavali, Trockijev politički kompas je bio sve sigurniji.[14]

Nakon zbilja sramotne kapitulacije i historijskog poraza Druge internacionale 1914. god., nekoliko grupa revolucionarnih marksista saziva u septembru 1915. god. u Zimmerwaldu (Švicarska) konferenciju koja u analima radničkog pokreta zauzima značajno mjesto. Bio je to prvi organizirani internacionalni istup i kritika imperijalističkih vlada i držanja socijaldemokracije (bilo je zastupano 38 delegata

---

14) List »Naše slovo« organizirao je Antonov-Ovsejenko, nekadašnji carski oficir i menjševik koji se 1905. pobunio sa svojim bataljonom i od carske vlade bio osuđen na smrt. Izbjegavši osudu i radeći ilegalno Antonov-Ovsejenko je oktobra 1917. god. vodio crvenu gardu na Zimsku palaču i uhapsio ministre u vladi Kerenskog. Kasnije je bio jedan od najviđenijih članova Trockijeve opozicije. U navedenom listu surađivali su i neki od najpoznatijih ruskih marksista: Lunačarski, Rjazanov, Manuilski, Sokolnikov, Pokrovski, Čičerin, A. Balabanov, A. Kollontajeva, Uricki i dr.

iz 11 zemalja). Lenjin je tražio da se zauzme stav protiv imperijalističkih vlada i da se pozove narode da imperijalistički rat pretvore u građanski, a predlirao je i za proklamiranje nove internacionale. Većina je bila protiv ovih radikalnih zahtjeva, a Trocki je bio dobio zadatak da napiše jednu principijelnu izjavu u vezi s osudom imperijalističkog rata i držanjem socijaldemokracije, koja je i bila prihvaćena.

Rat je otežavao i akciju i komunikaciju revolucionarnih socijalista. Kad je tako Lenjin uspio da održi drugu konferenciju u Kienthalu aprila 1916. god., francuske vlasti nisu pustile Trockoga preko granice. Ali »Naše slovo« se izjasnilo solidarnim sa rezolucijama toga zasjedanja. Nedugo iza toga list je bio zabranjen, a Trocki dobio izgon iz Francuske. Prije svoga odlaska uputio je oštro pismo ministru rata, nekadašnjem pioniru francuskog marksizma Julesu Guesdu.[15]

Trocki je preko Španjolske emigrirao u Ameriku gdje ga kolonija ruskih socijalista oduševljeno dočekuje. Ruski emigranti su izdavali list »Novi svijet« u redakciji Buharina, Kollontajeve i Volodarskog. Međutim boravak u toj zemlji bio je kratkotrajan. Februarska revolucija u Rusiji (1917. god.) je kao magnet privukla sve ruske revolucionare. Lenjin je već u aprilu u Petrogradu i svojim znamenitim aprilskim tezama daje revoluciji jasnu socijalističku usmjerenost, nasuprot Staljinu, Kamenjevu i mnogim drugim boljševicima koji se nisu snalazili u revolucionarnom vrtlogu. Krajem marta Trocki odlazi u Rusiju, ali zadržavan od engleskih vlasti dolazi tek početkom maja. Na rusko-finskoj granici ga svečano dočekuje delegacija internacionalista iz Petrograda, među kojima je bilo i boljševika. U Petrogradu ga je demonstrirajuća masa sa crvenim zastavama iznijela na leđima iz vlaka. Petrogradski radnici nisu zaboravili predsjednika svoga prvog radničkog sovjeta!

TROCKI I OKTOBARSKA REVOLUCIJA

Započinje nova i najkreativnija etapa Trockijeva života. Jedva je čekao da dođe na poprište borbe, čiji je javni centar bio petrogradski sovjet. Trocki se odmah uputio u sovjet čiji je predsjednik tada bio menjševik Čeidze. Menjševici i socijalrevolucionari su oklijevali da ga prime u egzekutivni komitet. Međutim, nakon prijedloga boljševičkih članova Trocki je bio primljen sa savjetodavnim pra-

15) Ako znamo da je Jules Guesde bio jedan od osnivača francuskog komunističkog pokreta i pionir marksizma, nije na odmet da citiramo dijelove ovoga pisma: »Zar je moguće za jednog poštenog socijalista da se protiv Vas ne bori? U jednoj epohi, u kojoj je buržoasko društvo — čiji ste Vi, Jules Guesde, nekad bili smrtni neprijatelj — očitovalo svoju najunutrašnjiju prirodu, Vi ste socijalističku partiju pretvorili u poslušni kor, koji prati korifeje kapitalističkog banditizma... Socijalizam Babeufa, Saint-Simona, Fouriera, Blanquia, Komune, jednog Jaurèsa i jednog Julesa Guesdea — da, jednog Julesa Guesdea — napokon je našao svoga Albert Thomasa, da bi sa carem pregovarao o najsigurnijem putu, kako da se zauzme Carigrad... Izađite, Jules Guesde, iz svog vojničkog auta, izađite iz svoga kaveza, u koji Vas je kapitalistička država zatvorila i pogledajte malo oko sebe. Možda će sudbina jednom i jednom zauvijek imati sažaljenja na Vaše jadne stare dane, te ćete čuti mukli glas zbivanja koja nadolaze. Mi ih očekujemo; mi ih dozivamo; mi ih pripremamo.« (Prema I. Deutscheru, Trotzki, I sv. str. 231.)

vom glasa. Bilo je to upravo u vrijeme koalicije između kadeta i umjerenih socijalista i rasprave o podjeli mjesta u vladi: trebalo je da bude 10 kapitalističkih i 6 socijalističkih ministara. Trocki je još uvijek bio na čelu jedne grupe ruskih revolucionara koja se oformila oko 1913. god. a imala je naziv »mežrajonka«.[16]

Od tog vremena Trockijeva djelatnost i pogledi se u osnovi, bez obzira kako ćemo vidjeti i na izvjesne razlike, poklapaju sa Lenjinovim. Iako početkom maja na sastanku sa Lenjinom, Zinovjevom i Kamenjevom još nije došlo do sporazuma između boljševika i mežrajonaca, nakon julskih demonstracija, te pokušaja desnice da obezglavi revoluciju nalogom za hapšenje Lenjina, Zinovjeva i Kamenjeva i optužbom da je Lenjin njemački špijun, Trockijeva grupa je pristala na ujedinjenje. Trocki je ujedno i izabran u CK boljševika.

Jedno vrijeme i sam uhapšen Trocki je 4. septembra pušten uz jamstvo. Pokušaj reakcije da uguši pomicanje masa ulijevo Kornilovljevom pobunom bio je osujećen boljševičkom agitacijom među trupama, tako da su se Kornilovljeve trupe razbježale ne opalivši ni metka. U sovjetu boljševici jačaju, Trocki dobiva sve više na popularnosti svojim brojnim istupima, govorima i aktivnošću te ga petrogradski sovjet 23. septembra bira za svog predsjednika. Nakon dvanaest godina Trocki se našao ponovno na kormilu revolucije. Samo s jednom razlikom: ne samo da je cjelokupna situacija u zemlji i izvan zemlje mnogo više pogodovala realiziranju tog revolucionarnog sna, ne samo da su postojala i značajna iskustva iz 1905, nego je i postojala mala ali snažna i prekaljena partija koju je i tada zadivljujućom revolucionarnom energijom i političkom genijalnošću vodio kroz prave Scile i Harbide revolucije nitko drugi nego veliki Vladimir Iljič!

Ali, Lenjin je imao u Trockom u ovakvim situacijama gotovo nezamjenljivu ličnost. Koliko je Trocki znao zatajiti u periodima prije revolucije u ustrajnom i samoprijegornom organizacionom radu — u vrtlogu revolucije bio je u svom elementu. Jedan od najboljih govornika ne samo ruskog nego i međunarodnog socijalizma Trocki je uz Lenjina postajao ne samo najopularnija nego i najvažnija ličnost ruske revolucije.[17]

---

16) »Mežrajonci« su bili jedna grupa poznatih nekadašnjih boljševika i menjševika koju je 1913. osnovao i vodio Trocki. Među najpoznatijim bili su Lunačarski, Rjazanov, Manuilski, Pokrovski, Joffe, Volodarski, Uricki — sve ličnosti koje su u revoluciji igrali značajnu ulogu.

17) U svojim poznatim **Profilima revolucije**, koji su objavljeni 1919. god., Lunačarski je u ocrtavanju najpoznatijih ličnosti među ostalim pisao i slijedeće: »Njegova Trockijeva ambicija je iste vrste kao i Lenjinova, s tom razlikom da on više naginje greškama. Njemu nedostaje Lenjinov gotovo nepogrešiv instinkt, a kao čovjek kolerična temperamenta izlaže se opasnosti, iako samo pokatkad, da zbog svoje strasti postane slijep, dok uvijek uravnoteženi Lenjin sebe ima uvijek u vlasti i ne može se smutiti od srdžbe ili uzrujanosti.

Bilo bi pogrešno kad bismo mislili da je drugi veliki vođa ruske revolucije bio nasuprot svome drugu u svemu slabiji. Postoje npr. strane u kojima ga Trocki neosporno nadmašuje — on je briljantniji, jasniji, aktivniji. Lenjin je pogodan kao nitko drugi za predsjedništvo Savjeta narodnih komesara kao i da vodi svjetsku revoluciju genijalnom rukom, ali on ne bi nikada mogao savladati gigantsku misiju (misli na organizaciju Crvene armije, P. V.) koju je Trocki preuzeo na svoja pleća, te strelovite posjete

Septembar je bio već predvečerje revolucije. Lenjin priprema partiju za posljednje okršaje. Devetog oktobra na zasjedanju egzekutive sovjeta osniva se vojnički revolucionarni komitet koji sa Trockim na čelu postaje i glavni organ ustanka.[18] Desetog oktobra se održava znamenito zasjedanje CK na kojem sa 10 prema dva glasa (Zinovjev i Kamenjev) pada odluka o ustanku. Tada je izabran i prvi politbiro u koji ulaze: Lenjin, Zinovjev, Kamenjev, Trocki, Staljin, Sokolnikov i Bubnov.

Kao predsjednik petrogradskog sovjeta i vojno-revolucionarnog komiteta Trocki je stvarno držao ruku na glavnim legalnim polugama revolucije. U noći između 24. i 25. oktobra, na uporna insistiranja Lenjina da se ustanak izvede, vlast je prešla u ruke boljševika, a Trocki postaje komesar za vanjske poslove.

Revolucija je pobijedila, ali rat još nije bio dokončan. Boljševici su odmah ispunili svoja osnovna obećanja u pogledu nacionalizacije kapitala i zemlje i njene raspodjele. Ostalo je pitanje rata. Uzimajući u obzir rasulo u ruskoj armiji kao i veoma jak otpor prema ratu u svim slojevima naroda u Rusiji Lenjin je predlagao mir, pa čak i separatni sa Njemačkom i njenim saveznicima.

Pregovori su započeli početkom decembra 1917. god. Nijemci sa svojim saveznicima, znajući situaciju i raspoloženje u Rusiji, diktiraju veoma teške uvjete. Jedan dio boljševika bio je oštro protiv mira. Ne samo da su smatrali da mir ide na ruku njemačkom imperijalizmu, nego nisu mogli ni zamisliti da jedna socijalistička vlada sklapa bilo kakav pakt s imperijalistima. Jedanaestog januara 1918. na zasjedanju CK dolazi do oštre raspre. Deržinski, Buharin, Uricki i Kosior su bili glavni zastupnici teze protiv mira. Lenjina su podržavali Zinovjev, Staljin, Sokolnikov. Trocki je dao prijedlog da se obustavi rat, ali da se mir ne potpisuje. Za prijedlog je glasalo 9, a protiv je bilo 7 članova CK i tako je Lenjin ostao u manjini.

Lenjin je ostao u manjini i u februaru, iako su Nijemci prodirali u Rusiju gotovo bez ikakvog otpora. Navedena grupa u CK koja je uporno bila protiv potpisivanja mira smatrala je ujedno da bi ovakav potez negativno djelovao na revolucionarne snage u Njemačkoj i ostalim zemljama Evrope, a isto tako olakšavao borbu njemačkog reakcionarnog režima protiv revolucionarnih socijalista. Lenjin je takve negativne posljedice smatrao manjim zlom od gubitaka prve uspješne proleterske revolucije. U toj teškoj dilemi za istinske revo-

---

od mjesta do mjesta, te začuđujuće govore i kaskade spontanih zapovijesti, tu ulogu neprestanog bodritelja jedne malaksale armije, danas ovdje, sutra negdje drugdje. Ne postoji čovjek na svijetu koji bi Trockoga mogao u ovoj stvari zamijeniti.« (A. W. Lunatscharski, **Profile der Revolution,** Frankfurt a. M. 1968, str. 58)

18) Kasnije je Staljin, da bi umanjio ulogu Trockoga, proširio verziju da je 16. oktobra na sjednici CK bio izabran Partijski centar na čelu sa Staljinom koji je trebalo da rukovodi ustankom. Međutim i sama **Historija SKP (b)** navodi da je taj centar bio rukovodeće jezgro Vojno-revolucionarnog odbora u Petrogradskom sovjetu kojim je rukovodio Trocki. U ovaj podatak većina historičara sumnja, i dapače ga odbacuje kao falsifikat. Bez obzira na ovo pitanje koje se može riješiti tek kad se svi arhivi otvore, sasvim je jasno i nedvojbeno da je Trocki rukovodio **legalnim** štabom revolucije.

lucionare i internacionaliste — Lenjin je ponovo imao pravo.[19] Kad je sukob doveo do kulminacije i kada se Lenjin zaprijetio da će istupiti iz CK, Trocki se priklonio Lenjinovu prijedlogu što je i završilo raspru. Mir je bio potpisan, 3. marta. Bio je to težak i sraman mir, kako su ga sami nazivali. Ali je on mladoj sovjetskoj republici dao neophodan predah.

Predah međutim nije dugo trajao i već se polovinom 1918. god. nadvijaju tmasti oblaci nad prvom radničkom republikom, nerazvijenom i u ratu oslabljenom. Osim unutrašnjih pobuna pristalica starog režima a i lijevih socijalrevolucionara, atentata na Lenjina, ubistva Urickog i Volodarskog itd. bijela garda je uz pomoć Antante započinjala pripreme za rušenje sovjetske vlasti. Građanski rat je bio na pomolu. U drugoj polovici 1918. god. on već i započinje. Trocki je već sredinom marta 1918. god. postavljen za komesara rata i predsjednika najvišeg ratnog savjeta. Jedan od osnovnih zadataka danog momenta — organizacija Crvene armije i borba protiv kontrarevolucije, bila je povjerena upravo njemu, sigurno nakon Lenjina najsposobnijoj ličnosti ruskog oktobra.

Trocki je uvidio da se bjelogardijskim armijama mora suprotstaviti organizirana revolucionarna armija. Ali ona još nije imala svoje stručnjake i zato je Trocki zahtijevao da se prihvati suradnja svih onih nekadašnjih oficira koji su na to pristajali. U tom pitanju imao je protiv sebe ne samo menjševike i socijalrevolucionare nego i lijeve komuniste sa Buharinom, Smirnovom, Pjatakovom i Bubnovom na čelu. Isto tako je za vrijeme rata nastala jaka zategnutost između pojedinih starih boljševika i Trockog, a naročito oštar sukob bio je između njega i Vorošilova kojeg je podupirao Staljin. Kasnijom staljinskom falsifikacijom historije boljševizma i revolucije mnogi ovi momenti, a naravno i neke greške koje su u svakoj djelatnosti a naročito u tako teškoj i kompleksnoj bile neminovne, iskorištavani su da prikažu Trockog kao antiboljševika i antilenjinista. Mučno je danas čitati proizvode takvog jednog »marksizma« koji se staljinskom birokracijom i samovoljom srozao na najgrublje falsifikacije, dezinformacije i iskrivljavanja. Bez Lenjinove partije, revolucionarnog elana ruske radničke klase, potpore ruskog seljaštva — građanski rat ne bi bio dobiven. Ali zato je bila potrebna i vojna organizacija, a ta je bila stvarana pod neposrednim Trockijevim vodstvom. Bilo je kod toga i grubosti i promašaja, i korištenja starih carskih kadrova i izdaja. Ali Trockijeve izvanredne sposobnosti, kojima se divio i sam Lenjin, nadahnjivale su prvu crvenu armiju svijeta.[20] I ona je unatoč svemu pobjeđivala i bjelogardijske generale i armije, potpomognute od gotovo cijelog kapitalističkog svijeta.

---

19) Vidi Lenjinov članak **Čudno i čudovišno** (1918).

20) Bez obzira na njihove sukobe prije revolucije Lenjin je veoma cijenio sposobnosti Trockoga, što je više puta došlo do izražaja. Ovdje bismo samo htjeli navesti jedno mjesto iz Gorkijevih sjećanja na suvremenike, mjesto koje je, naravno, sovjetska cenzura izbacila. »Mnogo se naklapa — govorio je Lenjin Gorkom — naročito mnogo u vezi sa mnom i Trockim.« On udari rukom po stolu i reče: »Molim, neka mi se pokaže još jednog čovjeka, koji bi bio u stanju da u jednoj godini organizira gotovo uzornu vojsku i da osvoji poštovanje vojničkih stručnjaka. Takvog čovjeka imamo mi! Mi imamo sve! Još će se čuda dogoditi!« (M. Gorki, **Erinnerungen an Zeitgenossen,** Berlin 1928, str. 277)

I Kornilova, Denikina, Vrangela, Krasnova, Kaledina, Judeniča i tolike druge.

Dvije epizode u građanskom ratu treba, međutim, pa makar i ukratko spomenuti. Riječ je o koncepciji o unošenju revolucije spolja, intervencijom ili osvajanjem. Dogodilo se to za vrijeme rata u slučaju sa Poljskom i Gruzijom. Boljševici su teoretski odbacivali ovakve mogućnosti, a ipak su tokom rata stupili na taj put iako u okolnostima koje su bile mnogo drugačije i olakotnije od nekih kasnijih.

U prvom slučaju bili su napadnuti od Pilsudskog koji je mislio iskoristiti tešku situaciju mlade sovjetske države u građanskom ratu. Kad je njegova ofanziva poražena, bilo je moguće zaustaviti se na graničnoj liniji koju je predlagao Curzon. Trocki je bio za tu soluciju. Lenjin i politbiro bili su za marš na Varšavu, nadajući se možda ustanku poljskog proletarijata. Tuhačevski, jedan od najsposobnijih generala Crvene armije, bio je potučen na Visli i pobjeda se pretvorila u poraz. Lenjin je kasnije priznao ovu pogrešku, ali general Tuhačevski, kome je ovo bio prvi poraz, i dalje je zastupao tezu o revolucionarnom ratu. Izvjesno opravdanje boljševičko partijsko vodstvo je imalo u tome što su oni bili napadnuti i što se sve to zaista izvršilo u vihoru rata.

Druga epizoda je slučaj Gruzije, koji također ima svoje *pro* i *contra*. Gruzija je bila do revolucije sastavni dio Rusije. Nakon oktobra gruzijski menjševici, bez narodnog referenduma, proglašavaju nezavisnost i neutralnost Gruzije i nekih drugih kavkaskih zemalja. Međutim, ta neutralnost je bila fiktivna. Ne samo da su proganjali svoje boljševike, nego su i tajno pomagali bijelu gardu, puštali u zemlju stranu obavještajnu službu, prolaz trupa itd. jednom riječi angažirali se u borbi protiv sovjetske države. Kada je početkom 1921. god. izbio ustanak gruzijskih boljševika, Crvena armija je umaršírala i time riješila ishod ustanka. Trocki, koji je bio na inspekciji na Uralu, nije znao za ovaj potez i u prvi mah je mislio da se radi o nekoj provokaciji. Međutim, stvar je bio odobrio politbiro. Kada se buržoaska i socijaldemokratska javnost dignula u povodu ovoga slučaja ponovno protiv boljševika — Trocki je stao u vehementnu obranu iako mu je bilo jasno da stvar nije u potpunosti u skladu sa principom samoopredjeljenja.[21] Međutim, kada ove slučajeve usporedimo sa nekim suvremenijim intervencijama — onda se za ove prve može imati izvjesna mjera razumijevanja. U gruzijskom pitanju opravdavajući momenat je bio u prvom redu što je Gruzija bila prije dio Rusije, a otcjepljenje je izvršeno bez poštovanja narodnog suvereniteta. Nadalje, ona je cijelo vrijeme pružala utočište jednom dijelu intervenata. Momenat djelomičnog ustanka nije nikakvo opravdanje, jer u političkim igrama bilo kakva slična inscenacija može da posluži kao nekakav imaginarni povod za intervenciju, kao što je to poslužio napr. i tobožnji »poziv nekih građana« u slučaju socijalističke Čehoslovačke. Obje ove epizode sadržavale su dakle elemente iz kojih su se mogli u kasnijim fazama staljinistič-

21) O tome raspravlja Trocki u spisu **Između imperijalizma i revolucije** koji je objavljen u ovom svesku. Vidi inače o ovim pitanjima veoma lijepu analizu i prikaz kod Deutschera u prvom dijelu monografije o Trockom str. 434—455.

kog etatizma razviti ideologija i praksa nasilja nad pojedinim narodima pa čak i nad suverenim socijalističkim zemljama.

Kada se tokom 1920. god. već nazirao pobjedonosni kraj građanskog rata, Trocki sve više usmjeruje svoju pažnju na druge političke i ekonomske probleme. Nekim svojim shvaćanjima dolazio je u sukob sa mnogim boljševicima, kao npr. u pitanjima militarizacije rada, što je iz početka bio akceptirao i Lenjin. U općoj dezorganiziranosti i razrušenosti smatrao je da je normalno i u potpunosti prihvatljivo da radnik bude podvrgnut svojoj državi i da se primijene metode organizacije koje su svojstvene organizaciji armije. Otpor u partiji je bio snažan i ideju je morao napustiti.[22]

Izvjesne administrativne sklonosti u rješavanju složene socijalne problematike, što mu je Lenjin predbacio u svom tzv. testamentu, ispoljio je Trocki i u vezi sa problematikom i diskusijom o sindikatima koja se bila razbuktala još tokom građanskog rata. Trocki je smatrao da i sindikate treba dobro »prodrmati« i podvrći ih državi. S ovim shvaćanjem došao je do razilaženja sa Lenjinom koji je odbacivao ovu etatističku koncepciju smatrajući, s punim pravom, da radnička klasa mora imati svoju posebnu organizaciju koja će je moći zaštićivati i od njezine vlastite države. Koliko je ovo Lenjinovo mišljenje bilo ispravno pokazalo se kasnije kada je najveći Trockijev protivnik — Staljin preuzeo zapravo glavne Trockijeve ideje iz tog teškog perioda i primijenio ih beskrupulozno i brutalno, kako je Staljinu već bilo svojstveno. U eri pobjede staljinizma rad je bio komandiran upravo onako kako je to mislio Trocki, samo u mnogo težim prilikama; sindikati su bili izgubili svaku samostalnost i postali kao i sve druge organizacije samo transmisije partijskog sveopćeg monopola.

Nisu to bile sve kontroverze unutar boljševičke partije koje samo svjedoče kako su Lenjin i ostali boljševici, u najtežim godinama revolucije, shvaćali i primjenjivali demokratizam u partiji. U vrijeme građanskog rata bilo je stvoreno i nekoliko opozicionih grupa koje su se suprotstavljale vodstvu u vezi s nekim bitnim pitanjima organiziranja partije, države i sovjetskog društva.[23] Najjača je bila grupa tzv. radničke opozicije, koja se sa starim boljševicima Šljapnikovom i Kollontajevom oštro suprotstavila tadašnjoj organizaciji privrede, zastupajući mnogo jače ideje samoupravnosti i ulogu sindikata u upravljanju. Ova, kao i ostale opozicione grupe, objavile su javno i u partijskoj štampi svoje materijale pred X kongres koji se održavao u martu 1921. god.

Građanski rat je bio uglavnom završen i pobjeda je bila na strani prve države radnika i seljaka. Ali situacija je bila, po ocjeni Lenjina, najteža od svih dotadašnjih. Privreda razrušena, zemlja opustošena, radnička klasa decimirana, sredstva ratnog komunizma ne samo nepopularna nego i kočnica oživljavanja privrede, itd. — sve ove okolnosti su dovodile egzistenciju mlade države u pitanje; jedina

---

22) Vidi u polemičkom spisu **Terorizam i komunizam** koji je objavljen u ovom svesku.

23) Među tadašnjim najpoznatijim opozicionim grupama bile su: grupa koju su sačinjavali Osinski, Sapronov i Maksimovski; grupa radničke opozicije na čelu sa Šljapnikovom i Kollontajevom; grupa koja je zastupala »demokratski centralizam« a sačinjavali su je Bubnov, Boguslavski, Kamenski, Maksimovski, Osinski, Rafail i Sapronov; grupa »radničke istine« koja je stajala pod utjecajem A. Bogdanova.

organizirana snaga ostala je partija koja je u tom kaosu mogla da unese neki red. Daljnje unutrašnje divergencije u partiji mogle su dovesti, po Lenjinovu mišljenju, u pitanje cijeli dotadašnji revolucionarni pothvat i djelo. Zato na X kongresu insistira na zabrani opozicionih grupa, s tim da i dalje imaju pravo u javnim publikacijama da objašnjavaju i brane svoje pozicije, birajući neke od zastupnika i u sam CK. Trocki je bio s ovim stavom potpuno suglasan.

Ovo je jedan od onih momenata koji ni u našoj ni u svjetskoj literaturi nije dobio ni dovoljno objašnjenje ni ocjenu. S obzirom na mnoga iskustva socijalizma, antibirokratski orijentirane socijalističke snage vraćaju se s pravom na tu strastvenu debatu ukazujući na značajnost stavova radničke opozicije. Iz toga zatim neki izvlače konsekvencije da je već zapravo tada započeo onaj proces dominacije partije cjelokupnim društvenim životom koji na koncu završava u staljinizmu.

Nema sumnje da je ova odluka imala dalekosežne posljedice. Ali samo u jednoj situaciji koja se bitno razlikovala od tadašnje — u situaciji kada Lenjina više nije bilo na kormilu sovjetskog broda. Činjenica je da je Staljin, koji je najviše od svih ne samo naginjao administrativno-birokratskim metodama, nego isto tako i beskrupuloznim i nelojalnim, od ove odluke, koja je bila uvjetovana jednom posebnom situacijom, učinio princip. U svojoj kasnijoj borbi protiv opozicije, ovu odluku X kongresa proglašavao je za osnovni princip boljševičke partije. A u tome je i bila sva mistifikacija, za koju je veoma lako pridobio partijsku administraciju koja je tada već potpuno od njega zavisila.

Kad imamo pred očima, međutim, cijeli razvoj ruske socijaldemokracije prije Oktobra, kao i život i djelovanje boljševičke partije u Oktobru, vidimo da Lenjinu nije bilo ni na kraj pameti da bi se jedna partija mogla uspješno razvijati bez jake unutrašnje demokracije, bez otvorenih raspravljanja o svim bitnim pitanjima partijskog i društvenog života. Kad to znamo, onda možemo i zaključiti da je odluka na X kongresu bila jedna epizoda, za Lenjina u tom momentu neophodna ali nikako apsolutna.

Upravo u danima održavanja X kongresa izbila je poznata pobuna mornara u Kronštatu. Kada nisu uspjeli pregovori o završavanju pobune, Trocki je dobio nalog da uguši pobunu; to je on i učinio. I ovo je jedan moment koji se tada i kasnije iskorištavao i protiv boljševika i protiv Trockoga. Međutim, često se zaboravljaju neke osnovne istine revolucije. Bez obzira na pobude garnizona (a to nisu više bili stari mornari boljševici koji su dijelom iznijeli i revoluciju na svojim leđima) svaki napad na osnovne snage jedne revolucije u danom momentu je kontrarevolucionaran akt. I kad boljševici nisu uspjeli u pregovorima, za koje su delegirali i samog predsjednika Kalinjina, nije preostalo drugo nego ono što su učinili.

U tom razdoblju Trocki je dospio da objavi i veći broj političkih spisa, govora sa različitih kongresa partije i Internacionale i čak članke i eseje o literaturi. Trockijevo mišljenje, kao i većine boljševika, bilo je da se buržoasko društvo uglavnom iscrpilo, da se proizvodne snage u kapitalizmu ne mogu snažnije dalje razvijati, te da zbog toga i postoje svi osnovni uvjeti za revoluciju u razvijenim kapitalističkim zemljama. Međutim, ni tada, kao ni kasnije, Trocki nije bio revolucionarni avanturist kako ga je htjela prikazati staljinistička propaganda. Ne želim time reći da nije imao progrešnih ocjena pojedinih situacija.

Isto tako ne treba izgubiti iz vida činjenicu da se Trocki kao i mnogi drugi boljševici nadao da će evropska revolucija pobijediti i time bitno pridonijeti uspješnom razvoju ruske revolucije.[24] »Suvišno je govoriti pisao je u spisu protiv Kautskog da mi ni u kojem slučaju ne težimo zatvorenom 'nacionalnom' komunizmu: ukidanje blokade, a pogotovo evropska revolucija morali bi unijeti bitne promjene u naš privredni plan skrativši stadije njegova razvoja, međusobno ih približivši. Ali mi ne znamo kada će nastupiti ovi događaji, pa moramo djelovati tako da se održimo i očvrsnemo uz najnepovoljniji, tj. najpolaganiji razvoj evropske i svjetske revolucije.«[25]

U vezi s ekonomskom politikom i organizacijom sovjetskog društva Trocki je uglavnom dijelio mišljenje vodećih boljševika i Lenjina. Iz izvještaja koji je održao na IV kongresu Treće internacionale vidi se da je Trocki branio politiku NEP-a i smatrao da u prelaznom periodu proletarijat mora iskorištavati mnoge metode i forme kapitalističkog društva dok ne ostvari razvijene pretpostavke za plansku privredu. U tezama dodanim na kraju knjige o ekonomskoj politici Sovjetske Rusije Trocki je pisao: »Sasvim je razumljivo da između kapitalističkog režima i izgrađenog socijalizma neizostavno mora postojati duga epoha tokom koje proletarijat iskorišćuje metode i organizacione forme kapitalističkog prometa (novac, burza, banke, komercijalna kalkulacija), sve više postaje gospodar tržišta, centralizira ga i ujedinjuje i konačno odstranjuje tržište i nadomještava jednim centralističkim planom, koji iz cijelog prethodnog ekonomskog razvoja proizlazi i čini preduvjet za daljnje vođenje privrede. Na tom se putu danas nalazi Sovjetska republika. Ali ona stoji neizmjerno bliže početnoj tački nego završnom cilju.«[26]

U pogledu razvijanja sovjetskog sistema, dakle u biti sistema samoupravljanja, Trocki je također išao linijom Lenjinovih sagledavanja ovih fundamentalnih procesa u socijalizmu. Koncepcija odumiranja države bila je i njegova koncepcija. To mu je omogućilo da u kasnijoj borbi i kritici staljinizma dade jednu od prvih i najtemeljnijih kritika staljinističkog etatizma. U spisu protiv Kautskog pisao je u tom periodu da je sovjetski sistem državni aparat socijalne revolucije. A »usporedo s konačnom pobjedom socijalne revolucije sovjetski sistem proširit će se na cjelokupno stanovništvo, da

---

24) Isti stav zastupao je Trocki i tokom revolucije i kasnije. Tako u predgovoru knjizi godina **1905.** koju je pisao 1922. god. smatrao je da bez internacionalne revolucionarne podrške pobjednički proletarijat mora doći u neprijateljski sukob ne samo sa buržoazijom nego i »sa masama seljaštva, uz čiju je pomoć došao na vlast. Protivrječni interesi koji vladaju situacijom jedne radničke vlade u zaostaloj zemlji u kojoj golemu većinu stanovništva čine seljaci moći će da nađu svoje rješenje samo na internacionalnom planu, na areni svjetske proleterske revolucije. Kada bi, uslijed historijske nužnosti, ruska revolucija srušila uske granice koje joj je nametala buržoaska demokracija, trijumfirajući proletarijat bi bio prisiljen da isto tako razbije okvire nacionalnosti, to znači da bi trebao svjesno upraviti svoj napor tako da ruska revolucija postane prolog svjetske revolucije.« (L. Trotsky, **1905**, Paris 1923, str. 4.)

25) L. Trocki, **Terrorizm i kommunizm**, Moskva — Lenjingrad 1925, str. 125.

26) L. Trocki, Hozjajstvennoe sostojanie Sovetskoj Rossii s točki zrenija socialističeskoj revoljuciii (Terisy), iz knjige Novaja ekonomičeskaja politika Sovetskoj Rossii i perspektivy mirovoj revoljucii, Moskva 1923, str. 68.

bi time ujedno izgubio značajke države i rastvorio se u snažnom udruženju proizvođača i potrošača«.[27]

U tom razdoblju početka dvadesetih godina Trocki se sve više angažira i u radu Internacionale gdje čini protivtežu Zinovjevu i Buharinu koji su naginjali na prebrze zaključke u vezi s akcionom sposobnošću evropskog proletarijata (npr. kod neuspjele martovske akcije u Berlinu). Aprila 1922. god. Lenjin je predložio Trockoga za svog zamjenika u Savjetu narodnih komesara, što je Trocki odbio (zamjenici su još bili Rikov i Cjurupa). Kada je Lenjin u ljetu iste godine ponovio svoj prijedlog, s čime su se složili i Staljin i većina članova Politbiroa, Trocki je ponovno odbio prijedlog.

Od kraja 1922. god., s obzirom na Lenjinovu bolest, počelo se već postavljati pitanje Lenjinova nasljednika i načina funkcioniranja Politbiroa. Lenjinu nije bilo potrebno da stvara nikakve grupe za dobivanje većine u partiji. Sada se stvar počela mijenjati. Ni jedan od članova najvišeg partijskog tijela nije imao ni Lenjinovih sposobnosti ni Lenjinova autoriteta. Trocki, kao najsposobniji, nije nikada bio prihvaćen kao partijski čovjek od stare boljševičke garde. Dapače u Zinovjevu, Kamenjevu i Staljinu imao je oštre protivnike. Tamni oblaci počeli su se već tada nadvijati nad pobjedonosnom partijom boljševika. Lenjin je u posljednjoj godini svoga života, u cijeloj 1923., zbog zdravstvenih razloga izoliran od neposrednog učešća i upravljanja sve složenijim procesima unutrašnje izgradnje i internacionalne politike, a Staljin je kao generalni sekretar sve više učvršćivao svoj položaj i vlast u politbirou i partiji. Odsutni period u razvoju sovjetskog društva bio je već započeo.

Zaključimo ovo poglavlje još jednom konstatacijom. Često se previđa da je za degenerativne procese i pobjedu staljinizma u velikoj mjeri pridonijela svjetska buržoazija. Svojom intervencijom, prekidanjem relativno normalnog odvijanja započete revolucije, pustošenjem zemlje, prisiljavanjem nove vlasti da zavede ratni komunizam a to znači i dokine mnoge društvene i političke slobode, uništenjem mnogih revolucionarnih kadrova naročito iz redova radničke klase, buržoazija je uspjela toliko pogoršati uvjete sovjetskog razvoja da je Lenjin morao pribjeći odlukama X kongresa, da je partija bila prisiljena na administrativno rješavanje mnogih pitanja, da se administrativno-birokratski duh uvlačio u redove partije i samo vodstvo i da su se suzile granice društvenog i političkog demokratizma. To je na koncu i zamorilo mase i omogućilo uspjeh onim ličnostima koje su se među boljševicima znale najbolje oslanjati upravo na navedene metode i dalje ih iskorištavati i protiv svojih vlastitih drugova i protiv društva u cjelini. Pobjeda staljinizma nije mogla da proizađe iz karakteristika samo jedne ličnosti, pa ni jedne cijele grupe. Ona je morala da počiva i na mnogim drugim komponentama od kojih smo ovdje naveli neke najvažnije.

KRITIKA BIROKRATIZMA I OPOZICIJA U PARTIJI

Prije nego što pređemo na prikaz ovog odsutnog perioda u razvoju boljševičke partije i sovjetskog društva treba istaći Trockijevu djelatnost kao literarnog esejista i kritičara. Krajem 1923. god. izlazi njegova omašna knjiga *Literatura i revolu-*

27) L. Trocki, **Terrorizm i kommunizm**, str. 105.

cija u kojoj je sakupio mnoge svoje kritike i eseje iz perioda 1908—1914, pridodavši im veći broj eseja i kritika iz perioda revolucije. Iz njih se najbolje mogu sagledati intelektualna znatiželja, literarne sposobnosti i svestrani talenat Trockijeve ličnosti. I u najtežim danima mlade i osamljene revolucije uspijeva da prati najvažnija dostignuća na tako važnom području ljudske djelatnosti i kulture. Za vrijeme ljetnog odmora 1922. i 1923. napisao je i veći dio ovih rasprava.

Trocki je veoma dobro poznavao rusko društvo i njegova gibanja. Zato su i njegove dijagnoze, ocjene, kritike i ukazivanja na socijalne korijene i moguće domete pojedinih tadašnjih pravaca i ličnosti u ruskoj literaturi i danas od interesa. Trockijeva inteligencija i širina duha priječila ga je da i u najzaoštrenijem razdoblju ne zapadne u one jednostranosti, šablone, vulgarnosti u koje je kasnije zapao staljinizam. Trockijev odnos prema velikoj tradiciji je pozitivan, on se prema tadašnjim fenomenima građanske kulture odnosi kritički ali ne negatorski. Iz svega izbija snažna ličnost, superiorni intelektualac-marksist koji oštroumno ocjenjuje šta od svega onoga što se u tom periodu pojavljivalo u literaturi može da pridonese stvaranju jedne nove kulture i čovjeka.

Zbog tih razloga Trocki nije mogao ni pomisliti da jedna politička organizacija kao što je partija može diktirati umjetnicima recepte i stilove. U partiji nema nikakvih gotovih rješenja u pogledu stvaranja stihova, evolucije kazališta, obnavljanja književnog jezika, arhitektonskog stila, pisao je u navedenom djelu. »Marksistička metoda daje mogućnost da se ocijene uvjeti razvoja nove umjetnosti, da se prate svi njeni izvori, da se podrže najprogresivniji pjesnici kritičkim osvjetljavanjem putova, — ali ništa više od toga. Svoje putove umjetnost mora prokrčiti na svojim vlastitim nogama. Metode marksizma — nisu metode umjetnosti. Partija rukovodi proletarijatom, ali ne historijskim procesom. Postoje područja gdje partija rukovodi neposredno i zapovjednički. Ima područja gdje ona kontrolira i pomaže. Postoje, na kraju, područja gdje se ona samo orijentira. Područje umjetnosti nije takvo gdje je partija pozvana da komandira. Ona može i treba da štiti, da pomaže i samo posredno da rukovodi. Ona može i mora da pruža uvjetni kredit svoga povjerenja raznim umjetničkim grupacijama, koje iskreno teže da se približe revoluciij, da pomognu njenom umjetničkom formiranju. I u svakom slučaju partija ne može da stane i neće stati na poziciju literarnog kružoka, koji se bori, koji donekle naprosto konkurira drugim literarnim kružocima. Partija stoji na straži historijskih interesa klase u cjelini. Svjesno i korak po korak pripremajući preduvjete za novu kulturu i time za novu umjetnost, ona se odnosi prema literarnim suputnicima ne kao prema konkurentima radničkih pisaca, nego kao prema pomoćnicima radničke klase, stvarnim i mogućim, u izgradnji najvećeg zamaha. Stvarajući epizodičnost književnih grupiranja prelazne epohe, ona ih ne ocjenjuje sa stajališta individualnih klasnih pasoša gos-

pode književnika, nego sa stajališta toga mjesta, koje te grupacije zauzimaju ili mogu da zauzmu u pripremanju socijalističke kulture. Ako se danas još ne može odrediti mjesto date grupacije, partija će kao partija dobronamjerno i pažljivo pričekati. Pojedini kritičari, naprosto čitaoci mogu unaprijed poklanjati svoje simpatije ovom ili onom grupiranju. Partija u cjelini, zato što brani historijske interese klase, mora da bude objektivnija i mudrija.«[28]

Iz ovoga se već može zaključiti da se Trocki suprotstavljao svakom opredjeljivanju partije za pojedine umjetničke struje, pa tako i za tzv. proletersku umjetnost. U vehementnim tadašnjim diskusijama oko ovoga fenomena koji je niknuo direktno iz revolucije, a kome je bio naklonjen i sam Lunačarski, Trocki je jasno iznosio mišljenje da je svaka težnja za oblikovanjem neke posebne proleterske umjetnosti bez ikakvih temelja. Uspoređujući nastajanje građanske kulture sa proleterskom, Trocki ukazuje kako proletarijat nije uopće imao historijskog vremena da stvori kulturnu sredinu, a buržoaska inteligencija je imala takvu sredinu bez obzira kakva je ona bila. Nije razlog tome što partija nije pomogla, nego u tome što niži slojevi nisu umjetnički pripremljeni, a umjetnost kao i nauka zahtijevaju pripremu. A što cijeli sistem novih odnosa bude čvršći i novi režim sigurniji od političkih i ratnih potresa, što budu bolji uvjeti za kulturno stvaralaštvo, »to će se bolje proletarijat ugraditi u socijalističku zajednicu, oslobađajući se svojih klasnih osobina, tj. prestajući biti proletarijat. Drugim riječima: o stvaranju nove kulture, tj. o izgradnji velikih historijskih razmjera u vrijeme diktature ne treba ni govoriti; a ta kulturna izgradnja koja se ne može mjeriti ni s čim iz prošlosti, koja će nastupiti kada otpadne potreba za željeznim stegama diktature, neće više imati klasni karakter. Iz ovoga se može izvesti zaključak da proleterske kulture ne samo da nema, nego je neće ni biti; a da se zbog toga tuguje, nema zaista osnove: proletarijat je uzeo vlast baš zbog toga da zauvijek prekine s klasnom kulturom i da prokrči put za čovječansku kulturu. Mi na to kao da često zaboravljamo.«[29]

Djelo o literaturi i revoluciji, koji sadrži niz eseja i kritičkih rasprava o tadašnjim pojavama u ruskoj literaturi (futurizmu, imažinizmu, o suputnicima revolucije, formalnoj školi, Bloku, o proleterskoj umjetnosti, o partijskoj politici u umjetnosti itd.) pojavilo se otprilike u vrijeme kada su četrdesetišest uglednih članova partije objavili deklaraciju koja je bila usmjerena protv oficijelnog vodstva partije. Oni su vodstvo kritizirali da nema dosljedne ekonomske politike, protestirali su protiv sve veće vlasti sekretarijata koju je Staljin sve više povećavao, protiv gušenja kritike i diskusije zahtijevajući i ukidanje ili ub-

28) L. D. Trocki, **Literatura i revoljucija**, Moskva 1923, str. 162—163.
29) L. D. Trocki, **Ibid.**, str. 137.

lažavanje zabrane stvaranja grupa u partiji. Među potpisnicima su bili mnogi dobri Trockijevi prijatelji kao Pjatakov, Preobraženski, Sosnovski, Antonov-Ovsejenko i drugi te je vjerojatna pretpostavka da je i Trocki imao udjela u tom kritičkom dokumentu.

U tom razdoblju već je nastalo početno grupiranje unutar politbiroa. Stari antagonizmi izbijali su na površinu, što je još više bilo potencirano Trockijevom ličnošću, koji ne samo da nije bio stari boljševik, nego je i u ličnim odnosima, svojim samouvjerenim a i arogantnim stavom, izazivao lične netrpeljivosti. Staljin je to najvještije iskoristio pridobivši najprije Zinovjeva i Kamenjeva protiv Trockog. Lenjin više nije mogao intervenirati jer mu se bolest pogoršavala. Danas znamo pouzdano iz tzv. Lenjinova »testamenta«, kao i iz nekih drugih dokumenata, da je upozoravao partiju na mogućnost raskola u vezi sa zategnutim odnosom između Trockoga i Staljina. U dodatku pisma Lenjin je također upozoravao na nedostatke u Staljinovu karakteru koji mogu biti kobni za partiju i predlagao da se Staljina smijeni sa tog tako važnog i delikatnog položaja. Tada je također pisao i svoja poznata pisma o problemu nacionalnosti, koja su također bila kritika Staljinovih pogleda i prakse — što je sve međutim ostalo skriveno pred sovjetskom partijom i narodima više od tri decenija. Trockomu se međutim, kada je to kasnije nakon progonstva iznosio u raznim svojim djelima nije vjerovalo.[30]

---

30) Podsjetimo se nekih mjesta iz tih pisama. U pismu od 24. XII 1922. Lenjin je pisao: »Drug Staljin, postavši generalni sekretar, prikupio je u svojim rukama neograničenu vlast, i ja nisam uvjeren hoće li on biti kadar služiti se dovoljno oprezno tom vlašću. U drugu ruku, drug Trocki, kako je već dokazala njegova borba protiv CK u vezi s pitanjem o Narodnom komesarijatu sovjetskih željeznica, ne odlikuje se samo izvanrednim sposobnostima. On je osobno, možda, najsposobniji čovjek u sadašnjem CK, ali i beskonačno samouvjeren i beskrajno se zanosi čisto administrativnom stranom posla. Te dvije osobine dvaju istaknutih vođa sadašnjeg CK mogu nehotice dovesti do raskola, i ako naša Partija ne poduzme korake da to spriječi, taj raskol može nastati neočekivano.« (Vidi **Tajni referat N. S. Hruščova**, Zagreb 1970, str. 97). Dodatak pismu je glasio: »Staljin je previše grub, i ta mana, koja se može sasvim snositi u odnosima među nama, komunistima, postaje nepodnošljiva u ulozi generalnog sekretara. Zbog toga predlažem drugovima da razmisle kako da se Staljin premjesti s tog mjesta i postavi na nj drugi čovjek, koji bi se u odnosu na druga Staljina odlikovao samo jednom prednošću, naime, da bude snošljiviji, lojalniji, uljudniji, obzirniji prema drugovima, manje kapriciozan itd. Ta se okolnost može činiti ništavnom sitnicom. Ali ja mislim da s gledišta zaštite od raskola i s gledišta činjenica što sam ih prije naveo o međusobnim odnosima Staljina i Trockoga, to nije sitnica, ili to je takva sitnica koja može poprimiti odlučno značenje.« (Ibid. str. 98—99) O Lenjinovoj kritici Staljina u vezi sa pitanjem nacionalnosti ili o »autonomizaciji« vidi navedenu knjigu, str. 105—110. Dok je Lenjin pisao da »političku odgovornost za svu tu uistinu velikorusku nacionalističku kampanju treba da snose, svakako, Staljin i Džeržinski« (str. 109) po **Historiji SKP (b)** Staljin je na XII kongresu, aprila 1923. glavni pobornik pravilne politike u nacionalnom pitanju, »on je pozvao svu partiju na odlučnu borbu protiv skretanja u nacionalnom pitanju — protiv velikorus-

Vodeća trojka je bila spomenutom deklaracijom veoma uznemirena. Početkom novembra Zinovjev je u ime vodstva objavio da će se uspostaviti demokracija u partiji i kao znak za to otvorena je bila mogućnost članovima partije da svoja gledišta iznesu u »Pravdi« i drugim listovima. Međutim velika podrška što su je dobili pisci kritičkog dokumenta još više je uplašila vodstvo. Staljinova grupa odmah smjenjuje neke potpisnike sa njihovih tadašnjih funkcija, protustatutarno raspušta neka rukovodstva (kao CK Komsomola) i objavljuje svoju proklamaciju o novom kursu, za koju su dobili i potpis Trockoga. Proklamacija je međutim ostala mrtvo slovo na papiru. Trocki je naprotiv u nekoliko članaka u »Pravdi« iznio svoja gledanja na postavljene probleme što je nešto kasnije objavljeno kao *Novi kurs* (1924).

Trockijeva kritika se odnosila prvenstveno na pitanje birokratizma u partiji i državnom aparatu i na njegovu opasnost za cjelokupni daljnji razvoj. Ukazujući da partija živi u izvjesnom smislu na dva nivoa — višem gdje se odlučuje, i nižem gdje se samo uzimaju na znanje odluke, Trocki je ukazivao da se partijski aparat izolirao od masa i da pokazuje birokratsku samodostatnost i prezir prema raspoloženjima i mišljenjima u partiji. Trocki upozorava da birokratizam nije slučajan fenomen i da se ne razvija od lokalnih organizacija prema centru, nego od centra prema lokalnim organizacijama. Osobito je bilo značajno ukazivanje da birokratizam u partiji nije u osnovi preostatak ratnog perioda nego posljedica administrativnog načina rješavanja problema te da je zato bitno novi fenomen koji proizlazi iz novih zadataka, novih funkcija, novih teškoća i novih pogrešaka partije.

Trocki je također s pravom ukazivao da birokratizam proizlazi iz još uvijek neophodne hijerarhijske strukture sovjetskog društva kao i suviše uske vezanosti partije i države. »Državni aparat je — po njegovu mišljenju — najznačajniji izvor birokratizma. S jedne strane on apsorbira golemi broj najaktivnijih elemenata partije i najsposobnije od njih uči metodama vladanja ljudima i stvarima, a ne političkom upravljanju masama. S druge strane, on u velikoj mjeri privlači pažnju partijskog aparata na koji utječe svojim metodama upravljanja.

Otuda, u velikoj mjeri, birokratizacija aparata koja prijeti da odvoji partiju od masa. Upravo je ta opasnost sada najočiglednija, najneposrednija. Borba protiv drugih opasnosti mora u sadašnjim uvjetima započeti borbom protiv birokratizma.

Nedostojno je za jednog marksista smatrati da je brokratizam samo skup loših navika kancelarijskih službenika. Birokratizam je društvena pojava utoliko što je on određeni sistem upravljanja ljudima i stvarima. Njegovi su duboki uzroci heteroge-

---

kog šovinizma i mjesnog buržoaskog nacionalizma«. **(Istoria SKP (b),** Moskva 1944, str. 251)

nost društva, razlika svakidašnjih i temeljnih interesa raznih grupa stanovništva. Birokratizam se komplicira zbog nedostatka kulture masa. Kod nas, bitni izvor birokratizma leži u nuždi da se stvori i održi državni aparat koji povezuje interese proletarijata i interese seljaštva u savršeni ekonomski sklad, od kojeg smo još veoma daleko. Nužnost da se održava stalna armija također je jedan drugi značajan izvor birokratizma.«[31]

U vezi s problemom frakcije, protiv kojih su bili gotovo svi boljševici i prije X kongresa (što je sasvim razumljivo, jer frakcija u biti znači partiju u partiji) Trocki upozorava također da je upravo birokratizam jedan važan izvor i samih frakcija. Vodeći organi partije moraju zato osluškivati glas masa i ne smatrati svaku kritiku kao izraz frakcijskog duha. »Naša partija ne bi mogla ispuniti svoju historijsku misiju ako bi se pocijepala u frakcije. Ona se neće tako razjediniti jer, kao autonomni kolektiv, njezin se organizam tome suprotstavlja. Ali opasnosti frakcionaštva ona će uspješno suzbiti samo ako unutar sebe razvija i učvršćuje primjenu radničke demokracije. *Birokratizam aparata upravo je jedan od glavnih izvora frakcionaštva.* On bez milosti guši kritiku i odbacuje nezadovoljstvo unutar organizacije. Za njega je svaka kritika, svako upozorenje gotovo neumitno manifestacija frakcijskog duha. Mehanički centralizam ima za obavezan dodatak frakcionaštvo, karikaturu demokracije i strahovitu političku opasnost.«[32]

Trocki je dalje ukazivao na opasnost brzog razvoja privatnog kapitala i predlagao primjenu određenih mjera prema tom kapitalu kao i prema bogatom seljaku da bi se ojačao socijalistički sektor privrede. Za rješenje svih tih nagomilanih i teških problema u životu sovjetske zemlje Trocki je pretpostavljao u prvom redu demokratizaciju partijskog života, prenošenje centra aktivnosti prema bazi i odstranjivanje kastinskog duha funkcionara. Pri tom je smatrao da se, uz sve dužno poštovanje prema velikom Lenjinu, ne smije od njegovih stavova stvarati kanon. Više puta se pokazalo da su mnogi stari boljševici, upravo zbog dogmatskog odnosa prema određenim stavovima, znali zatajiti i prije i poslije revolucije. Pa ako nešto može da nanese smrtni udarac duhovnom životu partije i odgoju omladine, to je svakako »transformacija lenjinizma od metode koja zahtijeva za svoju primjenu inicijativu, kritičko mišljenje, ideološku hrabrost, u dogmu koja zahtijeva samo interpretatore određene jednom zauvijek.«[33]

U istom spisu Trocki je još zastupao i tezu o mogućnosti otvorenog zastupanja mišljenja pa i onda kad je netko u manjini, a zahtijevao je da se s obzirom na veoma loš sastav partije ona popuni više iz redova radničke klase.

---

31) L. Trotsky, **Cours nouveau, De la Révolution,** Paris 1963, str. 54.

32) L. Trotsky, **Ibid.,** str. 86—87.

33) L. **Trotsky,** Ibid., str. 61.

Reagiranje vodstva je bilo nervozno i oštro. Trocki je dobio protiv sebe gotovo cijeli vodeći aparat: ne samo Staljinovu grupaciju nego i sve one stare boljševike kojima je predbacio njihove dogmatske slabosti koje su uvjetovale nesnalaženje u mnogim odsudnim periodima revolucije. Trocki je gubio još jednu bitku, a Staljin se pokazao kao bolji taktičar i daleko lukaviji u internim manipulacijama. Vodeća trojka je na 13. konferenciji 16. januara 1924. uspjela da postigne osudu Trockoga i potpisnika rezolucije za »malograđansko odstupanje od lenjinizma«. Koji dan iza toga Trocki odlazi na oporavak prema jugu i na Kavkazu ga stiže Staljinov telegram o smrti Lenjina. Kako ga je Staljin sigurno namjerno krivo obavijestio da na pogreb neće stići (iako je pogreb održan tek 27. januara) tom značajnom događaju Trocki nije prisustvovao. Staljin je ubirao daljnje poene u političkoj borbi, a da toga Trocki odmah i nije bio svjestan.

Kad se u proljeće vratio u Moskvu, naišao je na pripreme za 13. kongres partije. U maju se bio sastao CK gdje je pročitan Lenjinov testament koji se dotad nalazio kod Lenjinove žene Krupskaje. Preneraženje je bilo veliko kad se čulo šta je Lenjin napisao o Staljinu. U takvom odsudnom momentu Staljina spašavaju Zinovjev i Kamenjev uvjeravajući CK da je Staljin uvidio svoje greške. Kada se zaključilo da se Staljin ne smjenjuje sa položaja sekretara, nije se moglo ni objaviti testament. Krupskaja je oštro protestirala, ali je CK većinom glasova odbacio protest. Trocki je pri svemu tome šutio. Krajem maja je na Kongresu ponovno oštro napadnut.

U jesen iste godine publicirao je *Pouke oktobra* u kojima je ponovno oživio držanje nekih tadašnjih vodećih ličnosti koji se 1917. god. nisu slagali s Lenjinom, u prvom redu Zinovjeva i Kamenjeva. Vodstvo je angažiralo cijeli štab pisaca, pa čak i inostranih, za rasvjetljavanje pokrenutih pitanja. U toj tzv. »literarnoj debati«, kada su se još priznavale Trockijeve zasluge, Staljin je izašao sa tezom da je centrala ustanka bio jedan partijski centar sa Staljinom na čelu, a ne petrogradski vojni revolucionarni komitet sa Trockim na čelu, što je bio najdrastičniji početak fabriciranja krivotvorene historije boljševičke partije.

Jedan od važnih rezultata »literarne debate« bio je da su Zinovjev i Kamenjev izgubili mnogo od prestiža, ali je zato dobio Staljin. Prva dvojica su ponovno tražili da se Trocki izbaci iz Politbiroa i CK, na što Staljin ne pristaje. CK ga nije isključio, ali je zaključio debatu s tim da se nastavi članove upoznavati s antiboljševičkom prošlošću Trockoga, i ujedno ga isključuju iz vojno-revolucionarnog savjeta.

Bilo je to već razdoblje kad je boljševicima postalo jasno da su za isvjesno razdoblje ostali osamljeni na historijskoj pozornici. Revolucionarna plima u zapadnoj Evropi je sve više splašnjavala. Revolucionarni pokušaji u Njemačkoj, Mađarskoj, Bugarskoj propadaju a već i fašizam kao posljednje utočište buržoazije protiv socijalizma kuca na evropska vrata. U takvoj situa-

ciji izbacuje Staljin parolu »socijalizma u jednoj zemlji« koja je bila ujedno i protuteža Trockijevoj koncepciji permanentne revolucije. Polemika je u tom momentu u mnogo čemu imala skolastički karakter i odražavala je samo nenormalno stanje koje je vladalo u samom rukovodstvu. Inače se oko tih pitanja i na takav način nikada ne bi jedno iole jedinstvenije rukovodstvo razdvajalo, kada su toliki teški problemi u vezi sa NEP-om, odnosom prema seljaštvu, socijalističkom privredom itd. stajali na dnevnom redu. Trockijeva koncepcija, pri čemu se mogao pozivati i na Engelsa i na Lenjina, sagledavala je razvoj socijalizma u SSSR-u u okviru daljnjih revolucionarnih procesa u svijetu, smatrajući da ni do definitivnije pobjede socijalizma u zemlji, do konačne izgradnje socijalizma ne može doći bez revolucionarne podrške ostalih pokreta i zemalja. To je ujedno značilo da se boljševici ne bi smjeli zatvarati u svojim nacionalnim granicama, nego da bi morali biti zainteresirani za uspješnost revolucionarnih procesa u svijetu.

Staljin je dobro uvidio da može dobiti daljnje poene u borbi protiv Trockoga time što je proglasio Trockijevu koncepciju za nevjericu u revolucionarne snage ruskog proletarijata, iako se o tome nije radilo. Naglašavanjem vjere u nacionalne snage Staljin je bolje računao na psihologiju masa i njihov ponos kao prvih graditelja socijalizma. Ali njegova teza, koja je gotovo graničila sa samodostatnošću, u krajnjoj liniji je vodila teoriji i praksi velikodržavne politike koja je na sve procese u svijetu gledala sa stajališta koristi ili štete za sam SSSR. A takvo stajalište je nužno vodilo čestom oportunizmu u politici, zataškavanju revolucionarnih mogućnosti, izbjegavanju jačih zaoštravanja i kompromisima koji su u mnogim slučajevima, kao što ćemo kasnije vidjeti, imali i katastrofalne posljedice. Tada međutim još nitko nije bio svjestan dalekosežnosti konsekvencija koje su iz ovih stavova proizlazile.

Staljin je u vezi sa ovom koncepcijom dobio protiv sebe Zinovjeva i Kamenjeva koji se suprotstavljaju također i Buharinovoj koncepciji politike prema seljacima. Buharin je parolom — »bogatite se«, zastupao tezu o sraščivanju bogatog seljaka sa socijalizmom. Staljin je podržao Buharina, iako ne i njegove krajnje zaključke i tako dobio saveznika protiv prve dvojice. Na čelu sekretarijata on je već započeo poznatom politikom namještanja svojih ljudi na odgovorna mjesta i utjecajem na izbor kandidata za kongres. U takvoj situaciji partija se pripremala za 14. kongres koji je održan u decembru 1925. god. Staljin je moskovsku organizaciju imao u svojim rukama, ali to nije uspio sa lenjingradskom gdje je utjecaj Zinovjeva bio veoma jak. Na kongresu dolazi do oštrog sraza između moskovske i lenjingradske organizacije i međusobnih optužaba između Zinovjeva, Kamenjeva s jedne i Staljina, Buharina i njihovih pristalica s druge strane. Obadvije strane su Trockom davale komplimente nastojeći ga pridobiti ili na svoju stranu ili neutralizirati. Trocki je međutim šutio i time ispustio možda i posljednju šansu za obra-

čun sa Staljinovom grupacijom. Od tog vremena Staljin, koji ima većinu u vrhu partije, postepeno satire i pojedince i cijelu opoziciju.

Nakon poraza na Kongresu bila je slomljena i snaga lenjingradske organizacije. Kirov ubrzo zamjenjuje Zinovjeva i tako sva važnija mjesta u partijskoj hijerarhiji zauzimaju Staljinovi ljudi. Tek nakon ovih zbivanja dolazi do zbližen ja između Trockog, Zinovjeva i Kamenjeva, međutim prekasno. Staljin je predvidio da će do tog saveza nužno doći i odmah je dao naređenje da se Trockom onemogući da govori u radničkim organizacijama, a agitatori počinju već i kampanju protiv njih.

Nova opozicija je izradila svoju platformu i oficijelno iskazala svoje postojanje na jednoj sjednici CK sredinom jula 1926. god. Platforma, koju je kasnije potpisalo nekoliko hiljada članova, zastupala je među ostalim potrebu lenjinske otvorenosti prema problemima zemlje i partije i ukazivala je na sve jači utjecaj državnog aparata, partijske i državne birokracije. Opozicija je ukazivala na jačanje privatnog kapitala i pogoršavanje situacije siromašnog seljaka i tražila da se bogatijeg seljaka jače oporezuje. Opozicija je nadalje smatrala da rukovodstvo nema određenu i jasnu revolucionarnu politiku što ide na ruku snagama koje žele restauraciju kapitalizma u zemlji. Takva politika dovodila je po njihovu mišljenju do slabljenja položaja radničke klase i siromašnog seljaštva nasuprot sve većoj moći kulaka, nepmana i birokracije i u konačnoj liniji do slabljenja sovjetskog sistema i njegovog internacionalnog položaja.

Lijeva opozicija je naročito oštro kritizirala Staljin—Buharinovu grupu za reviziju lenjinizma u seljačkom pitanju, jer je ta grupa, po njihovom mišljenju, potcjenjivala poljoprivrednog radnika i siromašnog seljaka kao socijalnu osnovu proleterske diktature, potcjenjivala sitnoburžoaski karakter seoskog vlasništva i privrede, kapitalističke elemente na selu i jačanje socijalističke industrije kao najvažnijeg faktora za transformaciju seoske ekonomije na kolektivnoj osnovi.

Iz toga je lijeva opozicija predlagala odgovarajuće mjere: u prvom redu jače razvijanje seoskih kooperativa, oslobađanje siromašnog seljaka od poreza i uvođenje progresivnog poreza za kulaka. Opozicija je zahtijevala pojačanu industrijalizaciju, zahtijevali su da se partija izjasni protiv svakog šovinizma i nacionalizma i da se objavi Lenjinovo pismo u vezi sa nacionalnim pitanjem u kojem kritizira Staljinovu politiku. I najzad, opozicija je postavljala zahtjev da se demokratiziraju odnosi u partiji i da se prestane sa diskriminacijom onih koji imaju druga mišljenja. Opozicija je posebno naglašavala da nije za rascjep u partiji, nego za borbu različitih tendencija radi jedinstva na lenjinskim principima.

Na toj burnoj sjednici, na kojoj je Đeržinskog udarila usred govora kap, bili su odbijeni svi zahtjevi opozicije. Osovskog isključuju iz partije, jer je zahtijevao da se opozicija formira kao druga partija, a Laševiča iz CK i komesarijata za rat. Zinovjev

također biva isključen iz Politbiroa tako da je još jedino od opozicije ostao Trocki njegov član.

Kako je cjelokupna ova raspra ostala uglavnom u partijskom vrhu, opozicija pokušava u ljetu 1926. god. da provede agitaciju među radnicima za svoje stavove. Međutim, posvuda gdje su pokušali istupati, partijska ih je mašina predusrela. Organizirani bukači su ih svojim povicima jednostavno spriječili da govore.

Cijela ta godina dana sve do 15. kongresa partije koji je održan početkom decembra 1927. god. bio je u znaku variranja i jedne i druge strane, pokušaja primirja i ponovnog zaoštravanja, taktiziranja, zastrašivanja, izbacivanja iz partije, deportacije itd. Na zahtjev opozicije da se kao u Lenjinovo vrijeme otvori pretkongresna debata i objavi platforma opozicije, Staljin se oštro suprotstavlja tom zahtjevu i sprečava i jedno i drugo. Opozicija je morala ili kapitulirati ili ići u rizik. Ona se odlučuje za ovo drugo nastojeći da dobije potpise za svoju platformu. Kada je odaziv na ovu manifestaciju bio slab (bilo je oko 5—6000 potpisnika) opozicija pokušava i posljednji napor — da povodom godišnjice Oktobarske revolucije održi javnu demonstraciju sa parolama u duhu Platforme. Demonstracije su bile raspršene, 14. novembra isključuju Trockog i Zinovjeva iz partije, Kamenjeva, Rakovskog, Smilgu i Jevdokimova iz CK, a Bakajeva, Muralova i dr. iz CKK. Svim ovim mjerama nastaje i rascjep u opoziciji. Jedni opozivaju svoja stajališta, drugi ostaju pri starim stavovima. Nakon Kongresa, uz masovno isključivanje opozicije iz partije, započinje i deportacija najviđenijih opozicionara u razna udaljena mjesta i Sibir. U januaru 1928. god. Trockog nasilno deportiraju u Alma Atu, na krajnji istok zemlje.

Ovo su bili po mom mišljenju najodsudniji momenti u razvitku boljševičke partije, a koji su u analizi staljinizma još nedovoljno osvijetljeni i ocijenjeni. A upravo u tim godinama on nastaje. U ovim procesima, načinima rješavanja unutrašnjih konflikata, metodama raspravljanja i shvaćanjima o pravima jednog člana revolucionarne organizacije ishodište je staljinizma.

O nekim objektivnim momentima koji su omogućavali ovakav razvoj već je bilo riječi, iako time ne mislim da je analiza potpuna. Isto tako za razrješavanje niza subjektivnih momenata koji su pridonosili takvom razvitku potrebna bi bila veoma detaljna analiza. Ali neki od najvažnijih elemenata su sigurno slijedeći: u prvom redu gušenje demokratizma u partiji, shvaćanje demokratskog centralizma daleko više kao centralizma nego demokratizma. U situacijama kada se socijalizam razvija pod dominantnim vodstvom jedne partije, kao što je to uglavnom bio dosada slučaj, demokracija u partiji ne može biti iznimka nego princip. Sasvim je razumljivo da postoje situacije kada je nužno i sužavanje demokratizma, ali su sigurno daleko češće, pogotovo kada se prebrode neke osnovne krizne situacije (kao npr. oko 1921. u Rusiji), i u fazama relativno mirnog razvoja socijalizma gotovo uvijek prisutne mogućnosti za njegovo proširivanje.

Tamo gdje ne postoji mogućnost da partija, preko svojih osnovnih organizacija, konferencija, kongresa slobodnom raspravom dolazi do određenih stavova kao platforme svoje djelatnosti — postoje sve pretpostavke za degeneraciju i u krajnjoj liniji staljinistički teror. To je uvijek znak da su birokratski pogledi na partiju i njeno funkcioniranje odnijeli prevagu i da se određena vodeća grupa identificira sa partijom, a svaki protivstav, svaku opoziciju njenim pogledima kao antipartijsko i nedopušteno. Sasvim je razumljivo da u svakoj partiji postoje pojedinci i grupe koji su mnogo više pridonijeli razvoju i pobjedi jednog pokreta nego mnogi drugi, koji imaju i izrazite političke i organizacione sposobnosti, više iskustva itd. od mnogih drugih. Ali i to ne znači da zato imaju i monopol na istinu i da se za pobjedu svojih stavova služe nedozvoljenim sredstvima kao što je upravo bio slučaj u razdoblju boljševičke partije o kojem govorimo. Oni se isto tako stalno moraju boriti za pobjedu svojih gledanja i stavova, kao što i sama partija u cjelini mora konstantno da ostvaruje sebe kao avangardu u jednom društvu ne jednostavnim svojim postojanjem i političkim monopolom, nego stalnim kreiranjem revolucionarne i uspješne socijalističke politike.

Kada ne postoji navedena unutrašnja »ventilacija« i u samoj partiji, a rekao bih i vanjska — jer partija mora da bude na kritičkoj meti i svojih naroda — započinje stvaranje svega onoga što smo imali prilike da vidimo u staljinizmu. Započinje fetišizacija partijskog vodstva, svaka kritika, suprotan stav postaju nedozvoljeni, nenormalni i gotovo bogohulni. Pojedine važne funkcije ne dobivaju pojedinci koji su najsposobniji, nego koji su najposlušniji, koji se najbolje prilagođavaju mišljenjima i željama vodstva, oni koji nisu spremni da se samostalno odnose prema uvijek prisutnim problemima jednog razvoja, da se svom ozbiljnošću zamisle nad kontroverzama koje nastaju i da se iz ličnog uvjerenja opredjeljuju da bi time i partiji omogućili da u cjelini dođe do najboljeg rješenja.

Birokratska samodopadljivost i samodostatnost koja se tako u partiji rađa nije daleko od upotrebe nedozvoljenih sredstava u borbi protiv zastupnika drugih stavova: krivotvorenja pojedinih zbivanja i uloge pojedinih ličnosti u revoluciji, insinuacija, organiziranog ometanja rasprave i na samim konferencijama i kongresima, kada su npr. kao u ovim slučajevima, organizirani bukači, kao delegati, sprečavali pojedine predstavnike opozicije da iznose i brane svoje stavove a na Trockog se nabacivali pojedinim predmetima sa svojih klupa.

U ovom konkretnom slučaju cijelu situaciju je pogoršavao i personalni moment — ličnost generalnog sekretara. Dotad se još nisu mogle u potpunosti sagledati sve mračne strane Staljinove ličnosti. Ali su grubost, nelojalnost, netrpeljivost, cinizam, prevrtljivost, sklonost neobjektivnom prikazu stvari već tada izbijali na vidjelo. Već i na samom početku Staljinova vodstva Lenjin je mnogo toga već bio uočio. A što su se sukobi dalje zaoštravali, pojedine Staljinove karakteristike dolazile su sve više do

izražaja. Staljin osim toga nije imao smisao za drugarski odnos i drugarsko, ravnopravno rješavanje pojedinih pitanja i kontroverza, nego je svojom sumnjičavošću, intransingentnošću, samovoljom i cinizmom drugoj strani postavljao samo jednu mogućnost: kapitulaciju. A kad se s druge strane radilo o zaista velikim revolucionarima koji su prošli sve tegobe ilegalnog rada i revolucije, o sposobnim, uvjerenim marksistima i samostalnim misliocima — ovakve metode su ih nužno vodile u druge krajnosti. Nije nimalo zato čudno ni slučajno da su pojedinci kao Šljapnikov, Medvedev, Osovski išli do zahtjeva za formiranje druge partije, a neki do koncepcije frakcija u partiji.

Veliki dio stare boljševičke garde nalazio se u opoziciji, bez obzira što je i u opoziciji bilo različitih gledanja na pojedina pitanja. Ako su partiji uputili jednu platformu sa kritikom dotadašnjeg kursa i prijedlozima za poboljšanje jedan Trocki, Zinovjev, Kamenjev, Preobraženski, Pjatakov, Rakovski, Smirnov, Šljapnikov, Smilga, Jevdokimov, Radek, Laševič, Antonov-Ovsejenko, Joffe, Sosnovski, Serebrjakov, Beloborodov, Muralov, Mrahkovski, i dr., onda je dužnost partije da upozna članstvo s određenom koncepcijom i da na kongresu, u otvorenoj i ravnopravnoj diskusiji, odluči o svojoj daljnjoj platformi kao i ljudima koji će je provoditi.

Staljin je međutim napravio sve da već prije kongresa izbaci glavne predstavnike opozicije iz partije, dobije na kongres svoje ljude koji su već unaprijed odobravali svakoj njegovoj riječi, svakoj njegovoj porugi i njegovoj interpretaciji cjelokupnog spora. Tada je od strane Staljina već bila uvedena i cinična praksa da se u najozbiljnijim problemima, najodsudnijim za daljnji razvoj jedne partije i zemlje donose odluke ne samo na temelju veoma nepotpunih i jednostranih referata, bez pretkongresnih diskusija, nego da se i nosiocima drugog mišljenja u partiji prilježljuju najrazličitije političke etikete i da se u diskusiju unosi ton sprdnje, ismijavanja i poruge. Ali, neka se nikad ne zaboravi, a pogotovo ne oni koji se pod revolucionarnom zastavom marksizma i komunizma bore za nove ljudske odnose, da su upravo oni članovi 15. kongresa 1927. god. koji starim boljševicima nisu dozvolili da govore sa tribine kongresa, koji su veselo i samozadovoljno aplaudirali Staljinovim porugama, koji se nisu htjeli ili nisu mogli udubiti u stvarne kontroverze koje su postojale i voditi ravnopravni marksistički dijalog, koji jednom riječi nisu poštovali osnovne demokratske principe jedne partije koja se poziva na Marxa, Engelsa i Lenjina — da su ti članovi kongresa tada utirali put jednom vodstvu i koncepciji partije i socijalizma koji su tu partiju i taj socijalizam doveli do najdubljeg pada, do degeneracije i zločina. Tada se, međutim, za vrijeme Staljinova čitanja referata i ocjene svih ovih zbivanja dvoranom prolamao, kako se može čitati u X svesku Staljinovih djela, »smeh« »smeh i aplodismenti«, »golosa: Praviljno!«, »obščij smeh«, »obščij hohot i aplodismenti« ... i tako je jedna partija sa smijehom i aplauzom ulazila u razdoblje staljinizma!!

Da se međutim stari mnogo korektniji odnosi nisu mogli odjednom odbaciti i da je bilo potrebno još izvjesno vrijeme i određeni unutrašnji procesi da se ličnost svede na najobičniji policijski broj, pokazuje prvo razdoblje života opozicionara u mjestima deportacije. Trocki je npr. smio ponijeti sa sobom cijelu svoju biblioteku i sav svoj arhiv sa važnim partijskim i državnim dokumentima koje je kasnije čak i ponio sa sobom u egzil. Kad je stigao u Almu-Atu, odmah se potužio Kalinjinu, Ordžonikidzeu i Menjžinskom na uvjete života te mu je odmah dodijeljen bolji stan i dozvoljeno da može ići u lov. Rjazanov ga je mogao zamoliti da za poznato izdanje Marxa i Engelsa prevede Marxova *Gospodina Vogta* i druge neke prijevode uzme u redakciju, što je Trocki zbog financijskih razloga i učinio. Trocki je nadalje vodio opsežnu korespondenciju sa mnogim prijateljima i članovima opozicije. GPU je naravno kontrolirala prepisku, ali je ona još uvijek bila moguća i veoma živa.

U kratkom historijatu ovih kontroverza i sudbine opozicije u SSSR-u nisam uopće imao namjeru da analiziram koliko su pojedini stavovi tadašnje opozicije bili opravdani ili ne. Iako se može reći da je opozicija mnogo šta točno uočavala, za iscrpniju ocjenu potrebne su detaljnije historijske, političke i ekonomske analize tadašnje njihove situacije, međunarodnih odnosa itd. Smisao ovog dijela članka je samo taj da prikaže ukratko metodu kako se ovaj sukob rješavao i da ukaže na insuficijencije one metode koja je u mnogočemu već bila birokratska i staljinistička i kao takva utirala put razvijenom i dominantnom staljinizmu.

Jedno je ipak kod toga sigurno: u oba slučaja radilo se o stavovima revolucionara koji su bili uvjereni da stoje na marksističkim pozicijama. I upravo zbog toga je demokratsko rješavanje ovakvih kontroverza jedini put koji vodi zdravim i uspješnim odlukama i procesima. Daljnji razvoj sovjetskog društva i Staljinova politika ujedno pokazuje da je opozicija veoma pravilno ukazivala na pojedine fenomene, protivrječja i probleme. Na činjenicu birokratizma u partiji, na potrebu proširivanja demokracije u njoj, na opasnost kulaka, na potrebu brže industrijalizacije. Nije bilo prošlo ni nekoliko mjeseci od kongresa, a »Pravda« u vezi sa zaoštravanjem situacije na selu pravi alarm: kulak je dignuo glavu! Staljin biva prisiljen već 1928. god. da Zauzme sve ljeviji kurs, da se pomalo distancira od Buharina i njegove grupe i pridobije neke iz redova opozicije koji su smatrali da Staljin zapravo usvaja njihovu liniju (slučaj sa Preobraženskim, Pjatakovom, Antonov-Ovsejenkom). A nakon nešto više od godine dana Staljin zauzima daleko radikalniji kurs protiv kulaka i kurs na industrijalizaciju nego što je to opozicija i jednom pomislila. U svojoj grubosti i neosjetljivosti Staljin je kursom na kolektivizaciju najbrutalnijim metodama uz teške ekonomske i političke posljedice i goleme ljudske žrtve započeo lik-

vidaciju seljaštva kao klase. Da bi imao što povoljniju situaciju za tu akciju, koja je daleko više zajedničkog imala sa ruskim samodržavljem 17. vijeka nego socijalizmom, odlučio je da izgna Trockog iz zemlje, jer je on još jedini bio u stanju da nekako održi opoziciju na okupu. Januara mjeseca 1929. god. Trocki je dobio naređenje da napusti zemlju, a 22. istog mjeseca započinje njegov izgon u Tursku.

Na otočiću Prinkipu kod Carigrada Trocki je proboravio četiri godine. U kratkom vremenu nakon svog dolaska na Prinkipo objavljuje *Izobličenu revoluciju* (1929) i *Permanentnu revoluciju* (1930) što je već pripremao u Alma-Ati. U prvom djelu objavio je neke dokumente iz posljednjeg perioda borbe opozicije, posebno svoje govore na pojedinim komisijama i CK, a u drugom djelu razradio je nešto opširnije svoja gledišta na pitanja svjetske revolucije i mogućnost izgradnje komunističkog društva u jednoj jedinoj zemlji. Osnovni Trockijevi stavovi iz prijašnjeg perioda ostali su isti. Izričito je smatrao da socijalistička revolucija započinje na nacionalnom terenu, ali u nacionalnim okvirima može biti održana samo provizornim režimom koji može i dulje trajati. Ali, ako je diktatura proletarijata u jednoj zemlji izolirana, nužno se moraju povećavati unutrašnje protivrječnosti. Ako bi proleterska država i dalje ostala izolirana, propala bi kao žrtva tih protivrječnosti. Njen jedini spas je u pobjedi proletarijata u razvijenim zemljama. Iz tih razloga nacionalna revolucija nije cilj po sebi, nego samo karika internacionalnog lanca. Zato internacionalna revolucija i predstavlja permanentni proces.

Osim ovih radova Trocki je odmah započeo s pripremom izdavanja *Biltena opozicije* koji počinje izlaziti od jula 1929. god. kao i radom na svojoj poznatoj autobiografiji — *Moj život* (1930). Nedugo iza toga završio je i svoja poznata djela o ruskoj februarskoj i oktobarskoj revoluciji, koja su objavljena 1931. i 1933. god.

Trocki je u tom razdoblju održavao kontakte sa svojim istomišljenicima iz zapadne Evrope, pokušavao da djeluje na stavove opozicije u Sovjetskom Savezu i intenzivno pratio svjetske događaje koji su u tom razdoblju ulazili u svoju dramatičnu fazu.

Još za vrijeme boravka u Sovjetskom Savezu došao je do oštrih razilaženja sa Staljinovim vodstvom u pitanju kineske revolucije. Staljinova kunktatorska politika i nedovoljna procjena kineske situacije, pri čemu je preko autoriteta Internacionale vezivao kineske komunističke snage za Kuomingtang, koji je pod Čang Kaj Šekom išao sve više udesno, doveli su do poznatog teškog poraza i masakra komunista u Šangaju i Kantonu. Trockijevo jače naglašavanje potrebe samostalne akcije kineske radničke klase, kao i daljnje stvaranje kineskih sovjeta bilo je nešto bliže istini. Međutim, ta u potpunosti specifična situacija mogla se riješiti samo iz vlastite situacije, genijalnom političkom intuicijom i izvanrednom hrabrošću. Kineska revolucija je to

rješenje našla u ličnosti Mao Ce-tunga, a ni u kakvoj Kominterni koja je bila u potpunosti sapeta državnim rezonom Staljinove nacionalne politike.

Nedugo iza toga nastaju sudbonosne situacije i za Evropu. Talijanski fašizam se bio učvrstio, glava talijanskog komunizma A. Gramsci je bio u zatvoru[34], a njemački fašizam je marševskim korakom stupao na njemačku i evropsku scenu. Poznato je da je Kominterna ocjenjivala političku situaciju oko 1930. god. kao revolucionarnu i da je zato bila protiv saveza komunista i socijaldemokrata u borbi protiv fašizma. Dapače, socijaldemokrate su nazivali socijalfašistima. Socijaldemokratsko vodstvo, s druge strane, počinjalo je sličnu ludost.

Trocki je naprotiv daleko bolje ocjenjivao dramu koja se pripremala. U svojim člancima i nekim pismima Trocki je u prvom redu smatrao da dolazak Hitlera na vlast znači i neminovan rat protiv Sovjetskog Saveza. Kako nije mogao vjerovati da će njemačka radnička klasa i komunisti tako jednostavno pustiti Hitlera na vlast, mislio je da će se Hitler možda poslužiti i silom, što bi dovelo do građanskog rata. U tom slučaju pretpostavljao je intervenciju Crvene armije kao nužnost.

Iz ovakvih sagledavanja opasnosti koje su se nadvijale nad Evropom Trocki je 1930. god. poslao *Otvoreno pismo* sovjetskoj komunističkoj partiji sa zahtjevom da se uspostavi zajednička akcija njemačkih socijaldemokrata i komunista u borbi protiv fašizma. »Pravda« je u vezi s mnogobrojnim upozoravanjima jednostavno proglasila Trockog paničarom pa čak i Brüningovim plaćenikom koji komunistima savjetuje da napuste proletersku revoluciju. Isto je to ponavljala i »Rote Fahne«, a vođa njemačkih komunista E. Thälmann je još u septembru 1932. na jednoj sjednici egzekutivnog komiteta Kominterne izjavio: »U svom pamfletu 'Kako će nacionalsocijalizam biti potučen?' daje Trocki samo jedan odgovor, i to: Komunistička partija Njemačke mora ići zajedno sa Socijaldemokracijom (...) To je po Trockome jedini put na kojem se njemačka radnička klasa može spasiti od fašizma. Ili će — kaže on — Komunistička partija ići zajedno sa Socijaldemokratima, ili će njemačka radnička klasa biti za deset ili dvadeset godina izgubljena. To je teorija jednog potpuno bankrotiranog fašista i kontrarevolucionara. To je zaista najgora, najopasnija i najzločinačkija teorija koju je Trocki u posljednjim godinama svoje kontrarevolucionarne propagande iznio.«[35] To je bila »marksistička« ocjena prvog čovjeka njemačkog komunizma samo nekoliko mjeseci prije historijske katastrofe lijevog pokreta!

---

34) Gramsci se inače u jednom pismu Togliattiju izjasnio protiv Staljina. Togliatti je, međutim, stojeći tada na strani Staljina i Buharina, a u dogovoru sa Buharinom, pismo zataškao. Deutscher smatra da je ovaj Gramscijev stav bio i razlog da je Gramsci za vrijeme staljinske ere i pao u zaborav! (Vidi bilješku 53. na str. 495. treće knjige o Trockom.)

35) Citat prema I. Deutscheru, **Trotzki III**, Struttgart 1963, str. 143.

Debakl njemačkih socijalista i komunista bio je zapravo i dalekosežan poraz Treće internacionale. Postajalo je zapravo sve jasnije da je ovakav tip međunarodne organizacije komunističkih partija, koja je uz to bila sve više pod dominacijom staljinističkih pogleda i interesa, historijski već neodrživ. Ali, ovakva sagledavanja nisu bila još prezentna kod Trockog, koji je bio njen oštar protivnik. Naprotiv, razmišljajući na liniji dotadašnjih tradicija u njemu se rađa ideja o jednoj novoj internacionali.

U tom razdoblju nastaju i daljnje promjene u njegovim pogledima na razvoj socijalizma u SSSR-u. Dok je još do konca dvadesetih godina smatrao da je sa postojanjem komunističke partije nespojivo postojanje frakcija, pledirajući samo za široki demokratizam u rješavanju unutrašnjih pitanja partije i ostalih problema iz njena djelokruga, u ovom razdoblju dolazi do zaključka da se opozicija mora formirati u novu partiju i da se jedino silom može srušiti staljinizam. Ova ideja o posebnoj komunističkoj partiji i ideja političke revolucije za slamanje staljinizma postaje jedan od ugaonih kamenova većine trockističkih grupacija. Ako tome pridodamo još i njegovu pretpostavku da će revolucionarni impulsi od tog vremena dalje dolaziti iz radničkog pokreta razvijenog Zapada, možemo na osnovi dosadašnjih historijskih iskustava reći da se Trocki u ovim svojim političkim dijagnozama u potpunosti prevario. Historijski procesi su tekli drugačijim tokovima isto tako kao što je i prevladavanje staljinizma poprimalo i poprima drugačije forme.

Trockijeva nastojanja početkom tridesetih godina da dobije azil u nekoj od zapadnih zemalja gdje bi bio bliže evropskim političkim zbivanjima urodila su tek polovinom 1933. god. plodom. Francuska vlada mu je dozvolila boravak u južnoj Francuskoj s time što mu je zabranila da dolazi u Pariz. U Francuskoj ostaje oko dvije godine, saobraća s mnogim svojim istomišljenicima, sudjeluje u stvaranju trockističkih organizacija, prati zbivanja i u svom spisu *Kuda ide Francuska* suprotstavlja se politici jedinstvenog fronta socijalista i komunista kako je tada bio koncipiran. Naime, Trocki je smatrao da će s obzirom na opasnosti koje se i nad Francuskom nadvijaju u vezi sa fašizmom, orijentacija samo na parlamentarne akcije djelovati negativno na revolucionarne akcije francuskog proletarijata.

Razdoblje staljinističkog *dance macabre-a* se približavalo. Staljinova brutalna politika koja je imala otpor i u vlastitim redovima kretala se onoj točki koju ni najdijaboličkiji mozak nije mogao pretpostaviti. Tko god je bio odgajan na tradicijama marksizma kao jedne nove koncepcije ljudskih odnosa, novog humanizma i negacije buržoaskih postvarenih odnosa, taj nije mogao pretpostaviti da se u krilu jednog socijalizma odnos prema čovjeku mogao spustiti na tako nizak nivo. Da su u socijalizmu mogući takvo obespravljivanje ličnosti, takvo kršenje ne samo zakonitosti nego i svih normalnih postupaka i odnosa prema čovjeku koje je čovječanstvo izborilo do danas, takav policijski

teror, degradiranje i nemoć pojedinca — dotad je bilo nezamislivo.

Rezultat je to bio ipak onih procesa koje smo opisali nešto prije s obzirom na pitanje demokracije u partiji i cijelom životu. To je bila osnova mogućnosti i ovih drastičnih slučajeva. Jedna određena etatističko-birokratska struktura, koja je postepeno isključila iz vlastitih redova svaku mogućnost kritike i opozicije — dovela je do fatalnih zločina, do diskreditiranja svega onoga za što su toliki najbolji pojedinci pa i cijeli dijelovi radničke klase i revolucionarne inteligencije dali svoje živote. Sasvim je razumljivo da je svemu tome veoma pridonijela i Staljinova ličnost koja je također izuzetan fenomen kad se radi o ljudima na tako istaknutim položajima.

I do danas nije još dano dovoljno obrazloženje za svu ovu politiku nasilja i zločina. Uz ono što je dosad bilo rečeno izgleda da su na Staljinove odluke djelovale neke tadašnje okolnosti za koje je trebalo naći krivce izvan vlastitog kruga. U prvom redu katastrofalan poraz njemačke radničke klase 1933. god., nadalje veoma teške posljedice prisilne kolektivizacije i forsirane industrijalizacije, revolt u masama a i otpori u vlastitim redovima protiv takvih terorističkih akata zahtijevali su neko obrazloženje i opravdanje.

U svojoj bolesnoj i nezajažljivoj želji za vlašću Staljin je, kako se to danas već pretpostavlja, uklonio prvo Kirova, koji je već pred 17. kongres bio najozbiljniji kandidat za Staljinova nasljednika. Kako je Kirov bio omiljen u partijskim redovima, Staljinu je ovo ubistvo poslužilo kao pretekst da obračuna u prvom redu sa opozicijom koja je ostala vjerna Trockom i koja se samoprijegorno još održavala u teškim uvjetima staljinističkih logora. Proglasivši Trockoga za »vođu svjetske kontrarevolucije« Staljin je u cijeloj opoziciji, tadašnjoj i bivšoj, gledao potencijalnu opasnost. Svalivši na nju svu krivicu za glavne neuspjehe, od prvih procesa 1936. god. protiv Zinovjeva, Kamenjeva, Bakajeva, Jevdokimova, Smirnova i dr. pa preko ostalih u idućim godinama, Staljin je fizički uništio većinu starih boljševika nakon insceniranih i krivotvorenih procesa, a hiljade opozicionara u logorima dao pogubiti bez ikakvog sudskog procesa.

Opozicija, u prvom redu Trocki, bili su optuženi ne za neslaganje sa oficijelnom linijom nego za najprljaviju izdaju, za špijunski rad i sabotaže u korist njemačkog i japanskog fašizma itd.

Kad se bilo došlo dotle, onda se moglo i cijelu historiju boljševičke partije i revolucije također preinačiti i falsificirati tako da se članove tadašnje opozicije proglasilo neprijateljima već iz doba revolucije, a Staljina glavnom ličnosti kome čovječanstvo treba, uz Lenjina, da zahvali na historijskim pobjedama.[36]

---

36) Potrebno je citirati barem jedno mjesto kobne **Historije SKP (b)**, koja je u svim komunističkim partijama važila kao neprikosnovena istina, svaka sumnja u nju proglašavana antipartijskim aktom, a pripada zapravo

U tom razdoblju Trocki je morao da napusti Francusku i od 1935. god. do početka 1937. dobiva azil od norveške vlade koja je tada bila u rukama radničke partije. Tada započinje Trockijeva napregnuta borba protiv Staljinovih objeda i insinuacija, razgolićavanje procesa i nastojanje da sačuva barem svoju revolucionarnu čast. U to vrijeme piše i svoje najvažnije i najsadržajnije djelo *Izdanu revoluciju.*

Trockijeva osnovna teza bila je da se tadašnji sovjetski sistem ne može nazvati socijalizmom, nego birokratizmom i etatizmom kojim upravlja jedna od naroda odvojena kasta. Analizirajući razloge koji su do takve socijalne degeneracije doveli jednu pobjedonosnu revoluciju, Trocki ih nalazi u prvom redu u porazima revolucija u Evropi i Aziji (njemačke, kineske). Ovi događaji su po njegovu mišljenju djelovali najviše na jačanje birokratskih elemenata koji su se sve više oslanjali na državnonacionalnu a ne internacionalnu politiku.

Trocki nastavlja i produbljuje u ovom djelu dotadašnju svoju kritiku birokracije u socijalizmu koja je već bila započela, kako smo vidjeli, *Novim kursom.* U svojoj kritici, u razdoblju dakle kada je Staljin za svoje opravdanje izvršio temeljitu reviziju jednog od osnovnih marksističkih stavova u odnosu na problem države, proglasivši tezu o odumiranju države neispravnom — Trocki se vraća klasicima marksizma, a napose Lenjinu, i oživljava tu temeljnu koncepciju. »Odumiranje države počinje — pisao je u tom djelu — prema Lenjinu, odmah nakon eksproprijacije eksproprijatora, to znači prije nego što je novi režim počeo rješavati svoje ekonomske i kulturne zadatke. Svaki uspjeh u izvršenju tih zadataka znači novu etapu resorbiranja države u socijalističko društvo. Stupanj tog resorbiranja najbolji je znak dubine i efikasnosti socijalističke izgradnje.«[37] Budući da će država i novac u komunizmu iščeznuti, »njihovo progre-

---

u najgrublje falsifikate historijske literature XX stoljeća. Prikazujući monstruozne moskovske procese u knjizi se zaključuje: »Sudski su pretresi pokazali da je taj ološ ljudskog roda u društvu sa neprijateljima naroda — Trockim, Zinovjevom i Kamenjevom — sklopio zavjeru protiv Lenjina, protiv partije, protiv Sovjetske države već od prvih dana Oktobarske socijalističke revolucije. Provokatorski pokušaji da se osujeti brestski mir u početku 1918. godine; zavjera protiv Lenjina i sporazuma s 'lijevim' eserima o hapšenju i ubistvu Lenjina, Staljina, Sverdlova u proljeće 1918. godine; zločinački pucanj u Lenjina i njegovo ranjavanje u ljeti 1918. godine; pobuna 'lijevih' esera u ljeti 1918. godine; hotimično zaoštravanje nesuglasica u partiji 1921. godine u cilju da se oslabi i izbaci iznutra Lenjinovo rukovodstvo; pokušaji da se zbaci partijsko rukovodstvo za vrijeme bolesti i poslije smrti Lenjina; izdavanje državnih tajni i snabdijevanje špijunskim podacima inostrane špijunaže; zločinačko ubistvo Kirova; štetočinstvo, diverzije, eksplozije, zločinačko ubistvo Menžinskog, Kujbiševa, Gorkog, — svi ti i slični zločini, kako se vidi, vršeni su tokom dvadeset godina uz učešće ili rukovodstvo Trockoga, Zinovjeva, Kamenjeva, Buharina, Rikova i njihovih prirepaka — po naređenju inostrane buržoaske špijunaže.« **Istoria SKP b, str. 331).** To su bile »istine« koje su trebale osvjetljavati samoprijegornu i herojsku borbu hiljada komunista za nove ljudske odnose!

37) L. Trotsky, **La Révolution trahie I,** Paris 1937, str. 126.

sivno odumiranje treba, dakle, početi u socijalističkom režimu. O realnoj pobjedi socijalizma moći će se govoriti tek od historijskog momenta kada država ne bude država više nego napola i kada novac bude počeo gubiti svoju magičnu moć. To znači da će socijalizam, oslobađajući se kapitalističkih fetiša, početi da uspostavlja jasnije, slobodnije i dostojnije odnose među ljudima.«[38]

Nasuprot tome Trocki je ukazivao da se u Sovjetskom Savezu odvija sasvim obrnuti proces. Umjesto iščezavanja birokracije, ona jača, umjesto sve veće vlasti samog naroda, država postaje sve nedokučivija sila sa prerogativima koje nadmašuju i samu buržoasku. Zbog tih razloga Trocki je ukazivao da se ne može identificirati državno vlasništvo i narodno, društveno. Pretvaranje privatnog vlasništva u društveno prolazi kroz etapu etatizacije, ali »državno vlasništvo postaje vlasništvo 'cijelog naroda' samo u onoj mjeri u kojoj iščezavaju socijalne privilegije i razlike i u kojoj, prema tome država gubi svoj *raison d'être*. Drugačije rečeno: državno vlasništvo postaje socijalističko u onolikoj mjeri u kojoj ono prestaje da bude vlasništvo države.«[39]

Prelaz tvornica u vlasništvo države promijenilo je samo pravnu situaciju radnika, ali slobodni rad je inkompatibilan sa postojanjem birokratske države. Degeneracija partije bila je uzrok a i posljedica birokratizacije države. Partija boljševika time više nije »avangarda proletarijata, nego politička organizacija birokracije«,[40] a rukovodeći sloj čini »vladajuću kastu u pravom smislu te riječi«.[41] Nekadašnja sloboda kritike i borba ideja u partiji proglašeni su sada nespojivim sa boljševičkom partijom. U tom razdoblju, kako smo već spomenuli, Trocki je zastupao stav da je za sprečavanje birokratizacije partije i društva nužno priznati i opravdanost frakcija. Trocki na više mjesta u svom djelu pledira za slobodu frakcija kao princip boljševizma. Međutim, kako smo vidjeli iz dosadašnjeg prikaza stvari su i za vrijeme Lenjina drugačije stajale.

O ovim se principima zapravo uopće ne može apstraktno raspravljati. Jer i struktura jedne revolucionarne partije i samog društva zavisi od niza historijskih okolnosti, tradicija i stupnja razvijenosti i zemlje i cijelog društva. Postojanje frakcija u jednim okolnostima može biti isto tako fatalno, kao i postojanje više partija u nekim drugim kao sasvim normalno i kao bitna pretpostavka uspješnog razvitka. Apstraktno insistiranje na principu frakcija u dosadašnjem razvitku socijalizma u nerazvijenim zemljama moglo je imati daleko veće negativne posljedice, nego pozitivne. Ali zato ne treba brkati princip frakcija (koji u krajnjoj liniji znači i postojanje partije u partiji, jer frakcija

38) L. Trotsky, **Ibid.**, str. 81—82.
39) L. Trotsky, **Ibid.**, str. 268.
40) L. Trotsky, **Ibid.**, str. 161.
41) L. Trotsky, **Ibid.**, str. 158.

nije obavezna da se podvrgava odlukama kongresa), sa principom slobode kritike i rasprave o svim pitanjima partijskog i društvenog života, s mogućnošću opozicije pojedinim gledanjima i stavovima čije gušenje i onemogućavanje mora svaku partiju voditi degeneraciji.

Dajući i druge karakteristike birokratske politike, naročto na području nauke i kulture, Trocki u svojoj ocjeni razvoja socijalizma i birokratizma u SSSR-u smatra da je staljinska birokracija izvršila termidor, da je revolucija izdana, ali još uvijek nije uništena. »Kao svjesna politička snaga, birokracija je izdala revoluciju. Ali pobjedonosna revolucija, na svu sreću, nije samo program, zastava, cjelokupnost političkih institucija, nego je i sistem socijalnih odnosa. Nije dovoljno da se revolucija izda, treba je još i srušiti. Njeni rukovodioci su izdali oktobarsku revoluciju, ali je još nisu srušili.«[42] Za Trockog to je značilo da bitna tekovina oktobarske revolucije, nova forma vlasništva, još nije dokinuta, ali je već došla u konflikt sa političkim despotizmom. »Socijalizam je nezamisliv bez spontane aktivnosti masa i slobodnog razvoja ljudske ličnosti. Staljinizam sprečava i jedno i drugo. Javni sukob između naroda i nove tiranije je neizbježiv.«[43]

Iz takvog sagledavanja osnovne problematike u prvoj zemlji socijalizma Trocki zaključuje da je jedino rješenje u borbi radničke klase protiv birokracije koja svoju vlast zasniva na rezultatima revolucije — državnom vlasništvu. Međutim, sovjetska birokracija neće napustiti svoje pozicije bez borbe te se zemlja očevidno kreće prema revoluciji.[44]

Ovim djelom bez obzira na moguće primjedbe za izvjesnu apstraktnost u nekim stavovima i krive ocjene perspektive razrješavanja protivrječja u sovjetskom društvu, Trocki je dosegao vrhunac svoje marksističke teorijske djelatnosti. Trocki je prije mnogih drugih oživio neke fundamentalne istine marksizma i dao kritiku etatizma i birokratizma koja je i do danas ostala jedna od najlucidnijih i najdubljih.

Za vrijeme pisanja ovog djela Trocki je već radio i na jednoj ovećoj monografiji o Lenjinu, a nešto kasnije i Staljinu, ali su obje ostale uglavnom nedovršene. Početkom 1937. god. Trocki odlazi u svoj posljednji egzil u Mexico. Boraveći jedno vrijeme kod tadašnjeg prijatelja i velikog umjetnika D. Rivere, stalno se nastanio u Coyoacanu, blizu glavnog grada. Preostali dio života radio je na spomenutim monografijama, a ponajviše na razobličavanju staljinskih objeda i falsifikacija. Osim toga krajem 1938. godine, 3. septembra, u kući A. Rosmersa u Pérignyju blizu Pariza, održan je osnivački kongres IV Internacionale, na kojem je bio prisutan dvadeset i jedan delegat iz jedanaest ze-

42) L. Trotsky, **Ibid.**, str. 284.

43) L. Trotsky, **Ibid.**, str. 158—159.

44) Vidi **Ibid.**, str. 323.

malja. Poljski delegati su bili protiv osnivanja internacionale smatrajući da je situacija karakterizirana reakcijom i političkom depresijom te zato u potpunosti neprikladna za takav jedan korak. Kako se ostali delegati nisu slagali s ovim mišljenjem, ovaj datum je ostao kao dan osnivanja IV internacionale.

Staljinov pritisak i progon svih onih koji su imali ili mogli imati bilo kakvu vezu sa opozicijom dosegao je u procesima i ubistvima 1938. god. svoj vrhunac. Staljin nije štedio ni članove porodice tako da je gotovo cijela Trockijeva familija pomalo nestala. Isto tako je bilo očito da GPU sprema likvidiranje i samog Trockog. Nekoliko njegovih sekretara u egzilu je bilo ubijeno. Predostrožnosti su u Coyoacanu bile provedene. Međutim organizacija ubistva je funkcionirala. Jedan agent GPU-a, po svoj prilici Ramon Mercader-»Jacson«, udario je 20. augusta 1940. god. Trockog u njegovu stanu jednim željeznim šiljatim predmetom u glavu; 21. augusta Trocki je bio mrtav.

Tako je u najkraćim linijama izgledao jedan upravo čudesan životni put ruskog profesionalnog revolucionara i jednog od vođa najznačajnijeg historijskog prevrata u našem stoljeću. Pred kraj života je upravo u vezi s onim što je i sam stvarao dolazio do sukoba i razilaženja i sa svojim najbliskijim prijateljima. Bez obzira na monstruoznosti koje je Staljin počinjao Trocki je smatrao da osnovna revolucionarna tekovina nije bila izgubljena i da je stoga, u slučaju nekog napada na SSSR, obaveza svakog revolucionara da ga i brani. U toj zemlji, međutim, kao i u cijelom socijalističkom taboru, Trocki je ostao ne samo tabu-ličnost, nego još uvijek i njihov najveći neprijatelj. Kada se jedna politička ideologija kanonizira, onda su nužne i ekskomunikacije. A hrabrost, možda i mnoge objektivne pretpostavke, nedostajale su do danas da se u tim zemljama proces destaljinizacije radikalnije provede. Bez toga će, međutim, socijalistički pokret i razvoj dospijevati samo u nove krize i doživljavati teške potrese.

Nakon svih dosadašnjih i teorijskih i historijskih iskustava danas je svakom slobodnijem marksističkom istraživanju sovjetskog razvoja jasno da se u vezi sa Trockim kao i cijelom opozicijom u SSSR-u radilo o jednoj varijanti marksističkog sagledavanja njihove situacije i određenoj kritici određenih fenomena i politike kao i prijedlozima za njihovo rješenje. Danas se već uglavnom i znadu barem osnovni uzroci neuspjeha te struje u sovjetskom komunističkom pokretu, kao i njihova tragična sudbina. Neki od tih osnovnih uzroka navedeni su i u ovom predgovoru. Jedan od sigurno najvažnijih je, osim oseke revolucionarnog pokreta u svijetu, osim slabosti ruske radničke klase u tom razdoblju i zamorenosti masa, vlast nad partijskim aparatom od strane Staljina. A on ga je upotrebljavao veoma vješto, taktički gotovo nepogrešivo i beskrupulozno.

Imajući u rukama konačno ne samo partijsku nego i državnu vlast kao i vodstvo Kominterne sa cijelom propagandnom

mašinerijom, nije bilo teško sugerirati i konačno uvjeriti gotovo cijeli komunistički radnički pokret u svoju verziju cijelog sukoba. Upravljanje Lenjinovim i boljševičkim djelom i vlast nad prvom zemljom socijalizma u koju su bile uprte oči proletarijata i komunista bili su i suviše veliki i težak ulog u toj političkoj borbi a da ga je mogla i tako značajna i slavna ličnost, pa i mnogi drugi zaslužni pojedinci revolucionari, nadmašiti. S druge strane bio je to i znak veoma velikih insuficijencija i tadašnjeg komunističkog pokreta. A one su se manifestirale još i u mnogim drugim odsudnim situacijama. Nije zato nimalo čudno da su pojedinci ili grupe koje su pristajale uz Trockog ili opoziciju u tom razdoblju objektivno djelovali frakcionaški i da su ih osnovne partijske snage u pokretima drugih zemalja osjećali i smatrali u najblažu ruku razbijačima pokreta. Historijska istina na žalost nije uvijek u skladu s historijskom efikasnošću. U ovom slučaju međutim i sama istina, kao što je u historiji to veoma čest slučaj, bila je i sama veoma ambivalentna.

Iz cjelokupnog ovog prikaza dovoljno jasno proizlazi da marksistička analiza i ocjena ove ličnosti mora priznati da je Trocki bio marksist i revolucionar do kraja svoga života i da su sve optužbe staljinizma protiv njega i opozicije u SSSR-u najperfidnije i beskrupulozne insinuacije. Koliko su one, kao i cijeli masakr u toku kolektivizacije i procesa, djelovali inhibitorno na razvoj evropskog socijalizma — teško je i ocijeniti.

S obzirom da još i danas jedan dio revolucionarnog pokreta usvaja Trockijevo ime za oznaku svoje organizacije i pokreta ne možemo a da na kraju, već i zbog naših čitalaca, ne učinimo paralelu između njega i Lenjina. Svoje mišljenje već sam uglavnom iznio i u toku ovog prikaza i analize. Ali direktnije konfrontiranje ovih dviju najjačih i najpoznatijih ličnosti Oktobra pridaje i neke druge elemente za potpunije razumijevanje revolucionarnog puta i sudbinu Lava Trockog.

Lenjin i Trocki bili su gotovo simboli revolucije. Međutim, među njima su postojale i velike razlike. Obojica su bili profesionalni revolucionari i odani revoluciji do kraja. Posjedovali su veliku kulturu i širinu i unosili u zaostalu Rusiju sve najbolje revolucionarne i kulturne tradicije Evrope i svijeta, morajući također zbog veoma teških situacija u revoluciji i da odstupaju od nekih demokratskih i razvijenijih principa i svojih intimnih uvjerenja. Lenjin je bio također i veliki govornik, Trocki možda još briljantniji naročito pred velikim masama.

Ali ondje gdje počinju njihove razlike manifestira se i Lenjinova superiornost kao kompletne revolucionarne ličnosti. Lenjin je bio snažniji, genijalniji mislilac, dublje je ponirao u probleme svoje epohe, imao je jaču teorijsku spremu i razvijenije osjećanje i sagledavanje svakog specifičnog momenta u klasnim pomjeranjima i razvoju društvenih odnosa. U toj genijalnoj sposobnosti dijalektičkog sagledavanja veze i interakcije općih i posebnih momenata historijskog razvitka Lenjin je bio nenadmašan, ne samo u odnosu na Trockog nego i na sve ostale.

Osim toga Lenjin je, naročito u teškim i gluhim godinama depresije revolucionarnog pokreta, pokazivao čvršću volju i upornost da provede svoje zamisli kad je bio uvjeren da je u pravu. Dok je kod Trockoga njegovu temperamentu i njegovoj lucidnosti naročito odgovarala improvizacija te je u odsudnim momentima revolucije njegova ličnost naročito dolazila do izražaja, Lenjin je bio takav u svakom momentu. Trocki se također, što je već bilo odavna uočeno, u administrativnom rješavanju ponekih situacija i zanosio svojom briljantnošću koja je katkad postajala i poza i fraza. Osim svih ovih razlika Trocki nije posjedovao jednu veoma važnu osobinu koju veliki vođ jednog komunističkog pokreta mora imati, a što je Lenjinu bilo svojstveno: prisan i taktičan odnos prema svojim drugovima i suradnicima, sposobnost uvjeravanja i pridobivanje većine samo argumentima. Trocki je nametanjem svoje superiornosti veoma mnogo pridonio da se negativni odnos starih boljševika prema njemu još pojača.

To su sve bili dovoljni razlozi da je takva ličnost mogla, naročito u revolucionarnim danima da zablista i postane i jedna od najpopularnijih ličnosti ruskog Oktobra. Ali isto tako to su bili i razlozi da Trocki nije stvorio ni vodio osnovnu snagu revolucije — boljševičku partiju — i da nije mogao ni postati poput Lenjina stvarni simbol revolucije.

TRI RIJEČI O TRENUTKU JUGOSLAVENSKOG SOCIJALIZMA

Stipe Šuvar

Zagreb

UVODNO OBJAŠNJENJE

U ovom trenutku jugoslavenskog socijalizma nisu nam potrebna toliko teorijska razmatranja njegovih polazišta koliko procjena njegove prakse. Suočen s uključivanjem u diskusiju o tome što se to zbiva s našim socijalizmom i u njemu i što se to oko nas uopće zbiva, pomislio sam da bi možda najbolje bilo da svoj prilog sačinim od besjeda što sam ih u posljednju godinu i nešto više dana izgovorio s govornice Konferencije Saveza komunista Hrvatske.

Za člana Konferencije izabrala me Rajonska konferencija SKH Zagreb—Istok. U sastavu partijskog članstva tog rajona prevladavaju radnici i penzioneri. Ja, eto, nisam ni radnik ni penzioner, pa nisam siguran da umijem dobro razumjeti i zastupati interese tih dviju značajnih socijalnih skupina. Stoga na partijskim govornicama istupam, razumije se, strogo u svoje ime, ali i u potajnom uvjerenju da izražavam i interese radnika i penzionera, te da im moje riječi — kada bi ih saslušali — mogu izgledati bliske i prihvatljive. To bi bilo moje obrazloženje zašto sam govorio tako kako sam u tri navrata govorio na Konferenciji SKH.

A sada bih obrazložio i to zašto jednom tako elitnom časopisu kakav je »Praxis« nudim, kao svoj prilog u diskusiji o današnjem trenutku jugoslavenskog socijalizma, te moje tri besjede. Prvo, one nisu nigdje objavljene, pa mogu biti u »Praxisu«, ako udovoljavaju nekim minimalnim kriterijima. Drugo, ne bi bio red da npr. u »Praxisu« ili u bilo kojem drugom

časopisu koji niti čita radnička klasa niti tzv. široka publika (koja se za časopise te vrste zainteresira samo u trenucima sudskih zabrana!) pišem nešto posve različito od onog što izgovaram na partijskim sastancima, a odnosi se na aktualne trenutke našeg socijalizma. Na partijskim govornicama ne može se, doduše, govoriti tako da svi ostanu gluhi a ni tako da svi posve razumiju. U časopisima s malim tiražama može se pak pisati što se hoće (samo ako urednik prihvati).

RIJEČ NA II SJEDNICI KONFERENCIJE SKH 7. SRPNJA 1970.

Moja osnovna polazna teza je da reforma Saveza komunista ne može uspjeti ukoliko se samoupravljanje ne ostvari kao produkcioni odnos.

Druga je teza, koja se na tu nadovezuje, da je samoupravljanje u nas pobijedilo kao politička ideja ali da je daleko od toga da se ostvari kao produkcioni odnos. Naime, da li će Savez komunista i koliko preobraziti sebe u partiju radničke klase u samoupravnom društvu, to ne ovisi toliko o novim teoretskim spoznajama nego daleko više o praktičnim akcijama u kojima će pokazati svoju avangardnu snagu ili će možda i pasti na historijskom ispitu. Ta konstatacija koju mi često ponavljamo da je samoupravlajnje u Jugoslaviji pobijedilo kao opća politička ideja znači mnogo, jer prema Marxu kada ideja ovlada masama, ona postaje materijalna sila. U tom smislu samoupravljanje u nas postalo je materijalna snaga ali time što vlada u glavama većine — bar se nadam da je tako — ono se zbiljski ne mora ukorijeniti u produkcioni odnos. Utoliko ipak ideja koja se ne izražava u produkcionom odnosu nije stvarno odlučujuća, ona nije ideja koja određuje karakter cjelokupnog društva.

Tekovine samoupravljanja su goleme i jedino one drže našu zemlju na svjetskoj pozornici, izdvajajući je iz anonimne mase malih zemalja koje su ili privjesci siledžijskih velikih sila, njih dvije, tri ili tapkaju utabanim stazama siromaštva.

Samo bih ekspresno pobrojio te glavne tekovine: određena racionalizacija i ubrzanje ekonomskog i društvenog razvitka; određeno razaranje birokratske arbitrarnosti u društvu uključujući i sveobuhvatniju policijsku kontrolu nad ponašanjem pripadnika društvene zajednice; otvorenost jugoslavenskog društva prema svjetskoj zajednici što otklanja negativne posljedice autarhičnog, izoliranog razvitka i pojačava razmjenu utjecaja; zatim određeno konstituiranje radničke klase i drugih radnih slojeva kao subjekata društva; oslobađanje raznih oblika ljudskog stvaralaštva; vršenje utjecaja u suvremenom svijetu koji nije proporcionalan niti fizičkoj niti gospodarskoj snazi jedne male zemlje; porast personalne samosvijesti; i, najzad, dopri-

nos demitologizaciji procesa, tvorevina i rješenja što se u suvremenom svijetu izdaju za socijalistička, a to uistinu nisu.

S druge strane, ograničenja samoupravljanja su još tolika da bitno sprečavaju njegovu afirmaciju kao najprogresivnijeg načina organizacije društva. To su prvenstveno: nerazvijena materijalna osnova samoupravljanja; neizgrađena samoupravna struktura proizvodnih i drugih radnih organizacija; odsustvo samoupravne integriranosti; zaostala socijalna struktura društva; tendencije vladavine elite umjesto vladavine masa; nesklad između samoupravljanja u radnoj organizaciji i političkog sistema u društvu.

Možda u dvadeset početnih godina ovo društvo nije ni moglo postići više, pa utoliko i Savez komunista ne snosi neku odgovornost, ali duboko sam uvjeren da smo upravo ušli u etapu kada treba samoupravljanje konačno razviti i učvrstiti kao novi produkcioni odnos, ili će ono biti poraženo od jačih i njemu suprotnih tendencija.

Od VIII kongresa SKJ na ovamo u nas su se zbile velike promjene u društvenoj svijesti koje su značile ohrabrenje samoupravnom kursu, koje su mu najzad osigurale pobjedu kao političkoj ideji. Među najvažnije promjene u sferi svijesti u tom smislu idu, po mome mišljenju, spoznaja da društveno-političke zajednice ne trebaju, osim izuzetno, biti nosioci akumulacije, spoznaja da otvaranje prema svijetu ne donosi propast socijalizma nego ga iskušava i učvršćuje, spoznaja da nacije i nacionalnosti nisu prepreke socijalističkom progresu već da je ostvarivanje svih oblika njihove progresivne afirmacije i stvarne ravnopravnosti konstitutivni element socijalizma, pa prema tome i Jugoslavije kao socijalističke zemlje; spoznaja da Jugoslaviju ne čuvaju i ne učvršćuju birokracija, policija i profesionalna armija — one su nužne ali ne kao dominantne sile društva nego kao sluge njegovih određenih, točno određenih interesa — već da tu Jugoslaviju čuvaju, jačaju i učvršćuju prije svega demokratski organizirane mase i progresivnim interesima povezane ravnopravne nacije i nacionalnosti. I najzad, tu je spoznaja da SK ne smije biti niti vlast niti u službi vlasti nego neposredni izraz proizvođačke klase i u službi klase.

Razumije se, sve ovo nisu bile novorođene ideje koje već ranije nisu sazrijevale u našem komunističkom pokretu i u snagama progresa u nas općenito, ali je bitno da su one u ovom razdoblju od 5—6 godina i u SK i u društvu zadobile prevlast, koja doduše još nije definitivna. Pokušavajući zasnovati svoju akciju upravo na tim i takvim spoznajama, SK je otpočeo reformu privrede, reformu društva, reformu sebe sama, reformu Federacije. Zapravo sve je sazrelo za reformu, odnosno nametnula se reforma svega. A što je zajednički imenitelj? Dakako, kada se gleda dugoročni cilj, to je sam osnovni smisao socijalizma, oslobođenje rada, a konkretni je cilj prenošenje proširene reprodukcije na radništvo, što nužno izaziva totalnu političku re-

organizaciju društva. I, dokle smo stigli u toj sveobuhvatnoj reformi? Rekao bih, postignuto je tek ponešto. Bitni zadaci ostaju. Rekao bih još i to: bitni preostali ciljevi koji bi označili realizaciju već usvojenih spoznaja neće se tako lako ni postići, neće se štoviše uopće postići ako ih neposredno ne počne ostvarivati sama radnička klasa bez tutora, bez posrednika, bez otuđenih tumača njezinih interesa, već predvođena partijom u njezinom vlastitom okrilju. To je bitan aspekt reforme samog Saveza komunista.

Ne, nisam anarhistički raspoložen kada ovo tvrdim, polazim jednostavno od temeljne marksističke spoznaje da je u društvu vladajuća ona društvena klasa koja određuje načine prisvajanja rezultata društvenog rada, koja upravlja materijalnim bogatstvima. Vladajuća je ona klasa koja, ukratko, ima ekonomsku moć. U nas radnička klasa još nema dominantnu ekonomsku moć nego ta moć pripada onim društvenim snagama i socijalnim slojevima koji su po načinu života, po mjestu u društvenoj podjeli rada, po udjelu u razdiobi društvenog bogatstva ne samo odvojeni od klase nego njoj često objektivno suprotstavljeni. Nije ni potrebno podsjećati da tajna svakog ljudskog društva, pa prema tome i svakog današnjeg socijalističkog društva leži u načinu upravljanja materijalnom i duhovnom proizvodnjom i u načinu prisvajanja materijalnih i duhovnih dobara. Ukoliko u socijalističkom društvu uvjete proizvodnje i raspodjele još vrše socijalne sile koje su neovisne o proizvođaču i ne stoje pod njegovom izravnom kontrolom, te one samostalno određuju količinu i namjenu viška proizvođačkog rada, utoliko su i dalje prisutni klasni uvjeti egzistencije u cjelini, a posebno se proizvođačka klasa i dalje nalazi u potčinjenom socijalnom položaju. Naveo bih samo jedan detalj koji pokazuje da, s obzirom na učešće u podjeli društvenog kolača u našem društvu, postoji još oštra klasna podjela. Dok oko 100 tisuća uglavnom neposrednih proizvođača prima minimalne osobne dohotke, dok drugih oko 2 milijuna uglavnom neposrednih proizvođača dijeli sudbinu proizvoda svoga rada na tržištu na taj način što često primaju umanjene osobne dohotke, još se u našoj zemlji nije dogodio ni jedan slučaj, ili barem meni nije poznat, da pripadnici državne administracije ili zaposleni u društvenim institucijama koje se izdržavaju od viška rada neposrednih proizvođača, kao što su banke, socijalno osiguranje, privredne komore, razna poslovna udruženja, društveno-političke organizacije, monopolističke organizacije u oblasti komunalnih usluga ili druge prime minimalne ili umanjene osobne dohotke. Nije li u tome sadržana duboka klasna nejednakost? Uzgred, Savez komunista veliku većinu svoga članstva regrutira iz ovih slojeva koji ne primaju niti minimalni niti umanjeni dohodak. Odnosi u društvenoj proizvodnji i društvenoj raspodjeli u nas su čvrsto cementirani na osnovnom principu klasnog društva, da onaj koji neposredno proizvodi nikako ili minimalno utječe

na uvjete prisvajanja, a onaj koji ne sudjeluje u proizvodnji bitno utječe na uvjete prisvajanja i najviše prisvaja za sebe.

O tome da je proizvođačka klasa lišena ekonomske moći svjedoče, pored navedenog, i ove činjenice, koje ne mogu obrazlagati:

— dok radnička klasa prisvaja potreban rad u okviru svog poduzeća, nema gotovo nikakav utjecaj na veličinu i razdiobu viška rada u društvu; od nje se prisilno prisvaja prevelik višak rada; umjesto da ga ona samoupravno organizirana određuje na načelu da priznaje samo one društvene troškove koji su potrebni sa stajališta njenog rukovođenja proširenom reprodukcijom, višak rada se unaprijed etatistički prisvaja — to su tzv. prethodne obaveze — tako da se ne može provesti ni jedna ozbiljnija promjena u materijalnim odnosima;

— socijalno-političke posljedice ovakvih odnosa u društvenoj reprodukciji su, uz ostalo, ove: društveno je moćnija, recimo, jedna banka, koja je preuzela novčana sredstva društvene zajednice nego recimo 20 tisuća poduzeća u našoj zemlji; otuđena sredstva cirkuliraju neovisno o tokovima materijalne proizvodnje; deficit u radničkim zaradama neprekidno je praćen suficitom u državnom budžetu;

— sve društvene potrebe lakše se alimentiraju nego proizvodna potreba, a osnovni dohoci svih drugih socijalnih kategorija društva imaju prednost pred osobnim dohotkom proizvođača.

Otuđenost sredstava od proizvođačkih kolektiva dovodi danas i do realne opasnosti da se ona prema proizvođaču ponašaju kao kapital, što restaurira najamne odnose, formira financijsku oligarhiju i stvara parazitske i mešetarske slojeve društva koji lagodno žive, gotovo bih rekao, od špekulacija. Na drugoj strani, zbog toga što nije razvijen samoupravni produkcioni odnos pojavila se opasnost da se *radničko* samoupravljanje definitivno izvitoperi u *menadžersko* samoupravljanje, što zakonito vodi stvaranju monopola u privredi, restauraciji grupno-vlasničkih odnosa i reafirmaciji građanskih ekonomskih odnosa (ideja akcionarskog socijalizma, oko koje se u nas već vodi borba); itd.

Nadalje, umjesto produktivističke orijentacije u našem društvu dominira distributivna orijentacija. Budući da se sredstva koncentriraju izvan radnih kolektiva i asocijacija, borbu oko raspodjele vodi politička birokracija udružena sa menadžerskim vrhovima, ističući u prvi plan općinske, republičke i federalne interese nasuprot u osnovi jedinstvenim proizvođačkim interesima.

Onaj tko nema ekonomsku moć, nema razumljivo ni političku moć. Ako u tom svjetlu promotrimo raspodjelu političke moći u našem društvu, među društvene klase i slojeve, čini se da stvari stoje, najkraće, ovako:

— radnička klasa ima značajnu tzv. negativnu društvenu moć; ona može da se obustavama rada i spontanim pritiscima

parcijalno izbori za zadovoljenje egzistencijalnih potreba; na razini globalnog društva radništvo još ne raspolaže dovoljnom organiziranom društvenom moći kojom bi se izborilo za ravnopravnost sa svim ostalim pripadnicima društva; učešće radnika u samoupravnim predstavničkim organima u pravilu prestaje na razini radne organizacije, a u političkim organizacijama su radnici uglavnom pasivni članovi, usprkos tome što se radi o organizacijama koje proklamiraju služenje njihovim historijskim i konkretnim interesima;

— seljaštvo, druga radna klasa koja daje određeni višak rada, koji je dijelom bio izvor naše industrijalizacije, još nije iole značajnije obuhvaćeno samoupravnim odnosom, a cjelokupan način njegove proizvodnje i života stavlja ga i inače u izoliran i društveno podređen položaj;

— razni segmenti stručne i umjetničke inteligencije imaju značajnu društvenu moć već na osnovu mjesta i uloge intelektualnog rada u ukupnom društvenom radu, ali njihova moć u pravilu nije institucionalizirana, dakle ne postoji kao vlast (što je dobro);

— slojevi političko-upravne i tehnokratsko-rukovodeće birokracije drže u svojim rukama glavnu količinu društvene moći; i onda kada im razne kompetencije normativno ne pripadaju, oni raspolažu moćnim manipulativnim mehanizmima utjecaja na ljude i zbivanja.

Stvarna raspodjela društvene moći u jugoslavenskom društvu još je uvijek takva da odlučujuću ulogu u usmjeravanju društva igraju elitne grupe na vrhovima društvenih institucija. S pravom bismo mogli tvrditi da neformalnim povezivanjem na svim razinama društva one u nas čine elitu moći.

Čini se da je jedna od eminentnih pojava u novijem razvoju jugoslavenskog društva pomicanje uloge centra društvene moći s političke birokracije na tehnokraciju. U toku je, naime, proces razvlašćivanja »klasične« političke birokracije, vezane uz državu i njezine ingerencije, a s prenošenjem sve većeg broja formalnih kompetencija s države i teritorijalnih zajednica na radne organizacije sve više do riječi dolazi tehničko-poslovna birokracija koja se nalazi na vodećim pozicijama u radnim organizacijama. Svoju društvenu moć ona počinje ekspandirati i u širu socijalnu okolinu, ulazeći u predstavnička tijela na raznim razinama društveno-političkog organiziranja. Političko-upravna birokracija svoju moć zasniva na svestranoj ulozi države i na kompetencijama političkih organizacija da neposredno odlučuju o svim bitnim društvenim pitanjima, nameću̇i svoje odluke neposrednim političkim pritiskom, ili i uvjeravanjem, svim drugim organiziranim nivoima društva. Budući da se uloga države i komandna pozicija političkih organizacija, prvenstveno Saveza komunista, s razvojem samoupravljanja reduciraju, to nužno slabi moć političko-upravne birokracije. Normativno sve veća količina društvene moći prelazi na samoup-

ravne kolektivitete i njihova predstavnička tijela. Međutim, kako se samoupravljanje više razvilo u širinu nego u dubinu, više kao mehanizam nego kao zbiljska socijalna integracija i kako ono nije bitno reorganiziralo sve naslijeđene institucije društva, javlja se u vidu tehnokratizma surogat i uzdrmanog političkog birokratizma i nerealiziranog samoupravljanja.

Tehnokratizam ističe kriterije tehničke koordinacije kao isključive kriterije sveukupne društvene organizacije, suprotstavljajući sferu rada sferi međuljudskih odnosa. U stvari, nosioci vodećih uloga u tehnostrukturi teže da zauzmu i dominantne pozicije u socijalnoj strukturi. To je u nas, čini mi se, već prevladavajuća tendencija. Pomanjkanje samoupravnih kriterija socijalne integracije i adekvatnih institucionalnih oblika autonomnog kolektivnog odlučivanja kako u samoj radnoj organizaciji, tako još više u tehnološki neophodnim radno-organizacionim kompleksima koji nastaju udruživanjem osnovnih poduzetničkih jedinica — združenim poduzećima i tzv. velikim tehničkim sistemima, stvara prostor za ulogu raznih tehnokratskih »bossova«, ljudi na čelu radno-organizacionih kompleksa velikih poduzeća, banaka, pojedinih društvenih službi i fondova, agencija i udruženja, koji zajedno sa svojim »timovima« i »štabovima« faktički uzurpiraju samoupravno odlučivanje. Oni se, doduše, služe samoupravnim mehanizmom, ali ne u svrhu ostvarivanja samoupravnih ciljeva, nego naprotiv u svrhu manipulativnih zahvata kojima će te ciljeve izigrati. U poduzećima pak tendencija pretvaranja radničke u menadžersku samoupravu čuva oligarhijsku strukturu moći, svodeći radnu jedinicu i radnu zajednicu na organe participacije. A to i kapitalizam hoće postići, ne dajući da oni budu organi odlučivanja. Samoupravljanje nije isto što je i participacija, nego duboko različito.

Da zaključim: samo polet samoupravljanja može podići efikasnost naše privrede, a ne menadžerska samovolja. Bez toga ne možemo bitnije podići osobne dohotke, zaustaviti emigraciju i promijeniti još dosta zaostalu socijalnu strukturu, što su osnovne stvari za prosperitet Jugoslavije u deceniju-dvije pred nama.

Čini mi se da, u svjetlu naznačenog, Savez komunista treba da predvodi političku akciju u slijedećim pravcima:

— eksproprijacija uzurpatorskih mehanizama prisvajanja materijalnih sredstava, čak i primjenom otvorene revolucionarne sile;

— razbijanje društvenih osnova koje vode profit-odnosu umjesto odnosa dohotka;

— oživotvorenje principa radne jedinice koji imamo teorijski, ali nemamo nigdje praktično;

— reafirmacija nekih napuštenih principa samoupravljanja. (da samo uzgred spomenem da je uloga vijeća proizvođača 1953. bila razvijenija nego današnjih privrednih vijeća; brisanje odredaba o sastavu radničkih savjeta iz Ustava dovelo je do toga

da u većini kolektiva, naročito velikih, nema niti jednog neposrednog proizvođača u radničkom savjetu);

— dovođenje radnika na vlast u svim predstavničkim tijelima društva, što znači i bitnu reorganizaciju skupština, ukidanje više domova koji mirišu na korporativni sistem u našem skupštinskom sistemu.

Ja i dalje insistiram na tezi da je potrebno da proizvođači neposredno uđu u sve političke i predstavničke organe, i da u njima čine apsolutnu većinu. Svojedobno sam slušao prigovore da radnici nemaju dovoljno mogućnosti da se bave politikom, da su privezani za stroj, da bi njihovo prisustvo bilo posve formalno, itd. A mi imamo u Saveznoj skupštini, recimo, pedesetak prijeratnih radnika koji sasvim dobro 30 godina rukovode. Iz redova, recimo, samo milijun i 200 tisuća kvalificiranih i visokokvalificiranih radnika, koliko ih danas ima u našoj zemlji, mi možemo sastaviti i pedeset dobrih saveznih skupština, naći bezbroj sposobnih članova političkih rukovodstava.

Ako doista želi da bude partija radničke klase u samoupravnom društvu, Savez komunista mora uvijek biti uz radnike i na čelu radnika, a ne uz uprave i vrhuške nasuprot radnika, kao što on sada to često čini. Uvjeren sam, da jedino taj preokret u ključnim pitanjima društva, znači i praktičnu a ne verbalnu reformu Saveza komunista.

RIJEČ NA III SJEDNICI KONFERENCIJE SKH 6. LISTOPADA 1970.

Htio bih ponešto reći o nekim društvenim pitanjima za koja mi se čini da su najvažnija za ocjenu momenta razvoja u kojima se Hrvatska i Jugoslavija nalaze.

Čini mi se da sada ulazimo u fazu stanovitog konsolidiranja prilika u našem društvu. Kada kažem konsolidiranja, onda time ne mislim indirektno tvrditi da je naše društvo bilo prije ili posebno u posljednje vrijeme previše nestabilno ili da su mu perspektive zatvorene. Prevelika stabilnost nekog društva nije, dakako, poželjna. Previše stabilna društva su u pravilu konzervativna; ona se oslanjaju ili na čvrsto strukturiranu elitu koja je perfektno naučila da vlada ili su pak posve zatvorena, totalizirana, sa prevagom neke spasiteljske vlasti. Prema svim svojim strukturalnim karakteristikama, naše društvo očigledno ne može patiti od te i takve konzervativne stabilnosti. Pa ipak kada spominjem konsolidiranje prilika, mislim na to da se poslije jednog razdoblja traženja novih rješenja za krupne probleme Jugoslavije neka prelomna rješenja već iznalaze i da to ocrtava perspektivu našeg društva ne u smislu apstraktnih teoretskih modela, nego i posve dostupnih i opipljivih praktičnih koraka u budućnost.

Nakon otprilike desetljeća i po od uvođenja radničkog upravljanja u našoj zemlji, pojavila se u svojoj oštrini osnovna dilema: samoupravljanje materijalizirati, učiniti ga dominantnom materijalnom snagom koja se kao takva, dakle kao mate-

rijalna snaga, reproducira, ili dozvoliti da bude poraženo bilo u smislu definitivne restauracije državnog socijalizma, bilo u smislu obnavljanja historijskih još starijih faza društvenog razvoja.

U nas je time pred pet-šest i više godina otpočela era žestokih ideoloških i političkih konfrontacija, i to ne više samo u zatvorenim vrhovima nego i u širokoj javnosti, oko bitnih društvenih rješenja. Možda je ova faza i teža i složenija od one poslije 1948. godine, u kojoj smo prihvatili Marxovu ideju samoupravljanja. Otpočeta je privredna reforma kao priličito nedužna valutno-financijska operacija, ali je ona ubrzo prerasla samu sebe i pretvorila se u mnogo složeniji i teže ostvarljiv preobražaj. Održan je Brionski plenum CK SKJ da bi u prvi mah obračunao sa prekoračenjem ovlaštenja političke policije, a pokrenuo je prilično temeljitu destrukciju još i te kako očuvane birokratske države. U 1968. godini došlo je do eksplozivne kritike nekih društvenih tokova koju je inicirala mlada generacija. I da prekratim: mislim da smo, i pored svega što može upozoriti na suprotno, negdje pri kraju ovog razdoblja svestrane kritike bez prelomnih rješenja i da su sada na vidiku barem neka takva rješenja.

Mislim da su već nastupili prelomni momenti prvenstveno u tri točke:

1. deetatizaciji društveno-političkih zajednica,
2. ostvarenju koncepcije oružanog naroda,
3. afirmaciji nacija.

Da samo ponešto kažem o svakom od tih momenata.

Svi znamo da su društveno-političke zajednice u nas usprkos uvođenju samoupravnosti proizvodnih kolektiva predugo ostale nosioci pretežnog dijela akumulacije i da su državnom prisilom prisvajale glavninu viška rada. Federacija je bila glavni sakupljač i djelitelj. Ne upuštajući se u to koliko je to bilo i do kada nužno, danas je takva uloga Federacije, a i drugih društveno-političkih zajednica, iscrpila svoje historijske rezerve i objektivno je postala regresivna. Načelno je s odlukama VIII kongresa SKJ ta stvar prelomljena, ali praktično nije ni do danas. Tzv. državni kapital je stavljen pod posebni režim gašenja, ali tzv. prethodne obaveze će opterećivati još i cijelo petogodišnje razdoblje pred nama, i to će odražavati stanovite konflikte usprkos svoj reformi političkog sistema. Društveni fondovi su u nas dijelom deetatizirani, ali praktično još nije pronađen i izgrađen mehanizam da se opća potrošnja, osim onih njezinih dijelova koji se troše na izdržavanje same države, preobrazi u potreban rad, postane organski dio same materijalne reprodukcije društva. Konačna likvidacija svih oblika tzv. državnog kapitala, iscrpljivanje tzv. prethodnih obaveza i samoupravna reprodukcija društvenih službi kao dijela potrebnog rada označit će bitno ograničavanje uloge državne prisile u reprodukciji cijelog društva, a time i likvidaciju etatizma kao suprotnosti i negacije sa-

moupravnosti. Ja mislim da će u tom pogledu bitka u nas ipak biti konačno dobivena u skorašnjem trenutku.

Ostvarenje koncepcije oružanog naroda — o tome je nedavno precizno govorio drug Bakarić — doista treba smatrati krupnom tekovinom jugoslavenskog socijalizma, koja, doduše, još nije do kraja oformljena ni razvijena. Ta koncepcija ima svoje duboke razloge u našem unutrašnjem razvitku, ali i u svjetskoj zbilji. Vojno-industrijski kompleks u jednom bloku, a birokratsko-militaristička sprega u drugom su danas, na žalost, sve dominantnije sile čija će ekspanzivna razarajuća moć po cijelu svjetsku zajednicu izgleda i dalje jačati. U tom smislu upravo Jugoslavija kao jedina nesvrstana socijalistička zemlja i jest pozvana da razvije koncepciju naoružanog naroda kao branu svim militarističkim pritiscima koji bi se mogli javljati ne samo izvana nego u određenom sklopu okolnosti i iznutra. To je jedini put da svaki naš narod i svi zajedno uspješno brane svoju egzistenciju i slobodu. Upravo zbog toga provođenje koncepcije naoružanog naroda jača i učvršćuje Jugoslaviju i prema vani i prema unutra.

I, najzad, treći prelomni moment. U našoj zemlji je nastupilo razdoblje mnogo potpunije afirmacije, pa ako hoćete i određene reafirmacije, nacionalnih individualnosti. Iako je jugoslavenska zajednica utemeljena na kohezionim činiocima NOB-e svih naših nacija i nacionalnosti, koji trajno zadržavaju svoje značenje, postalo je očigledno da je s razvojem samoupravnog socijalizma potrebno izgrađivati nove kohezione činioce, koji naše narode čvrsto spajaju na elementima zajedničke današnjice a još više sutrašnjice. Povezivanje na historijskoj retrospektivi nije dovoljno. Etatizam je ozbiljno ugrozio nacionalne individualnosti. On imanentno nosi tendenciju nametanja superdržave i bacanje naroda u provincijalnu anonimnost; on nužno treba i podjelu nacija na one koje su tobože državotvorne, a to su — drukčije u suvremenom svijetu i ne može ni biti — one brojčano i materijalno jače i one koje su tobože subverzivne. Za naša posljeratna iskustva u nacionalnom pitanju, čini mi se, da su značajne, uz mnoštvo pozitivnih, i ove negativne činjenice: raskorak između centralizma i federalizma koji je proizlazio iz produkcionog odnosa, stanovito staljinističko nasljeđe u stavu prema naciji kao tobože jedino »ostatku« starog društva; ideja monolitizma umjesto ideje policentričnosti; duboko usađena dogma da je nadnacionalno jugoslavenstvo izlaz (tu dogmu danas ne napuštaju oni kojima ona konvenira). Još i danas u nas, zbog niza okolnosti, među kojima nije beznačajna ni ona da u novom društvu žive mnoge stare predrasude i opterećenja, dominira emocionalni pristup sferi nacionalnog, što bitno otežava trezvenu marksističku analizu tog fenomena. Postoji jaka sklonost da se daje mistični karakter međunacionalnoj povezanosti ili pak razjedinjenosti. Mnogi nisu ni spremni ni sposobni da se odvoje od romantičnog zanosa o krvi, patnjama i tlu koji su naše

narode povezivali i razjedinjavali u prošlosti, pa stoga ne vide nacionalne uzajamnosti u stvarnim životnim interesima naših naroda i u njihovim zajedničkim perspektivama. Itd. U Savezu komunista sada se razvija jedna nova, osvježavajuća svijest o nacionalnom i o njegovoj utkanosti u perspektivu socijalizma, a htio bih istaći da je tome bitno pridonio i Savez komunista Hrvatske, posebno X sjednicom svog CK. Sada se, najzad, prilazi temeljitoj reformi Federacije u smislu redistribucije nadležnosti između nje i republike, u smislu mnogo veće afirmacije državnosti republika. To mora ojačati Jugoslaviju. Birokratski integrirana Jugoslavija morala bi kad tad zapasti u tešku i trajnu krizu, i zapravo je već bila na pragu te krize. Samoupravno integrirana Jugoslavija ima sve šanse da dokaže progresivnu čvrstoću.

Moramo se i u tom pogledu smjestiti u svjetsku situaciju. Velika većina od oko 2000 etničkih zajednica u svijetu, od kojih samo njih 218 ima više od po milijun stanovnika, tek se danas nacionalno konstituira i to ne više isključivo pod kapitalističkim uvjetima razvitka nego sve više u okviru vlastite socijalističke perspektive. Put u univerzalnu ljudsku zajednicu, u kojoj će nacionalne suprotnosti nestati, očigledno ne pretpostavlja asimilaciju malih naroda od strane desetak ili više velikih, niti stvaranje velikih državnih i blokovskih sistema nego pretpostavlja maksimalnu individualizaciju svakog naroda, uz njegovo slobodno i ravnopravno uključivanje u sve jedinstveniji svijet. Ni jedna socijalistička zemlja, ni SSSR, ni Kina, ni Čehoslovačka, a do danas u biti ni Jugoslavija, nije se izgradila kao međunacionalna zajednica, koja bi u tom smislu istinski služila kao primjer. Mi se moramo boriti da takvu zajednicu gradimo, i čini mi se da smo takav put u osnovi već uspješno zacrtali. Mi moramo razvijati progresivna bića svih naših nacija i putem osiguranja socijalno dominantne pozicije radničke klase unutar svake nacije osigurati i sve veću identičnost klasnog i nacionalnog.

Uspješan budući razvitak Hrvatske i Jugoslavije ovisi, po mom mišljenju, ne samo o ova tri momenta, za koja mi se čini da je u njima ostvaren prelomni napredak, mada još mnoge bitke i u tim domenama treba dobiti, nego jednako tako i o još nekoliko, u odnosu na koje u ovom trenutku ne mogu osjećati neki optimizam. To su prvenstveno:

1. savlađivanje tehnokratsko-menadžerske tendencije u društvenom razvoju,
2. sprečavanje tendencije kapital-odnosa, i
3. izbor glavnog resursa razvoja.

Uporedo s iskopčavanjem države iz procesa neposredne organizacije društvenog rada i s formalnim uvođenjem i razradom samoupravnog sistema društvenog odlučivanja u nas nije dovoljno izgrađivan takav sistem unutrašnjih odnosa u samoupravnim radnim organizacijama koji bi striktno počivao na dohodovnom

odnosu i u isto vrijeme osiguravao dominantan utjecaj mase neposrednih proizvođača na odlučivanje.

Zbog toga se sačuvala, a nerijetko i jača oligarhijska struktura odlučivanja u radnim organizacijama, pri kojoj se samoupravljanje degradira na formalno suodlučivanje i služi kao neka vrsta fasade. S druge strane nerazvijeni dohodovni odnos vodi nesamoupravnoj koncentraciji i centralizaciji sredstava u velikim poduzećima i tzv. velikim sistemima, čije je stvaranje inače egzistencijalna nužda našeg društva. To omogućava razna prelijevanja, pojačava tendenciju grupnog vlasništva, odvaja rezultate rada od proizvođača. O svemu tome bilo je, uostalom, dosta riječi na XI sjednici CK SKH, na ovoj Konferenciji, u istupima druga Tita, Kardelja i drugih. Stoga nas, i u Hrvatskoj i Jugoslaviji, tek očekuje prava bitka za samoupravne odnose, za samoupravnu centralizaciju i koncentraciju, a protiv sve izrazitijih tehnokratsko-menadžerskih tendencija.

Osamostaljena financijska sredstva u bankama, vanjskoj trgovini, nekim još napola etatističkim fondovima, sve više se ponašaju kao otuđeni kapital, koji reproducira i tipične značajke kapitalističkih odnosa. Ti otuđeni centri ekonomske moći su u neku ruku vanbračna djeca raspadajućeg etatizma, i gori su od njega. Njihovo stavljanje pod društvenu kontrolu, i vraćanje anonimnog viška vrijednosti koji je stvarala radnička klasa cijele Jugoslavije, samoj klasi je stvar bez koje nema progresivnog samoupravnog razvoja jugoslavenske zajednice. I ma koliko se određene snage i pojedinci ljutili na one koji o tome govore kao na nekakve kvaritelje dobre poslovne atmosfere, mi moramo uporno i energično insistirati na razbijanju otuđenih centara ekonomske, a time i društvene i političke moći. To je klasno pitanje, ali zbog nasljeđa centralističkog etatizma postoji određena koncentracija takvih centara moći na regionalnoj osnovi, što se mora negativno odražavati i na međunacionalne i međurepubličke odnose, jer dovodi do neopravdanog prelijevanja viška vrijednosti i na toj osnovi.

Najzad, u našem razvoju mi moramo ispravno uočiti glavni resurs. Nekad je, u predindustrijskim društvima, glavni resurs bila zemlja, potom je to postao kapital, a u suvremenom svijetu to već postaje znanje, znanost. Gotovo da i nije potrebno obrazlagati tu činjenicu, koja je evidentno dokazana u najrazvijenijim zemljama. U nas znanje i znanost još imaju malu cijenu i skučene uvjete da se stvaralački pokažu. Ako ne prenesemo težište na taj resurs, mi ćemo nužno zaostajati u sveukupnom društvenom razvitku.

Na kraju bih istakao da je Savez komunista Hrvatske u posljednje vrijeme ostvario bitan napredak u razradi i konkretizaciji svoje politike. Nekada smo više verbalno osuđivali ono što ne valja u nas i u cijeloj jugoslavenskoj zajednici, više nego što smo imali razrađena rješenja i konkretne programe. Danas već nije tako, pa sam uvjeren stoga da će u tom smislu i ova naša Konferencija imati doista veliko značenje u mobilizaciji

svih progresivnih snaga Hrvatske na njezinom što uspješnijem razvoju unutar jugoslavenske socijalističke zajednice.

RIJEČ NA IV SJEDNICI KONFERENCIJE SKH 12. SRPNJA 1971.

Nedavnim usvajanjem amandmana saveznog Ustava, kao i konstituiranjem organa Federacije u skladu s njihovim odredbama, a koje će biti provedeno u toku ovog ljeta, učinjeni su prvi značajniji koraci temeljitijeg mijenjanja političkog sistema. Teži koraci i dublje promjene tek predstoje. No i ovo što je učinjeno popravilo je ili barem malo olakšalo političku situaciju u Jugoslaviji, pa i u Hrvatskoj. Meni se čini da je tako, premda sam svjestan da se možda radi i o prividu. Prenošenjem mnogih značajnih nadležnosti sa savezne države na republičke bitno se sužava političko-pravna osnova centralizma i smanjuje arbitrarna moć savezne birokracije, koja je u ponečem bila i više nego apsurdna. Time se ujedno i politički slabi državno-centralistička ideologija, čiji je izraz u sferi međunacionalnih odnosa bio i ostao nihilistički unitarizam, koji, dakako, ima u sebi i trajnu hegemonističku notu. Razumije se, bilo bi iluzorno misliti da su savezni organi sada nemoćni ili da će to biti. Njima su ostale još velike nadležnosti, a naš cilj i nije u tome da ih učinimo nemoćnima, već da ih debirokratiziramo koliko god je to objektivno moguće i da ih učinimo što više instrumentima dogovaranja. Utoliko treba i očekivati da će sve republike pokazati interes da savezne organe dovedu u stanje pune odgovornosti i da se time prevlada i onaj paralizirajući utjecaj koji je na te organe dolazio iz republika.

Provođenje ove prve etape promjena u političkom sistemu neće, razumije se, značiti i kraj međurepubličkih i međunacionalnih konflikata koji su nas do danas zaokupljali, ali će im barem dati pravac regularnog dogovornog razrješavanja. Mislim da je utoliko barem donekle stvorena osnova za dugotrajnije produbljivanje socijalističke sadržine međunacionalnih odnosa u našoj zemlji i za uklanjanje koječega što nam je u prošlosti namro centralistički birokratizam, a počeli i te kako rabiti i restauratorski nacionalizmi.

Ja mislim, iako sam u osnovi optimist, da se naše društvo nalazi u teškoj situaciji, ali da će je možda odsad lakše savlađivati. Prije svega, naša je ekonomska situacija vrlo teška. Naša se privreda već nekoliko godina najslabije u Evropi razvija. Vjerojatno će broj naših ljudi koji su zaposleni u drugim zemljama u slijedećih pet-šest godina i dalje rasti, tako da ćemo postati apsolutni rekorder u Evropi po izvozu radne snage. Destimulativni vanjskotrgovinski sistem koči cjelokupni razvoj jugoslavenske privrede, a hrvatske posebno zbog njezine relativno veće razvijenosti i veće izvozne orijentacije. Stoga se ne smije odugovlačiti s njegovom temeljitijom reformom i naše bi republike morale što prije o tome postići dogovor, maksimalnim usklađivanjem dijelom suprotnih ali kratkoročnih in-

teresa. Državno planiranje odavno je neefikasno, a samoupravno nismo izgradili što bitno koči jugoslavensku podjelu rada. Svemu treba pridodati krizu proizvodnog odnosa, krizu samoupravljanja u tom smislu što je u posljednjim godinama radnička klasa potiskivana iz samoupravnog odlučivanja, a i iz političkog života.

Naša je zemlja suočena s egzistencijalnom potrebom da se brže razvija i da se u isto vrijeme u svom unutrašnjem životu i dalje demokratizira, a time i konsolidira. U protivnom i sadašnje tekovine samoupravnog socijalizma mogle bi biti potisnute, socijalno-klasni problemi bi se neizbježno zaoštrili, a ni međunacionalni odnosi ne bi se sređivali već dalje remetili.

Odgovornost za ubrzanje privrednog razvoja, za demokratizaciju, za istinsko produbljivanje samoupravljanja je zajednička. *Nju ne može ponijeti nikakva mistička harizmatička vlast, niti samo jedan, niti šest, niti osam političkih vrhova i reprezentacija; ona se ne može realizirati šou-politikom i natjecanjima u držanju mitinga, niti pak prividnom, izvanjskom politizacijom masa u kojoj su one više sredstvo manipulacije nego subjekt odlučivanja.* Pri tome je sudbonosno da li će radnička klasa u svakoj našoj naciji, u svim našim republikama, u materijalnoj osnovi i u političkoj nadgradnji najzad postati najutjecajnija; da li će ona doći do riječi u iskazivanju svojih autentičnih interesa ili će pak prevladati one snage koje negiraju i njezinu društvenu sposobnost i njezinu perspektivu, snage koje je pokušavaju definitivno gurnuti u jednu novu socijalnu potčinjenost, koje od nje traže jedino to da rinta.

Razaranje centara otuđene ekonomske i društvene moći, a ne njihova eventualna reorganizacija i teritorijalna redistribucija; smanjivanje a ne širenje političkog posredništva; obuzdavanje a ne i afirmiranje tehnokratskog menadžerstva, građenje socijalističkog sadržaja međunacionalnih odnosa, a ne provincijalna nacionalistička ižívljavanja; razbijanje a ne eventualno novo uspostavljanje birokratske monolitnosti — to su, čini mi se, osnovne alternative u sadašnjem presudnom trenutku jugoslavenske socijalističke zajednice.

Progresivne snage u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj suočavaju se, jednako kao i progresivne snage u drugim nacionalnim i republičkim zajednicama, s kojima udruženo živimo, sa tim zajedničkim alternativama, ali i sa mnogim posebnim problemima, od čijeg rješavanja ovisi brži prosperitet Hrvatske, njezinih radnih ljudi. Mislim da možemo biti zadovoljni ulogom koju su Savez komunista Hrvatske i druge organizirane socijalističke snage naše republike igrale u novijim političkim previranjima u Jugoslaviji, jer su ne samo zastupale progresivne interese hrvatskog naroda i radničke klase Hrvatske, već su u ponečem i prednjačile u otvorenom i beskompromisnom zalaganju za rušenje centralističko-etatističkog poretka i za preuređenje jugoslavenske zajednice u doista ravnopravnu asocija-

ciju naroda i narodnosti i ujedno socijalističku samoupravnu zajednicu, u kojoj će radni čovjek imati ne samo formalnu čast nego i stvarnu vlast. Takve progresivne bitke Savez komunista Hrvatske treba da i dalje odlučno nastavi, sudjelujući u kreiranju zajedničke politike na jugoslavenskom planu.

No u ovom trenutku — povezano s preuzimanjem značajnih suverenih prava koje je naša republika, kao i druge, u prošlosti bila prenijela na federaciju, povezano s mnogo većim stupnjem samoupravne decentralizacije — otvaraju se pred Savezom komunista Hrvatske mnogi novi zadaci, da se tako izrazim, unutrašnjem životu republike.

Prije svega, on se mora politički angažirati na zadacima optimalnog gospodarskog razvoja Hrvatske. Nove privredne ingerencije republike otvaraju i šire mogućnosti samoorganiziranja podjele rada u granicama same republike, koncentracije i maksimalne mobilnosti sredstava, kadrovske obnove, stimuliranja znanosti, samoupravnog organiziranja i integriranja. Postoji velik manjak sredstava, a potrebe modernizacije industrije, izgradnje infrastrukture, prostornog uređenja i urbanizacije, unapređenja društvenih službi su goleme. Dobri programi, sposobni ljudi i principijelna selektivnost interesa, bez nametanja i dominacije jednih djelatnosti i područja nad drugima osnovni su uvjeti napretka Hrvatske. Kolikogod nam je potrebna sposobna i ambiciozna republička administracija, koliko god mi uspjeli u demokratizaciji vlasti u republici i u općinama toliko je već sada jasno da našu republičku državu ne smijemo vidjeti kao arbitra, kao svemoćnu polugu, kao glavnog skupljača i djelitelja novca.

Samoupravno povezivanje, organizacija udruženog rada, stvaranje interesnih zajednica, u čemu naša republika već ima neka dostignuća po kojima prednjači u Jugoslaviji; maksimalna decentralizacija samoupravnog odlučivanja u materijalnoj osnovi, ali odlučujući utjecaj proizvođača u svim ključnim pitanjima makro-razvoja — to su čini mi se, osnovni društveni preduvjeti da se Hrvatska što bolje i uspješnije razvije, da što optimalnije mobilizira vlastite snage. Treba računati i na sukobe regionalnih, općinskih, gradskih interesa, na jagmu za ograničena sredstva, na falš — programe i promašaje. S obzirom i na te okolnosti, unutar republike moramo izgraditi što demokratskiji mehanizam samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovora.

Privreda Hrvatske mora postati mnogo više ekspanzivna i u odnosu na jugoslavensko i u odnosu na međunarodno tržište. U njezinom sklopu već postoje razvojne jezgre kojima je Hrvatska premala, kojima je i Jugoslavija premala. Mislim, da je dosad hrvatsku privredu karakterizirala, osim rijetkih izuzetaka, određena zatvorenost, pasivnost nedovoljna ambicioznost na jugoslavenskom tržištu. Razlozi tome krili su se, dakako, i u depresivnom utjecaju dosadašnjeg ekonomskog sistema. Ali je

za stanje u našoj republici i u našoj hrvatskoj privredi bilo karakteristično i to da je postojala verbalna ofenzivnost u odnosu na druge, drugima u Jugoslaviji štošta smo predbacivali i tužili se na njih, a da smo zapustili organizatorski posao, da nismo dovoljno vršili kadrovsku transfuziju, da nije bilo dovoljno vizija i dalekosežnijih programa. Poučna je npr. usporedba uloge Zagreba i Ljubljane u trgovini, pogotovo vanjskoj, koja ide na štetu Zagreba, a ne može se ipak objasniti drugačije nego insuficijencijom organizatorskog momenta.

Sada u Jugoslaviji u svim republikama postoje tendencije privredne autarhičnosti. Ali one su privremena posljedica dezintegracije starog sistema. Budimo sigurni da će naše velike privredne grupacije, koje sada ponekad traže diskriminacionu podršku matičnih republika, same naći putove suradnje i organiziranja i na domaćem i na vanjskom tržištu, čak i kada bi postojali politički pritisci na zatvaranje u republičke granice. Znanstveni, kadrovski, kapacitetni potencijali Hrvatske su takvi da ona može vući značajne komparativne prednosti na jugoslavenskom tržištu, a da u suradnji s drugima njezina privreda ne teži ni za dominacijom ni za izvlačenjem ekstraprofita. Uostalom, jugoslavensko je tržište potencijalno jako, jer Jugoslavija je danas na 18. mjestu u svijetu po ukupnoj ekonomskoj snazi.

Nama u Hrvatskoj, kao uostalom i u Jugoslaviji, predstoji i veliki organizatorski rad u smislu postavljanja obrazovanja, znanosti, kulture, zdravstva, rekreacije, socijalne zaštite kao mnogo značajnijih elemenata ukupne društvene reprodukcije. Sve te oblasti društvenog života nalaze se sada uglavnom u nadležnosti republike i njihova maksimalna sinhronizacija u cilju ukupnog društvenog prosperiteta je, prema tome, u našim rukama.

Pitam se, kao što sam se i prije dvije godine u ovoj istoj dvorani, pitao zašto se u nas u Hrvatskoj jednom ne povede aktivna populaciona politika, da bi se prepriječile ili barem ublažile neke nepovoljne tendencije u reprodukciji stanovništva. I, mamo najviše radnika u inozemstvu, o njima toliko pišemo i govorimo, a još nemamo republičkog resora koji bi bio i nadležan i sposoban da promiče njihove interese i u zemlji i u inozemstvu. Uz Vojvodinu i Slavoniju, Hrvatska je u nas postala zemlja starih seljaka. 70 posto seoskih naselja u našoj republici odumire. A ni u povodu ovih činjenica ništa ne poduzimamo. Da ne spominjemo i katastrofalne učinke stihijskog korištenja nacionalnog prostora, promašaje u urbanizmu, devastaciju jadranske obale.

Jednom riječju, u našoj društvenoj politici u Hrvatskoj moramo na dnevni red staviti mnogo toga što je dosad bilo i propušteno i zapušteno.

Dozvolite da se najzad posebno osvrnem na neke konstelacije društvene svijesti, koje također presudno određuju našu ukupnu sposobnost da osiguravamo socijalistički napredak.

U nas su duhovi uzbuđeni, i to je dobro. Izgleda mi da je prevelika društvena kritičnost izraz onih trenutaka kada su dileme našeg društva osobito velike, a teškoće razvoja ništa manje. Možda nismo ni svjesni koliko se toga u Jugoslaviji i u Hrvatskoj promijenilo u vrlo kratkom vremenu — u shvaćanju, u orijentacijama, u odnosima. Kada intenzivno proživljavamo nove pojave, mi i nismo svjesni što one u sebi nose. Potrebna nam je distanca. U kritičkim preispitivanjima prijeđenog puta, naše prakse, bivših iluzija ne smijemo kao komunisti, zastati. Pri tom moramo mijenjati navike da više čeprkamo po prošlosti nego što se sagledamo u budućnost, da smo više ispovjednici nego vizionari. A danas su našem komunističkom pokretu potrebne vizije kao što nam nikad dosad nisu bile. Tu smo, mislim, ipak slabi. Odlučno osjećamo što ne valja, a mnogo nam je slabiji osjećaj za to što i kako činiti. Upravo se na tome i temelji konzervativnost društvene svijesti.

A nama je potrebna, uz sve druge reforme, i reforma svijesti. Ona nam je možda najpotrebnija. To onda zahtijeva i nadvladavanje konzervativnih sklopova društvene svijesti, njihovo potiskivanje.

U ovoj bih prilici posebno apostrofirao dva sklopa konzervativne društvene svijesti, koje su upravo danas velike kočnice našeg kretanja naprijed. Stoga razaranje tih mentalnih sklopova smatram bitnim ne samo za napredak naše uže domovine Hrvatske, a i šire domovine Jugoslavije, nego i osnovnim preduvjetom efikasnijeg i kreativnijeg okretanja budućnosti.

Jedan pravac konzervativne društvene svijesti koji je u nas na sceni najkraće bih označio kao *staljinizirani komunistički dogmatizam*, a drugi kao *obnoviteljski val građansko-feudalne svijesti*, koji, dakako, upozorava da štošta u našoj zbilji nije socijalistički preobraženo već je sindrom prohujalih epoha.

U našem komunističkom pokretu prisutne su jake naslage konzervativne svijesti koja je ostala vezana za pojedine njegove faze iz prošlosti i koja pogled na naša današnja zbivanja gradi na inspiracijama te prošlosti, koja je opterećena naivnim uvjerenjima, predrasudama, ali i podaničkim mentalitetom komunističkog vjernika koji ne misli svojom glavom nego jedino čezne za jasnim naređenjima i priprostim rješenjima. Znatan dio partijskog članstva se osipao — broj bivših članova u odnosu na sadašnji broj članova SKH iznosi oko jedne trećine. Bez obzira što više nisu formalni pripadnici pokreta mnogi ljudi svoju sudbinu duguju pripadnosti njemu i utječu i na njegovu današnju fiizonomiju, na raspoloženja i u njemu i u društvu. *Drugi dio koji je teško kvantificirati nije otpao od pokreta na okukama ali u njemu predstavlja jedino balast koji ili više ništa ne shvaća i ne može shvatiti ili se postavlja onako kako vjetrovi pušu, prihvaćajući i grlato izvikujući parole dana o čijem smislu uglavnom i ne razmišlja ili te parole intimno odbacuje ali se javno u njih zaklinje.*

Razumije se da opterećenost pokreta relativno velikim brojem ljudi koji više nisu sposobni da djeluju i misle kao istinski komunisti u određenoj mjeri kompromitira pokret u narodu, a isto tako i jako smanjuje njegovu akcionu sposobnost.

Bila bi stvar suptilnije analize utvrditi modalitete i snagu inercije što je dogmatizirana komunistička svijest ima, utvrditi njezino paralizirajuće značenje za cijeli pokret, za njegov pristup današnjim teškim problemima društva. Ja to ovdje ne mogu ni pokušati, pa ću samo dotaknuti neke odrednice komunističkog konzervativizma.

Prva je robovanje kriterijima ponašanja i djelovanja komunista iz doba pripremanja i provođenja socijalističke revolucije i tzv. revolucionarnog etatizma. Komunisti su bili ilegalni heroji i osamljeni pravednici. Pri tom su bili neustrašivi komandanti, borci i pozadinci. Najzad su se pretvorili u disciplinirane državne činovnike, oficire, udbovce, aktiviste seljačkih radnih zadruga, agitpropovce, instruktore, aparatčike, diplomate, profesionalne političare i poslanike. Doduše, mnogi su ostali i postali obični radnici, seljaci, službenici, ali tih je relativno bivalo sve manje. Partija je funkcionirala strogo na principima hijerarhičnosti i monolitizma. Ona je komandirala. Komunisti su bili odabrani, ali, i po dolasku na vlast, privilegirani.

Danas je to prošlost komunističkog pokreta, ali svijest mnogih ostala je njome zarobljena. Naivni pogledi o socijalističkom društvu i romantizam u početku pretvorili su se u njih u zbunjenost i ogorčenost. I razumije se, oni se bune, odbacuju, kritiziraju. Njih muči spoznaja da danas manje znače nego jučer; oni u Partiji gledaju religioznu sektu, a ako ona nije takva oni odlaze ili ostaju tek po inerciji. Sve ili mnogo toga što se događa u nas u današnjem trenutku socijalističkog razvitka oni ne razumiju, bez obzira da li to odbacuju ili podržavaju. Upravo je takav profil komunističkog konzervativca nosilac neprevladanih staljinističkih shvaćanja; on je ponekad i informbirovski fanatik ili barem potajni navijač; on je potencijalni oslonac čvrste ruke, a može biti i pion eventualne vanjske agresije; on je sposoban da se iz vatrenog unitariste pretvori i u vatrenog nacionalistu. Kako s njim izići na kraj? Strpljivim preodgajanjem, za koje je možda prekasno, ili bezobzirnim odstranjivanjem, koje više ne spada u naše metode? Očigledno je potrebna mnogo oštrija idejna borba u samom pokretu, pa da se taj profil komunističkog konzervativca potisne.

Obnoviteljski val malograđanske svijesti ima svoju socijalnu osnovu u umnažanju pripadnika tzv. srednjih slojeva u našem društvu i u elitističkom položaju segmenata inteligencije i birokracije. Bez mogućnosti da iole ulazim u analizu njegove geneze i uvjetovanosti, spomenuo bih jedino da je jedan od medija tog sklopa konzervativne društvene svijesti sama nacija. Nacionalizam je, dakle, njegov vjeruju. U Srbiji to je srpski nacionalizam, u Hrvatskoj hrvatski, u Sloveniji slovenski, itd. Postoje razlike u intenzitetu i manifestacijama, ali ne i u biti.

Razumije se, malograđanski nacionalizam svoje teze ne sisa iz prsta. On se oslanja na dugu tradiciju, a hrani se deformacijama socijalističkog društva i nekim još posve neprevladanim dogmama o nacionalnom pitanju, koje su se bile uvriježile u našem komunističkom pokretu. Npr. naš je komunistički pokret s pravom formirao odvratnost prema fetišiziranju nacije i nacionalne prošlosti. S pravom je težio za revalorizacijom onih nacionalnih tradicija koje je modelirala buržoazija, pa čak i feudalna klasa, za odbacivanje svih mitova koji umjesto istine o sebi kod nacije formiraju lažnu svijest. Međutim, on revalorizaciju nije uspio provesti i nametnuti. Danas mu se to osvećuje. Bio je prestrog i nije znao razlikovati bitno od nebitnoga, formu od sadržaja. Podržavljeni pokret zabranjivao je pojedinim nacionalnostima da slobodno ističu svoje nacionalne zastave, plašio se pjevanja starih nacionalnih pjesmica, u svakom ispovijedanju nacionalnog osjećaja gledao je nacionalističke egzaltacije. *Sve to još nije odobravao, a došao je već u paradoksalan položaj da tu i tamo popušta klasičnim nacionalističkim trikovima.*

U smislu rečenog mi moramo promatrati i današnje protagoniste i teze hrvatskog malograđanskog nacionalizma. Koristeći teškoće, do kojih je došlo u međunacionalnim odnosima u našoj zemlji, insistirajući na deformacijama s kojima sam naš pokret danas odlučno obračunava, taj nacionalizam ima dvije osnovne preokupacije: ugroženost Hrvata i Hrvatske i tobožnju izdajničku ulogu hrvatskog komunističkog pokreta u borbi za nacionalnu emancipaciju i afirmaciju. Teze hrvatskog malograđanskog nacionalizma, koje on, doduše, ne može uvijek otvoreno izlagati, su i ove: srpska nacija je i u novoj Jugoslaviji uspostavila svoju hegemoniju, što je u posebno težak položaj dovelo hrvatski narod, jer je ta hegemonija prvenstveno usmjerena na njega i protiv njega; hrvatska je u novoj Jugoslaviji ekonomski eksploatirana i više nego što je to bila u staroj Jugoslaviji, a dosad se očitovao i izraziti srpski pritisak na hrtatsku kulturu; postoji srpska penetracija na hrvatski etnički prostor i politička dominacija Srba ne samo u Jugoslaviji kao cjelini nego i u samoj Hrvatskoj; zbog potisnutosti njegovog nacionalnog bića i teškog ekonomskog položaja u koji je doveden, hrvatski se narod danas raseljava i sporo razmnaža. Naravno, ako je tako onda revolucija koju su predvodili komunisti je više tamna mrlja nego svijetla tačka naše povijesti, a dvadesetpetogodišnje ponašanje i djelovanje hrvatskih komunista je više izdaja nego služenje svom narodu. Taj i takav hrvatski nacionalizam ima svog protivnika, ali i prijatelja, u srpskom nacionalizmu, koji se osjeća, dakako, i na tlu Hrvatske. Da bismo bolje razumjeli jednoga, moramo poznavati i drugoga, a boriti se podjednako žestoko moramo protiv oba i protiv svačijeg nacionalizma. Stoga da samo navedem i osnovne teze srpskog nacionalizma: srpski je narod u novoj Jugoslaviji raz-

bijen i maltretiran, iako je najviše pridonio njezinom stvaranju i najvažniji je za njezino (o)čuvanje; na srpski se narod svaljuju grijesi koji su ili zajednički ili plod komplota pripadnika drugih nacija; hrvatski je nacionalizam u osobitnom jurišu i u hrvatskoj su naciji ponovo na sceni subverzivne i razbijačke snage koje ugrožavaju i opstanak Jugoslavije i sam srpski narod; zbog toga: Srbi na okup, itd.

Naši nacionalisti danas žarko ispovijedaju svoju zaljubljenost u razne naše feudalce iz daleke prošlosti, što nam ne bi smjelo smetati kada ne bismo znali da se u tome krije osuda naše najnovije povijesti koju su oblikovali komunisti. Naši nacionalisti imaju svoj prilaz današnjim promjenama, a za koje se bori SKH: oni misle da se danas formira hrvatska država, a previđaju da je *socijalistička* hrvatska država stvorena već u revoluciji. Itd.

Naši nacionalisti insistiraju na hrvatstvu kao takvom, kao vječnoj nepromjenljivoj kategoriji i homogenom pojmu, a zaboravljaju da su u okrilju naše nacije, otkad se ona formirala, postojala najmanje dva hrvatstva i da je ta podjela i danas na sceni.

Smatram da nam je neophodna jača idejna konfrontacija s protagonistima i tezama malograđanskog nacionalizma, koji se danas ne odriče ni stanovitog organizacionog djelovanja, da bi pridobio mase, posebno u našim još nerazvijenim seljačko-malovaroškim sredinama. To nam je potrebno radi prosperiteta Hrvatske i radi čistoće linije našeg komunističkog pokreta.

Jer, Hrvatskoj su potrebni i novi ljudi i nove ideje. Ali Hrvatsku ne bismo unaprijedili kada bismo npr. kadrovsku obnovu vezali za grupacije koje danas osobito revno pjevaju »Ustaj bane, Hrvatska te zove!«. *U Hrvatskoj više ne može ustati niti jedan ban, a Hrvatsku mogu preporoditi samo radnici i seljaci, stvaralačka marksistička inteligencija, ljudi koji gledaju u budućnost.*

PARTICIPATIVNA I REPREZENTATIVNA DEMOKRATIJA

Veljko Rus

Ljubljana

APOLOGIJA PARTICIPATIVNE DEMOKRATIJE

Socijalne i političke ideje o nužnosti radikalne, neposredne, participativne demokratije baziraju se, pre svega, na onom preokretu koji se dogodio u biološkim i psihološkim naukama ovog stoleća. Taj preokret možemo nazvati PREVAZILAŽENJE HOMEOSTATIČKOG PRINCIPA u shvaćanju biološkog i društvenog zbivanja. Biološki i društveni organizam shvaćeni su kao SPONTANO-AKTIVNI SISTEMI — u kojima dominantna uloga pripada upravo onim procesima koji su rezultat unutrašnje energije a ne nekih stimulusa koji dolaze iz okoline. Charlotte Bühler (1959)[1] karakteriše pomenuti preokret ovim rečima: »Savremene biološke teorije naglašavaju 'spontanost' aktivnosti organizma koja je posledica ugrađene energije ... Taj koncept predstavlja kompletnu reviziju originalnih homeostatičkih principa, koji naglašavaju isključivo samo tendenciju prema ekvilibrijumu. Originalni homeostatički princip jedina je primerna tendencija kojom psihoanaliza pokušava objasniti svoju teoriju o rasterećivanju tenzija«.

Ludwig von Bartalanffy (1968)[2] opisuje ovaj preokret koji naziva S ONE STRANE HOMEOSTATIČKOG PRINCIPA sledećim kritičkim primedbama:

1) Tradicionalna homeostatička teorija shvaćala je organizam kao sistem reaktivne ativnosti; ova je prouzrokovana stimulusima koji dolaze iz okoline. Ako bismo prihvatili ovu shemu, eliminirali bismo veći deo čovekove aktivnosti. Van sheme ostala

---

1) Charlotte Bühler (1959): Theoretical Observations about Life's Basic Tendences, American Journal of Psychopathology, 18, 561—581.

2) Ludwig von Bartalanffy (1968): General System Theory, George Braziller, New York, 107—108.

bi upravo ona aktivnost, koja je za njega bitna: spontana i ekspresivna aktivnost, koja se ispoljava kroz igru, istraživačku i drugu kreativnu delatnost.

2) Kad bi okolina determinisala aktivnost organizma onda bi prilagodljivost bila osnovni kriterij razvijenosti. Ameba bi u tom primeru predstavljala najrazvijeniji organizam jer je sa stanovišta prilagodljivosti najperfektnije biće.

3) Korisnost nije jedini motiv ljudske aktivnosti kao što to suponiraju utilitarističke teorije. Kad bi to bilo tačno bilo bi teško objasniti nastanak celokupne one aktivnosti koju nazivamo svet ljudske kulture.

4) U živim organizmima težnja ka stvaranju novih disekvilibrija bar je toliko prisutna koliko i težnja ka održanju ekvilibrija. Potpuni ekvilibrij zapravo je smrt i degeneracija. Potpuna odsutnost tenzija i u vezi s tim mentalna praznina jednako je neurogenička ili psihogenička kao i prisutnost velikog pritiska i tenzija.

Ako prihvatimo taj preokret u poimanju čovekove egzistencije kao definitivan onda nam se postavlja pitanje kako omogućiti u širim okvirima društvene aktivnosti postojanje pojedinaca kao »spontano-aktivnih sistema?« Kao što znamo odgovor sociologa i filozofa na ovo pitanje takoreći je saglasan: moramo pronaći takve organizacione okvire, koji će nam pružiti dovoljno mesta za participaciju članova organizacije. Ovaj imperativ prouzrokovao je reviziju klasične pluralističke koncepcije društvenog uređenja koja se bazira pre svega na reprezentativnom sistemu i stvorio je modificirani model pluralističkog uređenja koji se temelji na maksimiranju direktne odnosno participativne demokratije. Dok se jedan klasičan pluralistički model bazirao: a) na opštem pravu biranja, b) na slobodnoj kompetenciji političkih partija i c) na suverenosti sudskih organa, dotle se u naše vreme pokušava, pre svega, da se participativna demokratija inkorporira u okvire savremene tehničke civilizacije. Svako je onemogućavanje participacije samo suptilni oblik pritiska (John Dewey; 1937)[3] pa treba prema tome oblikovati organizacione modele, koji će na svim nivoima stimulirati participativno ponašanje. Sa tog stanovišta pokušava Connolly (1971)[4] izgraditi jedan moderan pluralistički model društva, koji mora odgovoriti, pre svega, na sledeća pitanja:

1) Kako omogućiti participaciju pojedinaca u grupnom odlučivanju u okvirima industrijske aktivnosti?

2) Kako obezbediti socijalnu participaciju članova u različitim organizacijama, odnosno kako sprečiti oligarhijski karakter tih organizacija?

---

3) John Dewey (1937): Democracy and Educational Administration, School and Society, April.

4) William E. Connolly (1971): The Bias of Pluralism, Atherton Press, New York.

3) Kako omogućiti veću participaciju ljudi u masovnim komunikacionim medijima i stvoriti širu društvenu kontrolu nad njima?

4) Kako uravnotežiti ekonomsku participaciju stanovništva i kako stvoriti pravedniju distribuciju dobara?

5) Kako omogućiti političku participaciju ljudi u smislu jačanja prisutnosti javnog mnenja u sukobima između različitih interesnih grupa odnosno u stvaranju socijalnog konsensusa?

Kao što vidimo problem savremenog pluralizma otkriva se u višedimenzionalnoj participaciji, koja može imati politički, ekonomski, profesionalni, kulturni karakter. Bitno je pri tome da je šira socijalna participacija uslov efikasne političke participacije, prva omogućuje razvoj ličnosti odnosno aktiviranje ličnosti kao »spontanog sistema aktivnosti«, i time stvara socijalnu bazu za ravnotežu moći koja je cilj političke participacije.

MOGUĆNOSTI PARTICIPATIVNE DEMOKRATIJE

Ako postoji opća saglasnost o tome da je participativna demokratija uslov za oblikovanje organizacija »koje će humanizovati organizovane i vitalizirati aktivne«, onda postoji isto tako veoma opšta skepsa u vezi s mogućnostima ostvarenja participativne demokratije u suvremenom industrijskom društvu.

Skeptici su zapravo bivši apologeti: Mosca, Pareto, Michels, James Burnham i drugi. Njihovo je zajedničko geslo: GVOZDENI ZAKON OLIGARHIJE, iz kojeg proizlazi nemogućnost participativne demokratije. Svaki je masovni pokret efikasan samo u toliko u koliko je organizovan. Dobra organizacija pretpostavlja specijalizaciju funkcija i profesionalno (ili barem tehnički kompetentno) rukovodstvo. Ovaj proces i konflikt pokreta s okolinom stvaraju sve veću nezavisnost rukovodstva od članstva i oligarhijsku strukturu unutar tih pokreta.

Izvesno vreme izgledalo je kao da su argumenti gvozdenog zakona oligarhije neoborivi. Danas više ne deluju fascinantno pa možemo kazati da protiv njih postoje već veoma jaki protivargumenti. Arnold S. Kaufman (1971)[5] navodi sledeće protivargumente:

1) Gvozdeni zakon važi samo za određene faze razvitka industrijskog društva, naime za one u kojima preovlađuje niska kvalifikaciona struktura radnika i intenzivna izgradnja.

2) On je mnogo verovatniji u društvima u kojima postoji oskudica elementarnih dobara. Obilje smanjuje konflikte koji nastaju zbog distribucije u društvu oskudice.

3) Postojeće političke partije i sindikati uglavnom su u oštrom konfliktu sa drugim partijama i subjektima zbog toga što su orijentisani na borbu za moć. Takva orijentacija zaoštrava

---

5) Arnold S. Kaufman (1971): Human Nature and Participatory Democracy; zbornik: W. Connolly, The Bias of Pluralism, op. cit.

konflikte sa okolinom i stvara uslove za oligarhijsku organizaciju.

4) Moćno rukovodstvo uvek predstavlja mogućnost »vladavine manjine« ali isto tako moramo utvrditi, da do vladavine manjine ne dolazi neizbežno. Drugačija sredina može dovesti do toga da rukovodstvo predstavlja »vladavinu većine«.

Ako gornje protivargumente uporedimo sa našom društvenom situacijom možemo postaviti hipotezu da za sada oni za nas još nisu aktuelni. Nalazimo se u fazi industrijskog razvitka u kojoj je kvalifikaciona struktura aktivnog stanovništva veoma niska. To važi naročito za industriju u kojoj već više od deset godina uopšte ne dolazi do poboljšanja kvalifikacione strukture (Bogdan Kavčič 1971).[6] Dalje moramo utvrditi da kao celina još nismo ostvarili društvo obilja pa su zbog toga konflikti koji nastaju zbog distribucije dobara još uvek veoma jaki. Savez komunista i sindikati veoma intenzivno su uključeni u strukture moći. Rukovodstva obeju organizacija predstavljaju bitne sastavne delove »elite moći« pa je, prema tome veoma velika mogućnost da će se unutar tih organizacija ostvariti oligarhijska struktura moći.

TEHNOLOŠKI INDETERMINIZAM

No, uprkos ovih opštedruštvenih karakteristika možemo pretpostavljati da gvozdeni zakon oligarhije neće blokirati našu participativnu demokratiju, jer je ova koncentrisana pre svega na industrijsku odnosno na radnu participaciju. Možemo pretpostavljati da za industrijsku demokratiju nisu bitni opšte društveni već specifični tehnološki uslovi radnih organizacija. Ako su tehnološki uslovi takvi da ne smetaju razvoju industrijske demokratije, možemo očekivati da će se industrijska demokratija postepeno proširivati u profesionalnu, ekonomsku i političku participativnu demokratiju. Ovo je zapravo implicitna pretpostavka Rudija Supeka u njegovom članku: Tehnological Changes and Participatory Democracy (1971).[7] U pomenutom članku Supek utvrđuje pozitivnu vezu između razvoja tehnologije i participativne demokratije. Pozitivna veza između tehnologije i participacije pokazuje se u tome što:

1) u višim tehnološkim sustavima, odnosno u preduzećima sa kompleksnijom tehnologijom raste uticaj stručnjaka na račun linijskih rukovodilaca, pa tako dolazi i do prelaza iz »socijalne« hijerarhije u »tehničku«.

---

6) Bogdan Kavčič (1970): Sodobni sociološki problemi samoupravljanja v podjetjih, neobjavljena doktorska disertacija, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana.

7) Rudi Supek (1971): Technological Changes and Participatory Democracy, Summer School, Ljubljana.

2) u višim tehnološkim sustavima jača inicijativa radnika u davanju sugestija koje zadiru u socijalne odnose, a smanjuje se broj sugestija koje se odnose na organizaciju rada.

3) u višim tehnološkim sustavima aspiracije radnika na participaciju rastu a ne opadaju.

4) u višim tehnološkim sustavima identifikacija radnika sa samoupravljanjem veća je nego u preduzećima sa nižim tehnološkim sustavom.

Ovu fundamentalnu konstataciju Supek proširuje hipotezom da razvitak tehnike omogućuje razvitak participativne demokratije ne samo u industriji već i u političkom životu: »Mi želimo ovdje uvesti suprotnu tezu, naime, da razvitak tehnologije olakšava jačanje demokratije i to ne samo tradicionalne reprezentativne demokratije, nego i njene mnogo radikalnije forme — direktne odnosno participativne demokratije, koja ne pretpostavlja samo direktnu participaciju državljana u političkom odlučivanju, već i mnogo veću decentralizaciju društvene moći, još preciznije socijalizaciju društvene moći«.

Ovaj tehnološki optimizam Supek zasniva, pre svega, na razvoju komunikacijske tehnologije. Visoko razvijena tehnologija komuniciranja omogućit će direktnu političku participaciju bez obzira na distanciju i na veličinu sistema.

Nasuprot ovom tehnološkom optimizmu postavio bih tezu o tehnološkom INDETERMINIZMU, koji znači da razvoj tehnologije ni u kom slučaju ne određuje pravac društvenog razvitka. Mislim, da su veoma različite pa čak i sasvim suprotne prognoze društvenog razvoja u vezi sa razvitkom komunikacione pa i druge tehnologije najbolji argument za hipotezu o tehnološkom indeterminizmu. Za ilustraciju podsetiću samo na neke od poznatijih prognoza. Karl Deutsch je mišljenja da će razvoj tehnologije bitno povećati obrazovanost i količinu slobodnog vremena pa će to uticati i na veću participaciju ljudi u politici. Hannah Arendt suprotnog je mišljenja, jer u industrijskom društvu vidi kulminaciju jednog drugog historijskog procesa u kome politički život sve više ustupa mesto ekonomskoj aktivnosti. Dominacija ekonomske aktivnosti dovest će do sve veće privatizacije čovekove egzistencije. Sličnu prognozu dao je i Herman Kahn, iako na osnovu drugačijih argumenata. Herman Kahn mišljenja je da će doći do politički veoma moćne tehničke elite, koja će rešavati veoma kompleksne političke probleme na kojima pojedinac neće moći da participira pa će stoga težiti ka dobrom privatnom životu. Daniel Bell i Peter Drucker ne veruju da će doći do potpune tehnologizacije politike i do pune eliminacije konflikta. Bell je mišljenja da će osnovne alternative daljeg razvoja ostati otvorene, te da će to izazvati mnogo oštrije rasprave o vrednotama i vrednosnoj orijentaciji, nego što ih poznajemo danas. Jaques Ellul i Franz Neumann vjeruju da će uporedo sa razvojem tehnologije biti eliminirana ne samo politička participacija nego i politika kao takva. Tehnologija će postavljati sve socijalne ciljeve. Ona će davati odgovore na sva pitanja socijal-

ne politike. Tehnika i država sve se više prožimaju te postaju najmoćnija sila na svetu. One će stvoriti prividno nerazrušivu totalnu civilizaciju budućnosti. Nasuprot ovim prognozama da će se uporedo s razvitkom tehnike povećavati centralizacija političke moći, koja će svojom vojničkom tehnologijom prinuđivati, a svojom informativnom tehnologijom neograničeno manipulirati ljudima, postavljaju se prognoze o jednoj globalnoj decentralizaciji upravljanja društvom. Mc Luhan vjeruje da će razvoj elektronike raskrojiti centralizaciju, koja je karakteristična za industrijsko društvo. Komuniciranje će dovesti ljude preko međusobnih kontakata do totalne uključenosti što će prouzrokovati beskonačne mogućnosti za dijalog. Politika više neće biti jedna mehanička i hijerarhijska struktura moći, već će postati jedan totalan proces, u kome će jezgra moći biti svagde i nigde.

Tehnološki indeterminizam primećujemo i na nivou industrijskih organizacija. Najpoznatiji i najmarkantniji doprinos tome dao je F.C. Man (1960)[8], koji je u automatizovanu tehnologiju aplicirao sasvim nov socijalni i organizacioni model.

Uostalom, već je Supekova konstatacija o pozitivnoj vezi između razvitka tehnologije i mogućnosti direktne participacije dvosmislena. Iz prezentiranih podataka očito je, zapravo, samo to da su aspiracije na participativnu demokratiju veće u višim tehnološkim sustavima. No, iz tih podataka ne možemo zaključiti da su na višim tehnološkim nivoima proizvodnje i mogućnosti participacije veće. Iz rezultata istraživanja, koje je dobila Jean Woodward (1965)[9], očito je da broj hijerarhijskih nivoa i broj managera raste uporedo s višom tehnologijom. Naravno ova dva trenda ne predstavljaju dovoljnu osnovu za zaključak da je participativna demokratija manje moguća na višim nego na nižim tehnološkim nivoima ali nas ipak navodi na misao da je uvođenje participativne demokratije komplikovanije u višoj nego u nižoj tehnologiji.

U novijem istraživanju koje je Jean Woodward obavila u poslednje vreme (1970)[10] tehnološki indeterminizam je takoreći ekspliciran. Osnovna hipoteza do koje je došla njena ekipa posle serije *case studies* pripisuje veću ulogu kontrolnom sistemu u organizacijama nego tehnologiji. Ono što determiniše ponašanje članova u organizaciji nije tehnologija već tip kontrole. Dakako tip kontrole nije nezavisan od tipa tehnologije. Postoje izvesne koindicidencije između unitarnog i personalnog sistema kontrole u industrijskim organizacijama i komadne proizvodnje. Isto tako postoji izvesna koincidencija između procesne proizvodnje i unitarne impersonalne kontrole. No, ova koincidencija nije sa-

8) Floyd C. Man (1960): Automation and the Worker, Holt, New York.

9) Jean Woodward (1965): Industrial Organization, Theory and Practice, Oxford University Press, London.

10) Jean Woodward (1970): Industrial Organizations, Behavoir and Control, Oxford University Press.

svim striktna. Ona ne proizlazi iz uzročnog odnosa između tipa tehnologije i tipa kontrole, već su oba sustava u krajnjoj liniji zavisna od stepena nesigurnosti organizacije. Glavni je zadatak svake organizacije suzbijanje nesigurnosti odnosno maksimiranje sigurnosti. Taj zadatak u krajnoj liniji određuje i odnos između tehnologije i kontrole unutar organizacije.

Do sličnih rezultata, iako manje kompleksnih, došao je Charles Perrow (1970)[11]. Njegova osnovna konstatacija bila je također na liniji tehnološkog indeterminizma. Perrow je, naime, utvrdio da je uticaj tehnologije veoma intenzivan na »task-structure« (na strukturu zadataka odnosno na deobu rada) ali je zato beznačajna veza između strukture moći i tehnološke strukture u industrijskim preduzećima.

HOLISTIČKI DETERMINIZAM

Istraživanja Woodwardove kao i istraživanja Lorsha i Lawrencea (1967)[12], predstavljaju mali kopernikanski preokret, time što umesto jednog analitičkog pristupa uvode holistički pristup u istraživanje organizacije. Oni ne traže koja je varijabla odlučujući determinator ostalih struktura ili zbivanja (recimo tehnologija, proizvodne snage, tip rukovođenja) već pokušavaju odrediti onu varijablu, koja u najvećoj meri reprezentuje sistem kao celinu i kojim je sistem kao celina bitno uslovljen. Za Woodwardovu, Lorsha i Lawrencea to je nesigurnost, koju organizacija mora neprekidno smanjivati da bi opravdala svoj opstanak i da bi kao takva preživela. Naravno mogući su i drukčiji odgovori ali je bitno pre svega da u našem istraživanju mogućnosti participacije u savremenoj industrijskoj civilizaciji polazimo od celine odnosno od onih karakteristika koje neposredno predstavljaju regulatore celine socijalnog sistema.

Ovu našu poslednju misao podupire i generalna teorija sistema naravno takva kakva se dosad razvila. Bartalanffy (1968)[13] naročito naglašava, da nema živog organizma ni socijalnog sistema za koji ne bi bili karakteristični celovitost, rast, diferencijacija, hijerarhijski red, dominacija, kontrola i kompetitivnost delova. Socijalni i biološki sistemi nastaju (i postoje) kao totalitet konstitutivnih delova odjednom, dok su mehanički sistemi sumativni i mogu nastati postepeno. Kod prvih je koeficijent interakcije veoma visok a kod drugih relativno nizak. Naravno ako se koeficijent interakcije smanjuje onda se sistem kao celina (GESTALT) može raspasti u sumativni skup. Ova tenden-

---

11) Charles Perrow (1970): Departmental Power and Perspective in Industrial Firms; u zborniku: Mayer N. Zald: Power in Organizations Vanderbild University Press.

12) P. Lawrence i J. Lorch (1967): Organization and Environment, Harward University Press, Boston.

13) Ludwig von Bartalanffy (1968) op. cit.

cija raspadanja celovitog sistema u sumativni skup primećuje se naročito u doba ubrzanog razvitka sistema. Naime, progres je moguć samo kao prelaz iz nediferencirane celine u diferencijaciju njenih delova. Nastaje proces intenzivne segregacije, koji ima s jedne strane za posledicu padanje koeficijenta interakcije i slabljenje onih delova koji imaju funkciju centralnih regulatora sistema kao celine. Sve veća segregacija povećava mehanizaciju i približava sistem sumativnom stanju. Ovo osciliranje između celine i sume označava Bartalanffy kao tragičnu dimenziju kako biološke tako i psihološke i socijalne evolucije. No, ovo slabljenje sistema kao jedinstvene celine ima i svoju pozitivnu stranu. Kroz procese segregacije dolazi do veće kompleksnosti čitavog sistema pa i do veće stabilnosti sistema jer se sada sistem kao celina održava samoregulacijom njegovih delova ili supsistema. Stabilnost je postignuta na račun razvitka.

U većini slučajeva dolazi do novog ciklusa koji počinje s centralizacijom. Živi sistem koji je podvrgnut evoluciji raspada se u sumativno stanje ili pak jedan od segregiranih delova dobiva na težini, to jest postaje sve više centralan. Nikolaj Hartmann čak misli da svaki dinamički sistem mora biti centralizovan. No, kada se razviju ovi centri onda oni više nisu u recipročnom odnosu već u odnosu *dominacije* prema drugim delovima sistema. U tom primeru »causa non aequat effectum« što znači da su centralni delovi u stanju da srazmerno malim promenama prouzrokuju velike posledice.

Ako sad pokušamo da ovaj shematski prikaz evolucije socijalnih sistema konfrontiramo s problemima koji su vezani za mogućnost participativne demokratije, susrećemo se s čitavim nizom veoma važnih alternativa o kojima zapravo nije ništa napisano.

Osnovni je problem što je participativna demokratija sinonim za decentraliziranu aktivnost međusobno ravnopravnih članova organizacije. Ako participativnu demokratiju definišemo kao decentraliziranu kooperativnu aktivnost, onda je jasno da bi ova bila moguća i funkcionalna samo u sistemima koji ne evoluiraju odnosno koji evoluiraju veoma sporo. U onim sistemima u kojima je evolucija intenzivna participativna demokratija nema mesta odnosno ima mesta samo u fazama segmentacije i mehanizacije. Ako se forsira i u fazi kada bi zapravo bila neophodna nova centralizacija, onda postoji veoma velika mogućnost da će se sistem kao celina raspasti u sumativnu realnost koja više nije sposobna za dinamičku evoluciju. Naravno postoji i suprotna alternativa. Ova bi glasila otprilike ovako: participativnu demokratiju mogli bismo intenzivirati u svim fazama evolutivnih socijalnih sistema ako bismo pored decentralizovanog oblika participativne demokratije pronašli i takav tip participativne demokratije koji bi imao integrativnu funkciju i koji bi održavao ili čak intenzivirao centralizirane sisteme. Nominalno takav model participativne de-

mokratije postoji i nazivamo ga obično demokratski centralizam. No, faktičke karakteristike demokratskog centralizma su takve da možemo govoriti samo o centralizmu sa demokratskom mimikrijom.

Iako je problem postavljen principijelno, to ne znači da postoji principijelna nemogućnost za participativnu demokratiju u sistemima sa jako centraliziranim i planiranim upravljanjem. Bez obzira da li je reč o socijalnom sistemu kao grupi, organizaciji ili megamašini, možemo pretpostaviti da planiranje ne sprečava participaciju. Postoji čak teoretska mogućnost kao što kaže Kaufmann (1971)[14], da bi kvalitetnije planiranje ili jasnije postavljanje ciljeva (goal setting) omogućilo intenzivniju participaciju i kontrolu članova unutar sistema. Još više: postavlja se pitanje ne postoji li opasnost da se jedna participativna demokratija, koja nije ograničena nekim centralno postavljenim vrednosnim okvirom (frame of reference) pretvori u jedan arbitrarni i tiranski sistem aktivnosti bezbrojnih malih klika u infrastrukturi društvene delatnosti. Opasnost dakako dolazi i sa druge strane: ako naime, pristanemo na tezu da je jedna centralna kontrola participativne demokratije korisna ili čak nužna, kako ćemo ovu kontrolu konstituisati a da se zbog nje participativna demokratija ne pretvori iz autentične masovne spontanosti u manipuliranu participaciju ili čak u njen krajnji oblik — oktroiranu demokratiju, koja ne znači ništa drugo nego aktivni konformizam prema eliti koja iz centra diktira ljudsku aktivnost u pravcu svojih vlastitih interesa?

Ne manje teškoće imaćemo ako budemo sistematski konfrontirali probleme participativne demokratije s teleološkim karakterom socijalnih sistema. O socijalnim sistemima ne možemo govoriti ako ne uzmemo u obzir ono što se prilično neprecizno označava prilagodljivošću, svrsishodnošću ili težnjom za postizavanjem ciljeva. Teleološki karakter socijalnih sistema ostvaruje se na veoma različite načine od kojih su najpoznatiji sledeći:

1) Sistem pokušaja-pogreške, gde se pokušavaju upotrebiti različita sredstva i različiti načini, sve dok se ne dođe do onih koji odgovaraju kritičkim vrednostima postavljenim od strane šireg sistema.

2) Sistem negativnog feedbacka koji omogućuje homeostatičko održavanje jednog sistema unutar vrednosti tolerancije. Za funkcioniranje ovog dovoljan je cirkularni kauzalni niz i monitorni sistem koji ga koriguje kad prelazi kritičke vrednosti.

3) Pozitivni feedback za koji je najbolji primer mutacija i selekcija iz biološke evolucije. U tom primeru ne radi se o usmerenosti strukture, nego o usmerenosti centra koji prouzrokuje diskontinuitet u strukturi.

---

14) Arnold Kaufmann (1971): op. cit.

4) Sistem eksplicirаnih ciljeva koji omogućuje namernu delatnost i stvara ekvifinalni sistem. U tom slučaju budući cilj je regulator sadašnje aktivnosti. No, kako se određeni cilj može postići na različite načine i sa različitim sredstvima pa čak i sa različitih startnih osnova, čitav sistem ima karakter ekvifinalnosti, što znači da je delatnost determinisana ciljem a ne strukturom.

Dosadašnje poimanje participativne demokratije tesno je vezano uz ideju masovne spontanosti. U tom smislu na primer Roza Luxemburg misli da su greške koje jedan revolucionarni pokret čini historijski mnogo plodnije i vrednije nego nepogrešivost Centralnog komiteta. Naravno participativna demokratija u ovom primeru deluje u smislu sistema »pokušaj-greška«. Ako efikasnost jednog socijalnog sistema merimo time u kolikoj meri on postiže svoje ciljeve i s kakvom količinom sredstava ih ostvaruje, onda sistem »pokušaj-greška« nije najracionalniji. No, to ne znači da taj sistem nije prihvatljiv ili čak neophodan u slučajevima kada je diskontinuitet u razvoju velik i kada se ciljevi sistemi ne mogu odrediti — jednom rečju, kada je budućnost sasvim neprediktibilna. Takve situacije pre su izuzetak nego pravilo što znači da je uvođenje participativne demokratije u smislu spontane aktivnosti masa u većini primera neracionalno.

Najviši oblik teleologije u socijalnim sistemima jeste »purposiveness«. Najviši je zapravo zbog toga što je najracionalniji, što troši najmanju količinu sredstava a uz to može upotrebljavati veoma različita sredstva i načine jer su ciljevi sasvim eksplicitni pa je manipulacija sredstvima lakša. Participativna demokratija u klasičnom smislu, kao masovna spontana aktivnost, u ovom je primeru besmislena i neracionalna. Nosilac ovakve teleologije je svesni centar koji organizuje sve one funkcije koje su karakteristične za socijalni sistem kontrole. Taj centar konstituiše:

a) sistem postavljanja etapnih ciljeva,

b) sistem određivanja normativa i sekvencijskih planova,

c) sistem za merenje outputa i

d) sistem za korekciju devijantne aktivnosti.

U tim okvirima ima malo mesta za participativnu demokratiju, a ako ona već postoji ona je visoko manipulisana, dobronamerno ili zlonamerno. Takvo manipuliranje masovnom participacijom postoji u svim dobro organizovanim industrijskim preduzećima u našoj zemlji.

Ako upotrebimo jedan drugi — možda konkretniji — pojmovni instrumentarij, možemo govoriti o radnim organizacijama sa više ili manje programiranim odlučivanjem (Tom Burns,

1967)[15]. Programirano odlučivanje postoji svuda gde je institucionalni okvir koji okružuje pojedinca čvrst. Ako je određen cilj (na primer cilj našeg automobilskog putovanja), onda su sve ostale odluke koje pravimo usput ili na putu i koje su više manje samostalne i spontane ipak u celini uzeto programirane. Nasuprot tome u neprogramiranom odlučivanju alternative nisu date i ciljevi nisu definisani. U tom slučaju spontanost i samostalnost dolaze do maksimalnog izražaja.

Strukturne konsekvencije različitih teleoloških tipova odražavaju se u manje ili više određenom sistemu uloga. Ako su ciljevi jasni, uloge su čvrsto definisane a time je jasno ocrtan i okvir pojedinačne delatnosti. Ako pak ciljevi nisu sasvim određeni, onda ni uloge nisu jasno definisane pa je participacija članova od odlučujućeg značaja za uspeh organizacije.

U prvom slučaju imamo posla s takozvanom mehaničkom organizacijom, dok u drugom primeru imamo posla s organskom organizacijom. Obe su u krajnjem slučaju uslovljene stepenom nesigurnosti. Kod mehaničke organizacije ciljevi mogu biti jasni jer je okolina stabilna i prediktibilna a kod organske ciljevi ne mogu biti jasni zbog heterogenosti, neprediktibilnosti i nestabilnosti okoline.

Ako pravimo uravnilovku samoupravljanja (Vranicki 1971)[16], onda možemo doći do apsurdnih situacija: može nam se desiti da ćemo forsirati participativnu demokratiju tamo gde je potpuno izlišna — u mehaničkim sistemima, ili ćemo pak težiti ka redukciji participacije tamo gde je ona od presudnog značaja — u organskim sistemima.

Naravno do apsurda možemo doći i zbog toga što ćemo težiti ka suviše velikom preciziranju uloga tada kada ciljevi nisu određeni ili ćemo doći do apsurda ako nedovoljno odredimo uloge u situacijama kada ciljevi mogu biti sasvim određeni. U tim primerima susrećemo se s neočekivanom posledicom — s beznormnošću odnosno s anomijom (R. Merton 1957)[17].

PARTICIPATIVNA DEMOKRATIJA I DEZALIJENACIJA

Dosad smo raspravljali o nužnosti i o mogućnostima participativne demokratije. Odmah u početku postavili smo hipotezu da je participativna demokratija zapravo strukturni korelat za realizaciju čovekove spontane aktivnosti. Sada bi bio red da se zapitamo da li ova hipoteza uopšte važi? Da li u praksi participacijom zaista ostvarujemo dezalijenaciju? Ispunjava li participacija ona glavna očekivanja koja joj se obično suponiraju?

---

15) Tom Burns (1967): The Comparative Study of Organizations; u zborniku: Victor Vroom: Methods of Organizational Research University of Pittsburg Press.

16) Predrag Vranicki (1971): Socijalizam i kriza, Praxis, br. 3—4.

17) Robert K. Merton (1957): Social Structure and Anomie; u Social Theory and Social Structure, Free Press Glencoe, Illinois.

Omogućuje li ona zaista »razvitak čovekovih suštinskih snaga, aktiviranje čovekovog dostojanstva i respekta i razvijanje njegove odgovornosti putem razvijanja njegovih sposobnosti u promišljenoj akciji«? (A. Kaufmann 1971)[18]. Na osnovu dosadašnjih empirijskih istraživanja mogli bismo više manje pouzdano odgovoriti na gornja pitanja sa dve opšte konstatacije:

1) Participacija zaposlenih ne utiče na redistribuciju moći u radnim organizacijama

2) Participacija zaposlenih bitno utiče na porast osećanja odgovornosti zaposlenih.

Ad 1

Dosta detaljna analiza odnosa između stepena participacije i odnosa moći koju sam obavio već početkom šezdesetih godina pokazala je da participacija zaposlenih donekle utiče na manje autoritativne i više kooperativne odnose između neposredno nadređenih i neposredno podređenih članova u radnoj organizaciji (V. Rus 1960)[19], no ona ne utiče na redistribuciju moći na nivou pogona ili čitavog preduzeća.

Kasnija istraživanja potvrdila su direktno ili indirektno pomenute rezultate. Bez obzira da li je participacija radnog kolektiva u nekim preduzećima veća, uticaj radnog kolektiva na rukovođenje preduzećem nije veći. Supekov članak (1971)[20] koji smo već pomenuli dovodi nas bar indirektno do iste konstatacije: iako je participacija zaposlenih na različitim tehnološkim nivoima donekle različita, iako su aspiracije veoma različite, uticaj je radnika na svim tim tehnološkim nivoima praktički isti. Ako se poslužimo Blaunerovom terminologijom moramo konstatovati da se participacijom radnika u našim prilikama ne odstranjuje njihova »powerlesness« (bespomoćnost) (R. Blauner 1964)[21]. Participacija nije panacea i ne dovodi još direktno do procesa dezalijenacije. No, ako ona ne dovodi do uklanjanja bespomoćnosti kao glavne karakteristike alijeniranog statusa radnika, ne deluje li ona u suprotnom pravcu — u pravcu intenzifikacije alijeniranog statusa radnika?

Mi nemamo empirijskih podataka na osnovu kojih bismo mogli decidirano odgovoriti na ovo poslednje pitanje ali imamo dovoljno opšteg iskustva da možemo na njega odgovoriti hipotetički. Svaka participacija koja ne utiče na redistribuciju moći, svaka participacija, koja ne može uticati na promenu ili na modifikaciju institucionalnog okvira u kome se zbiva ne znači ništa drugo do manipuliranu participaciju. Participacija koja se zbiva u apriornim i od aktivnosti članova nezavisnim institucionalnim

---

18) Arnold Kaufmann (1971): op. cit.

19) Veljko Rus (1964): Status vodstvenega kadra v pogojih samoupravljanja, Zavod za organizacijo dela v Kranju, Kranj.

20) Rudi Supek (1971): op. cit.

21) Robert Blauner (1964): Alienation and Freedom, University of Chicago Press, Chicago.

okvirima nužno intenzivira podređenost i zavisnost članova od tih institucija, te omogućuje veću kontrolu podređenih od strane nadređenih (Tannenbaum 1966)[22].

Manipulirana participacija zapravo je ideal kome teži svaki totalitarni režim i svako konzervativno rukovodstvo. Nije slučajno da je De Gaulle tražio od francuske skupštine da prihvati zakone o participaciji francuskog radništva. Nije iznenađujuće da i Nixon teži ka participativnoj demokratiji, kao što nije slučajno da su neke grupe francuskih studenata osudile ideju samoupravljanja u junu 1968. godine. Participativna demokratija je nož sa dve oštrice: ona može ubrzati političke i socijalne promene ili pak može služiti kao supstitut za radikalnije političke promene. U tom slučaju participativna demokratija ne znači ništa drugo nego zahtev rukovodstva za aktivnom poslušnošću radnika prema postojećim institucionalnim strukturama ili pak znači sredstvo kojim rukovodstvo pokušava smanjiti nezadovoljstvo radnika te time sprečiti radikalnije političke promene.

Ad 2)

Dosadašnjim empirijskim istraživanjima utvrdili smo da se participacijom bitno povećava odgovornost zaposlenih kako za njihov vlastiti rad tako i za rad čitave grupe pa i čitavog preduzeća (V. Rus 1969)[23]. Ova konstatacija nas navodi na hipotezu da participativna demokratija u našim preduzećima ipak predstavlja mogućnost veće identifikacije radnika s poslom i da smanjuje ono što bi Blauner nazvao »meaninglesness« (besmislenost) posla. Teško je naime pomisliti da bi zaposleni osećao veću odgovornost zbog veće participacije ako ova ne bi značila spontaniji rad i punije aktiviranje radnikovih »suštinskih sposobnosti«. Prema tome, možemo opravdano pretpostavljati da je sadašnja participativna demokratija koju nazivamo radničko samoupravljanje veoma značajan proces u socijalno-psihološkom smislu uprkos tome, što ne izaziva strukturne promene u radnim organizacijama.

Drugim rečima, mogli bismo kazati da je participativna demokratija u našoj zemlji efikasna u smislu humanizacije rada, ali nije efikasna u smislu pripremanja političkih promena. Štoviše: sa velikom sigurnošću možemo pretpostavljati da je participativna demokratija u našim radnim organizacijama politički sasvim irelevantna. Ona ne utiče niti na odnos snaga na nivou poduzeća a kamoli na odnos snaga u društvenim mezo- i megastrukturama.

Možda bismo mogli ovu suprotnost između humanizirajuće i politički irelevantne funkcije participativne demokratije u na-

---

22) Arnold S. Tannenbaum (1966): Social Psychology of the Work Organization, Belmont, Wadsworth.

23) Veljko Rus (1969): Odgovornost u našim radnim organizacijama, Sociologija broj 3; Veljko Rus: Komunikacije, moč in odgovornost v delovnih organizacijah, Inštitut za sociologijo in filozofijo, Ljubljana.

šoj zemlji označiti kao jedan vid manipulativne participacije na koju svesno pristaju sami radnici u našim organizacijama. Možda se radi o jednom vidu samomanipulacije zaposlenih; ako je to tačno onda je to verovatno reakcija na sistemsku suprotnost između uslova i normi, između realnih mogućnosti i aspiracija na participativnu demokratiju u našoj zemlji.

ODNOS IZMEĐU PARTICIPATIVNE I REPREZENTATIVNE DEMOKRATIJE

Budući razvitak jugoslovenskog sistema po mom je mišljenju bitno zavisan od toga kakav će biti odnos između participativne i reprezentativne demokratije. Od tog će odnosa vrlo verovatno zavisiti društveni i politički karakter radničkog samoupravljanja pa i čitavog jugoslovenskog društva. Za sada možemo kazati da je taj odnos neodređen te da iz te neodređenosti niče politička polivalentnost odnosno politička irelevantnost participativne demokratije u našim radnim organizacijama. Neodređenost odnosa između participativne i reprezentativne demokratije manifestuje se pre svega u dualističkoj konstrukciji čitavog društvenog sistema u kojoj se participativnom demokratijom uglavnom regulišu horizontalni odnosi, a reprezentativnom demokratijom vertikalni odnosi (R. Supek 1971).[24]

Opće je mišljenje da reprezentativna demokratija dominira nad participativnom (R. Supek) što bi značilo da formalna politička demokratija dominira nad participativnom radničkom demokratijom. Osnovni preokret koji bi morao slediti po mišljenju većine naših sociologa kao i po mišljenju većine naših političara jeste postepeno SUPSTITUIRANJE REPREZENTATIVNE DEMOKRATIJE PARTICIPATIVNOM DEMOKRATIJOM. U tom smislu R. Marinković (1971)[25] na primer piše »da se u našem modelu pravo na samoupravljanje propisuje odozgo, pa se stiče utisak da ono ne pripada čoveku, već predstavlja dar vlasti«. Nasuprot tome autor se poziva na Marxa i na Lukácsa po kojima je suština organizacije društva u tome, da je izgrađeno odozdo ili kako Lukács kaže: »... suština sistema saveta jeste da je ovaj sistem izgrađen odozdo«. To bi značilo da bismo umesto jednog dualističkog društva u kojem postoji participativna demokratija u društvenoj infrastrukturi i reprezentativna demokratizacija u makrostrukturi konstituirali jedan tip društva u kome bi »integralno samoupravljanje« proširilo participativnu demokratiju sa mikronivoa na makronivo društva. Sama skupština kao vrhovni organ reprezentativne demokratije trebala bi biti zamenjena nekim samoupravnim organom — na primer kongresom samoupravljača.

---

24) Rudi Supek (1971): Statist and Selfgoverning model of Socialism, Summer School, Ljubljana.

25) Radivoje Marinković (1971): Integralnost samoupravljanja i jedinstvo društva, Praxis broj 3—4.

Sa stanovišta moderne sistemske teorije ova alternativa svakako nije realna jer pretpostavlja postepeno integriranje delova što za Gestalt sisteme ne dolazi u obzir. U socijalnim sistemima koji nisu sumativni, celina nije samo zbir delova niti je podređena delovima.

Čitava problematika koja se nadovezuje na alternativu treba li društvo graditi induktivno odozdo na gore ili pak deduktivno odozgo na dole sasvim je irelevantna kako sa organizacionog tako i sa političkog stanovišta. Pitanje efikasnosti kao i pitanje demokratičnosti jednog društva ne rešava se ovom alternativom već određivanjem ODNOSA IZMEĐU MIKRO- I MAKROSTRUKTURA, odnosno u našem primeru: određivanjem ODNOSA IZMEĐU PARTICIPATIVNE I REPREZENTATIVNE DEMOKRATIJE.

Da bismo mogli precizirati taj odnos moramo najpre jasno razgraničiti oba tipa demokratije i odrediti funkcionalne limite jednog i drugog. Mišljenje da se može participativnom demokratijom zameniti reprezentativna ili pak suprotno da se može reprezentativnom demokratijom zameniti participativna veoma verovatno nas zavodi u ćorsokak iz kojeg je jedino rešenje arbitrarna vlast onih grupa koje ad hoc raspolažu društvenom moću.

Na razlikovanju reprezentativne i participativne demokratije naročito insistiraju neki savremeni politolozi, među ostalima i već spomenuti Connolly (1971).[26] Kritikujući Schumpetera Connolly kaže da je on »pobrkao funkciju direktne demokratije sa funkcijom reprezentativnog sistema u okviru ravnoteže institucionalne moći. Prvi ima više posla s time šta se može učiniti za razvoj najvrednijih čovekovih sposobnosti, dok drugi ima za zadatak pre svega to da čoveka zaštiti pred tiranijom i pred esteblišmentom društvenog poretka. Ovo razlikovanje je apsolutno suštinsko za svako jasno razmišljanje o demokratiji i o institucijama koje ona treba da primeni«.

Ova kritička primedba Connollyja odnosi se na ona Schumpeterova razmišljanja u kojim on dakako priznaje nužnost čvrstog rukovodstva za svaku organizovanu kolektivnu akciju ali pri tome misli da se problem kontrole rukovodstva može uspešno rešiti putem njegove direktne odgovornosti participativnoj demokratiji (J. Schumpeter 1950).[27] Connolly dodaje ironično: na taj način sve je prepušteno sreći. Može se kazati da su Francuzi imali sreću sa De Gaullom dok Nemci nisu imali sreće s Hitlerom.

Za naše društvo po mom mišljenju nije bitan problem u tome što bi reprezentativna demokratija dominirala nad participativnom, već u tome što smo zbog pokušaja da izgradimo »integralnu participativnu demokratiju« ostali bez efikasne reprezenta-

---

26) William E. Connolly (1971): op. cit.

27) J. Schumpeter (1950): Capitalism, Socialism and Democracy, New York.

tivne demokratije. Zbog želje da izgradimo jedan totalni samoupravni sistem mi smo vršili nefunkcionalnu decentralizaciju kompetencija s jedne strane, dok smo s druge strane pokušavali kolektivizirati i deprofesionalizirati upravljanje na nivou poduzeća i viših društvenih organa. Antielitizam bio je prirodna konsekvencija jedne vizije o društvu koje se u celini upravlja neposrednom participativnom demokratijom. No, delegiranje dobronamernih ali profesionalno nekompetentnih ljudi nije dovelo do demokratizacije života već samo do neefikasnosti društvenog upravljanja, jer, kao što kaže R. Dahrendorf (1964)[28]: »Svaki oblik participacije koji se temelji na imenovanju radnika na managerske pozicije povezan je s njihovom vlastitom negacijom«. Tako smo i kod nas došli do faktičke dezorganizacije centara umesto da pokušamo izgraditi mehanizme za profesionalni trening i za socijalnu indoktrinaciju nove elite, dalje mehanizme za selekciju i rotaciju elite te mehanizme za efikasnu kontrolu te sankcionisanje njezine delatnosti.

Neizgrađenost reprezentativne demokratije imala je i imat će retroaktivni uticaj i na neposrednu demokratiju u našim radnim organizacijama. Zbog toga što kroz reprezentativni sistem nismo ostvarili dovoljno širok mehanizam za stvaranje »socijalnog konsensusa« te dovoljno efikasnu kontrolu centara moći čitav je sistem participativne demokratije podvrgnut neograničenim mogućnostima manipulisanja. Nije bitno da li se samoupravljanje uvodi odozgo ili odozdo ali je bitno da ne postoji hiatus odnosno odnos indiferentnosti između »vlasti« i »samoupravljanja«. Ako pak postoji hiatus između njih onda se zaista može desiti »da uvođenjem samoupravljanja ona (vlast) nije promenila svoju suštinu« (R. Marinković 1971).[29] Kada reprezentativne demokratije nema ili kada ova nije u jednom ODREĐENOM ODNOSU prema participativnoj demokratiji ova se može manipulisati na taj način da ima najrazličnije pa čak i suprotne društvene funkcije. Ona može služiti kao sredstvo prosvetiteljskog apsolutizma u smislu angažiranja bazičke aktivnosti protiv birokratskog aparata u slučaju da ovaj blokira moć i inicijativu centra; participativna demokratija može takođe poslužiti kao sredstvo za prenošenje odgovornosti s rukovodstva na široke radne mase; dalje može služiti kao sredstvo atomizacije radničke klase i kao sredstvo blokiranja radničkog pokreta; dalje može služiti kao sredstvo industrijskog mira, kao socijalno-psihološki instrument identifikacije koji kompenzira nedovoljnu ekonomsku stimulaciju itd. Neke od ovih funkcija mogu biti u određeno vreme pozitivne, neke ne mogu biti.

No, bitno je pri svemu tome da ne može postojati nikakav »socijalni konsensus« o tome kakva je dugoročna i kakva je etapna društvena funkcija participativne demokratije sve dotle

---

28) Ralf Dahrendorf (1964): International Archives, str. 163.
29) Radivoje Marinković (1971): op. cit.

dok nemamo jednog čvrstog i efikasnog sistema reprezentativne demokratije. Sve dotle participativna demokratija neizbežnosti ostaje objekt manipulisanja od strane svih centara moći koji momentalno dominiraju u društvu.

ULOGA KATALIZATORA

Za svako savremeno društvo veoma je važno kakva je njegova elita i kakve su njene projekcije budućeg društva. Što je društvo više podvrgnuto brzim promenama odnosno velikoj količini promena, to je važniji centar odnosno vrh za njegov opstanak i razvoj.

Ali postoji i jedna druga dimenzija. Centar, vrh, elita ili decizor jednog društva utoliko je ovisniji od posrednika ukoliko je sam sistem veći i diferenciraniji. Njegova moć i njegov projekt mogu biti aktivirani samo ako postoji odgovarajući komunikacioni i informacioni sistem, ako postoji određeni aparat ili apstraktnije rečeno — ako postoji odgovarajući medijator između centra i baze u sistemu.

Bartalanffy (1968)[30] naročito upozorava na ulogu pomenutih medijatora u socijalnim sistemima. On ove medijatore naziva katalizatorima. Katalizatori imaju u socijalnim sistemima sasvim drukčiju ulogu nego u biološkim i kemijskim. U ovim nižim sistemima katalizatori imaju samo ulogu akceleratora ili inhibitora: oni mogu samo ubrzavati ili usporavati procese koji su inače kvalitativno nezavisni od njih. U socijalnim sistemima uloga katalizatora menja se u tom smislu što oni mogu ne samo ubrzati ili usporiti već i modifikovati a ponekada i bitno determinisati celokupni karakter društvenog sistema.

U određivanju odnosa između participativne i reprezentativne demokratije verovatno je bitno upravo to ko bi mogao biti katalizator tih odnosa, i ko bi morao biti njihov katalizator? Mogu li ulogu katalizatora preuzeti administrativni aparat, dobrovoljne političke organizacije, jedna od socijalnih klasa ili pak socijalni pokreti? Kao što znamo, odgovori na ovo pitanje veoma su različiti. Tocqueville je naglašavao značaj dobrovoljnih organizacija, Lenjin avangardnu političku partiju, Bernstein socijalni pokret itd.

Mi za sada nismo raščistili ni ko bi u našem društvu trebao biti katalizator, ni kako bi on trebao biti organizovan. Ono što nam je manje više jasno jeste da bi osnovna funkcija ovog katalizatora morala biti pre svega u stvaranju SOCIJALNOG KONSENSUSA kao osnovnog regulativa odnosa između reprezentativnog i participativnog sistema. Drugo što možemo kazati jeste da bi taj katalizator trebao biti neke vrste organizovano javno mnenje. No, kako do njega doći, kako ga organizovati i kako selekcionirati nosioce tog organizovanog javnog mnenja jeste

30) Ludwig von Bartalanffy (1968): op. cit.

po mom mišljenju još uvek otvoreno pitanje. Svakako organizovano javno mnenje može biti administrativni aparat, to može biti politička organizacija lenjinovskog tipa, dobrovoljna društvena organizacija, jedan socijalni krug odnosno klasa, jedan socijalni pokret — na primer studentski ili pak čak samo jedna grupa intelektualaca. Postoji mogućnost da svi nabrojani katalizatori postoje sinhrono ili pak da deluju dijahrono, to znači da u različitim situacijama dominantnu ulogu katalizatora dobija jedan, a drugi put drugi od pomenutih agensa.

Naš zadatak bio bi da ih dešifriramo ili čak prognoziramo. Čini se da je teškoća u tome što i jedan od pomenutih agensa u našem društvu ne može obavljati funkciju katalizatora, odnosno organizovanog javnog mnenja, koji bi bio nosilac socijalnog konsensusa: Administrativni aparat iako po svom statusu neutralan nedovoljno je stručan i suviše rigidan da bi bio katalizator. Radnička klasa iako je od Marxovih vremena do danas napravila veliki obrazovni i privredni razvoj nije dovoljno organizovana odnosno nalazi se u podređenom odnosu prema organizacijama koje bi morale eksplicirati njezino mnenje. Sindikati ne omogućuju formiranje javnog mnenja radničke klase već ga »stvaraju« odnosno brinu za ekonomsku disciplinu i za profesionalno obrazovanje radnika. Savez komunista suviše je integrisan u strukture moći da bi mogao biti dovoljno neutralan za funkciju katalizatora, a Socijalistički savez kao masovna organizacija faktički ne postoji i još uvek predstavlja samo egzekutivni organ Saveza komunista. Inteligencija je sve dublje pocepana u tehničku i humanističku. Tehnička inteligencija suviše je instrumentalizirana da bi mogla biti eksplikator socijalnog konsensusa a humanistička inteligencija suviše je konzervativna i romantična da bi mogla biti katalizator pomenutog procesa. Socijalni pokreti bili bi zapravo poslednja mogućnost. Oni bi bili možda pravi nosioci organizovanog javnog mnenja ali oni se kod nas uglavnom reduciraju na nacionalističke i studentske pokrete. Nacionalistički nisu usmereni u budućnost, već na aktiviranje prošlosti, koja je bila neopravdano potisnuta u pozadinu, dok su studentski pokreti suviše podvrgnuti diskontinuitetu.

UTOPIJA

Ukoliko jedno socijalističko društvo teži ka stvaranju Saint-Simonove proizvođačke zajednice ili pak ukoliko jedno kapitalističko društvo teži ka potrošačkom društvu njima ne treba utopija. U tom smislu oba tipa su »konvergentna«. Eliti u tom slučaju ne treba ništa više nego moć, birokratiji i tehnokratiji metode i aparat, a narodnim masama dobar život odnosno dosta rada i dosta hleba.

Društvo u kome se stvara ili u kome već postoji participativna demokratija treba nešto više. Potrebna mu je utopija ili

vizija novog društva. Ako jedno društvo sa participativnom demokratijom nema svoje utopije, onda je participativna demokratija dezintegrirana zbog odsutnosti zajedničke koorijentacije. Direktna participacija u tom slučaju ugrožava opstanak društva kao celine. Jedna masovna participacija ne može biti integrisana bez zajedničke vizije budućeg društva pa se zbog toga neizbežno pretvara u stihiju koja može dezorganizovati i društvenu megastrukturu.

Istoj misli možemo se približiti i sa suprotne strane. U jednom društvu u kome nema participativne demokratije svaka je projekcija društva više ili manje utopija i to sve do onog momenta dok se ne pojavi odgovarajući socijalni pokret. Društva bez participativne demokratije tendiraju ka pragmatizmu jer je za njih Marxova misao o tome da »i sama zbiljnost mora stremiti prema misli« čista fikcija. Participativna demokratija pretvara fikciju u mogućnost jer nije data sama misao već i sistem koji je može aktivirati.

Imamo li mi svoju utopiju, svoj projekt budućeg društva koji bi bio opšteprihvaćen odnosno koji bi bio predmet socijalnog konsensusa? Moja je pretpostavka da ga nemamo, odnosno da ga još nemamo. Ako ova pretpostavka stoji onda bismo se morali pitati dalje kakve su prepreke i kakve su mogućnosti za stvaranje jedne opšteprihvaćene vizije našeg društva? Pitanje se dakako ne odnosi na sadržinu utopije već na strukturne mogućnosti za stvaranje i za prihvaćanje utopije.

Na nivou megastrukture po mom mišljenju najveća je prepreka monolitizam zbog kojeg dolazi do kontaminacije aktivnosti onih agensa koji bi zapravo imali sasvim specifične funkcije u odnosu na sistem kao celinu. Mi smo svedoci jednog aktivističkog idealizma, jedne velike količine strukturnih promena koje nisu realne, ne zbog toga što ne bi imale »racionalno zrno« već zbog toga što se paušalno primenjuju na sve supsisteme bez razlike.

Ako u monolitizmu vidim glavnu prepreku za stvaranje budućeg, unutar već postojećeg, to ne znači da se zauzimam za pluralizam u starom klasičnom smislu. Taj je pluralizam kao sistem ekvilibriranja između različitih interesnih grupa koje su obično organizovane u političke partije potpuno neadekvatan za jedno dinamičko i teloški regulisano društvo. Ako danas govorimo o »kraju liberalizma« pod tim podrazumevamo, pre svega, kraj jednog takvog pluralističkog megasistema (Theodore Lowi 1969).[31]

Umesto klasičnog pluralizma verovatno bismo morali ići u radikalniju strukturnu diferencijaciju društvenog megasistema, koja bi značila bitno drukčiji status, bitno drukčiju funkciju i bitno drukčiju socijalnu dinamiku u pojedinim segmentima

---

31) Theodore J. Lowi (1969): The End of Liberalism, Norton and Comp., New York.

društvene aktivnosti. Nasuprot »uravnilovki« koju već godinama praktikujemo time što smo najpre politizirali sva područja aktivnosti, što smo ih kasnije pokušali bez izuzetka ekonomizirati a sada ih pokušavamo samoupravno decentralizirati, nasuprot ovoj »uravnilovki« morali bismo težiti specifikaciji pojedinih područja delatnosti i to mnogo većoj nego što je poznaje savremeno kapitalističko društvo.

Marx je uzgred govorio o carstvu nužnosti koje se odnosi na promet materijom i o carstvu slobode koje je svrha samom sebi odnosno koje je posvećeno razvitku ljudskih snaga. Mi često pominjemo ovu rečenicu ali isto tako sasvim uzgredno. Obično ovo carstvo slobode tumačimo kao carstvo slobodnog vremena u kome pojedinac iživljava svoj privatizam a carstvo nužnosti kao političko-ekonomski sistem koji ima svoju imanentnu ulogu. Kada tako tumačimo ovaj Marxov DUALIZAM, mi ga faktički reduciramo na ono što savremeno potrošačko društvo već jeste: jedan hiatus između javnosti i privatnosti, između potpune politizacije i ekonomizacije proizvodnje, nauke, kulture pa čak i dobrovoljnih organizacija i između jednog potpunog privatiziranja koje je organizovano kao potrošnja slobodnog vremena ili bilo kakva druga potrošnja. Pri tome treba naglasiti naročito to da potrošnja nije socijalizirana, da nije regulisana već potpuno stihijna. U tome privatizmu je njena magička moć.

Moje je mišljenje da bismo Marxov dualizam morali shvatiti pre svega kao ORGANIZACIONI DUALIZAM to jest kao bifurkaciju ili možda čak kao multifurkaciju društvene mega- i mikrostrukture. To znači da bismo čitavo područje delatnosti koje se odnosi na manipuliranje sredstvima odnosno na regulisanje onog što je Sartre nazivao »PRATICO-INERT« organizaciono odvojiti od onoga što se odnosi na slobodnu ljudsku aktivnost to jest na umetnost, kulturu. Za regulisanje onog što smo nazvali *pratico-inert* i što se uglavnom poklapa sa područjima ekonomske delatnosti morali bismo primeniti sasvim druge kriterije nego za područja slobodne ljudske aktivnosti. Dok bismo u tom području ekonomske aktivnosti morali primeniti pre svega principe utilitarizma, instrumentalnosti, funkcionalizma, discipline pa čak i socijalnog inženjeringa, kulturu i dobrovoljne društvene organizacije morali bismo osloboditi svih pomenutih principa te uvesti princip fakultativnih odnosa, princip spontaniteta, tehnologiju gluposti itd. (G. March, 1971).[32]

Bez jedne principijelne diferencijacije koja ima za konsekvenciju i organizacionu odnosno strukturnu bifurkaciju megasistema dolazimo do toga da se regulativni principi koji su adekvatni za jedno područje primenjuju i na druga područja društvene delatnosti što dovodi do izuzetno opasnih deformacija. Ako želimo intenzivirati efikasnost društvene aktivnosti moramo in-

---

32) James G. March (1971): Technology of Foolishness, Copenhagen, (rukopis).

strumentalizirati, pragmatizirati, profesionalizirati i integrirati čitavu ekonomsku delatnost, ukratko moramo ekonomizirati ekonomiju. Ako pak pomenute regulativne principe proširujemo odnosno univerzaliziramo na čitavu društvenu delatnost, onda gradimo reificirano društvo u kome ekonomski razvitak znači destrukciju svake kulturne pa i naučne — dakle »slobodne« delatnosti. Ako želimo stvoriti liberalniji i kulturniji socijalizam i ako regulativne principe kao što su spontanitet, igra, eksperiment unosimo u ekonomsku i političku aktivnost, onda će nam se desiti da ćemo pored liberalizacije kulturne i druge slobodne delatnosti dezorganizovati i političku i ekonomsku delatnost.

Svima je poznato da je naša današnja ekonomska delatnost suviše ideologizirana, da je suviše podvrgnuta metaekonomskim eksperimentima, da nije dovoljno pragmatička itd. Isto tako nam je poznato da je kultura suviše ekonomizirana, suviše etatizirana, suviše obavezna, nedovoljno eksperimentalna (osim izuzetnih ekscesa koji su prirodna reakcija na ovo stanje) itd.

Ako želimo izbeći ovo stanje, onda ekonomska delatnost mora postati više rad a kultura više igra. Bez ovog početnog diferenciranja nije moguća ni sinteza već samo sinkretičko stanje kojeg smo svedoci u većini savremenih društava. Iako je suprotstavljanje rada igri nešto što je u suštini suprotno ljudskoj historiji (Marcuse, 1968)[33] ono je organizaciono nužno; nužno je zbog toga što »nauka i tehnologija definišu realnost, a umetnost ne« pa izbog toga što smo prinuđeni »kombinovati ekonomsko i fizičko planiranje sa maksimalnim kulturnim pluralizmom koji je moguć« (V. Farkiss, 1969).[34]

Naravno da pomenuta restrukturacija ima svoje implikacije i za društvenu mikrostrukturu. Pre svega se postavlja pitanje nije li participativna demokratija koncentrisana upravo na ono područje na kome ima najmanje šansi za svoj razvoj? Dalje se postavlja pitanje može li se ona održati u sferi ekonomske delatnosti a da na ostalim područjima, pre svega na kulturnom i na području društvenih organizacija ostane gotovo sasvim nerazvijena? I na kraju moramo se opet zajedno s Vranickim upitati možemo li istrajati na uravnilovki samoupravljanja u tom smislu da razvijamo isti tip samoupravljanja na veoma različitim područjima delatnosti pa i u veoma različitim kulturnim sredinama? Ne bi li bilo korisno — prateći Marxove sugestije — da na području ekonomske aktivnosti razvijamo samoupravljanje više kao kontrolni mehanizam, a na područjima »slobodne« delatnosti kao mehanizam koji stimulira spontanitet i stvaralačku aktivnost?

---

33) Herbert Marcuse (1968): Čovjek jedne dimenzije, V. Masleša, Sarajevo.

34) Victor Ferkiss (1969): Technological Man, The Myth and the Reality, George Braziller, New York.

SLOBODA I NEKI ASPEKTI POVIJESNOG DOGAĐAJA

Marija Brida

Zadar

Povijesno događanje totalizira se u djelovanju ljudi spajanjem zbiljskih tokova koji ga fundiraju, tj. zbivanja prirode i društva. To djelovanje — historijska praksa — čini povijesni proces onim što jest, čini njegovu bit.[1] Postavlja se pitanje formira li se ono naprosto kao spoj tih tokova u dimenziji prirodnog i društvenog samoodržanja? Ili je specifičnost čovjekovog djelovanja uvjetovana nečim što se u samim tim tokovima koji ga fundiraju ne nalazi, i što se u odnosu na njih uvijek kao bitno novo javlja? (To *novo* — koje ima šansu da bude i trajno vrijedno — bila bi onda čovjekova autentičnost ili, što je isto, pozitivni izraz njegove slobode).

Odgovarajući na gornje pitanje razmatram neke načine pojavljivanja historijske prakse, u prvom redu čovjekovo oblikovanje materije (jer je ono, po svome vanjskom načinu pojavljivanja najpristupačnije razmatranju).

Povod mu daje borba za samoodržanje. No čovjek rješava situaciju na svoj vlastiti način. Kameno oruđe, poprimajući sve više geometrijske oblike, ne upućuje toliko na oponašanje prirode, koliko na proizvođenje predmeta koji izražavaju pravilnosti misli. — Likovi životinja na pećinskim stijenama vjerojatno su bili namijenjeni kultu ili magijskim obredima oko lova. No ranjeni altamirski bizon svjedoči o tragičnom doživljaju nekoga našeg davnog pretka.

Najveći spomenici starih kultura nisu zgrade za stanovanje ljudi niti za neku drugu zaštitu od prirode, nego su to kipovi i hramovi u slavu bogova i mitskih heroja. Kao da čovjeku nije toliko do prirodnog samoodržanja, koliko do jedne dublje afirmaci-

1) »Bit« ne znači ovdje apstraktno shvaćenu esenciju, nego »koncentraciju smisla«. U procesima totalizacije ona postaje izvor totaliziranja. »Smisao« ne uzimam u racionalističkom, nego u fenomenološkom značenju.

je koju sebi dočarava kroz takve predodžbe, a koja je s onu stranu atiteze samoodržanja: biti ugrožen — gospodariti.

Uzori za piramide nisu nađeni u prirodi, još manje za matematičke zakonitosti poznavanje kojih je omogućilo tu gradnju. Premda u osjetilno danoj prirodi nema savršene kugle, kvadrata, trokuta ili sličnih likova, misao i mašta starih filozofa i arhitekata kao da su opsjednute njihovim pravilnostima i formalnom zakonitošću na kojoj se zasnivaju.

Tu zakonitost čovjek otkriva umom. Zamišljajući apriorno jedinstvo reda uvjeta um ga navodi da odabire i mjeri polazišne pozicije u materiji i da dalje radi, tj. izvodi druge članove reda, na temelju razumskih pravila. Tako, on ulijeva stabilnost u nestabilnost, pravilnost u nepravilnost, svoju zamisao u prividno nesređeni tok: djelo mu postaje jedinstvo različitoga (ponekad i proturječnoga). Što je čudnije, priroda pozitivno odgovora na njegove pokušaje. Znače li matematičke zakonitosti neko posredovanje između prirode i čovjekovog uma? Već su im Pitagora i Platon namijenili takvu ulogu. Uspjesi tehničke prakse upućuju na djelomičnu korespondenciju njihovih struktura.

Matematička spoznaja, koja pruža oslonac djelovanju na materiju, u toku stoljeća se razvija po svojim autonomnim principima i moglo bi se činiti da beskorisno troši čovjekove energije u apstraktno teoretiziranje. No pokazalo se je da su njezini apstraktni teoremi i na njima zasnovani modeli neophodni za svako efikasnije savladavanje materije. Bez obzira na to o kojem tipu geometrije se radi, takvi su modeli u odnosu na prirodu uvijek apstraktni, tj. odgovaraju samo nekim aspektima prirodnog zbivanja, koji se dadu na taj način racionalno prikazati. Oni ne mogu izraziti neiscrpnost konkretne prirode. No upravo njihova apstraktnost čini ih pogodnima za djelatne zahvate u materiju, jer svojom preglednošću olakšava izbor. Kad bi čovjek i imao potpunu spoznaju prirode (što je nemoguće) imalo bi to teoretski za njega najveći značaj, no u praksi bi opet morao da bira put kojim će ostvariti svoj cilj. Kako su njegovi ciljevi stabilni u odnosu na dinamiku prirode, on mora iz te dinamike znati izvući ono što se dade izraziti apstraktnim terminima sa kojima raspolaže, jer drugo i ne bi mogao upotrijebiti. On stoga mora navesti prirodu da odgovori podacima koje može koristiti za svoje specifične svrhe. Uklapajući te odgovore u svoj unaprijed zamišljeni plan proizvodi predmete i omogućava sebi pothvate kakvih nema u prirodi. Takve svoje planove znade čovjek, u interakciji sa prirodom, stoljećima pa i tisućljećima uporno i većinom uspješno ostvarivati, pa i premašiti, kao što, recimo, danas premašuje svoje davne snove letenja. Može se reći da je danas stvorio i tehničke uvjete za realiziranje one davne Aristotelove vizije: »Jer kad bi svako oruđe samo moglo, po naredbi ili po predosjećaju, izvršiti svoj posao, kao što pričaju za Dajdalove kipove i Hefajstove tronošce, za koje pjesnik kaže da su 'sami išli na skupštinu bogova', i kad bi čunci sami tkali i plek-

tri sami udarali u kitare, niti bi graditeljima bili potrebni pomoćnici niti gospodarima robovi.«[2]

U oblikovanju materije ili tehničkoj praksi susreću se, dakle, nužnost i sloboda. Nužnost je u usklađenosti proračuna sa jednim ekstraktom iz zbivanja prirode, koji se dade na taj način racionalno izraziti. To ne znači da određenost prirode, i u samom tome ekstraktu, sasvim odgovara tipu određenosti na kojemu čovjek osniva svoje predviđanje; dovoljno je postići veći ili manji stepen aproksimacije. Baš na toj dijalektici određenosti zasniva se mogućnost tehničke prakse: čovjekovi planovi su proračunani, dakle pretpostavljaju određenost; kad međutim u zbivanju prirode uz određenost ne bi bilo i neodređenosti, nikakav plan koji oduvijek ne pripada samom tome zbivanju ne bi bio moguć. Čovjekovi bi planovi ostajali samo inteligibilni. (Kao što se činilo u doba Kanta: on je međutim, uza sve zapreke koje je predstavljalo tadašnje prirodoznanstveno shvaćanje kauzaliteta, pojmovno razradio tu problematiku kritički razriješivši u antinomije uma moru kompletno determiniranog svijeta).

Sloboda unutar tehničke prakse je u tome što za realiziranje nekog plana ima više mogućih putova te se čovjek odlučuje za jedan od njih. Znanost mu otvara pogled na te mogućnosti i tako povećava izglede realiziranja njegove slobode.

No važnije od toga jeste, što sloboda uvjetuje samu tehničku praksu. — Prirodno biće živi u skladu sa sredinom koja mu je osjetilno dana i kojoj se ono receptivnošću svojih funkcija prilagođuje. U njegovom ponašanju i djelovanju sačuvan je kvalitativni ritam prirode i supripadnost subjekta konkretnoj zajednici čije zbivanje oscilira oko neke normalne ravnoteže. U taj ujednačen životni tok ubacuje čovjek svojim tehničkim zahvatima suprotno odnošenje: sredinu prilagođuje sebi, materiju prirode rastavlja u dijelove koje međusobno uspoređuje, premješta i mijenja njihov poredak koristeći se zakonitostima koje je otkrio. Razrješavajući kvalitativna svojstva materije u relacije kvantitete projektira jedno homogeno područje koje postaje idealno područje njegove aktivnosti. On kao subjekt stoji tome zamišljenom objektivnom području nasuprot. Stvaraju se uvjeti za transcendentalnu diferencijaciju subjekta-objekta.

Takva promjena odnosa pretpostavlja da subjekt[3] koji izvodi promjenu ne doživljava sebe podvrgnutim istoj uvjetovanosti koju namjerava mijenjati: kao transcendentalni nosilac akta on je izvan nje. Um izvršuje odluku koja proizlazi iz ekstatičnosti egzistencije. To izvorno za odluku nalazi se s onu stranu dane uvjetovanosti, dakle je od nje slobodno. Ukoliko to *izvorno* ili *slobodno* poprimi samosvjestan lik izražava se kao *svijest o bezuvjetnosti.* No da bi se izrazilo kao sloboda ili kao negativitet egzistencije u odnosu na pozitivnost danoga, ne mora nužno

---

2) Aristotel, »Politika«, 1253b/1254a.

3) Ne kao empirijski subjekt, već kao nosilac internacionalnih akata; kad prelazi na realiziranje akata, računa sa svojim empirijskim svojstvima.

doseći stepen samosvijesti. Ekspliciranje slobode u svijest o bezuvjetnosti pripada razmjerno visokim oblicima čovjekove djelatnosti. (Što ne znači da se oni ne mogu historijski rano pojaviti, odnosno u toku historijskog procesa biti prigušeni).

Proizlaženje tehničke prakse iz egzistencijalne odluke ukazuje na njezinu pripadnost fundamentalnijim strukturama originalnog totaliteta prakse. U tome totalitetu mogu se naime, u perspektivi odnosa prema smislu, razlikovati dvije komponente: a) izvorni nosilac smisla, b) tehnika izražavanja tog smisla. — Jedna i druga komponenta mogu težiti prema osamostaljenju. U prvome slučaju rezultat su kontemplativni oblici djelovanja, a u drugome tendencije prema tehnicizmu. (Dok naš evropski kulturni krug pokazuje prilične tehnicističke tendencije, neke druge kulture, recimo indijska, sklonije su jednostranostima kontemplativnog karaktera). Originalna cjelovitost prakse ostvaruje se onda kad se izvorna komponenta, nosilac smisla, sadržajno izražava preko tehničke komponente. U svojoj cjelovitosti čovjekova je praksa bitno stvaralačka, jer relacije danih uvjeta preobražava prema smislu koji se, proizlazeći iz izvornoga *biti*, u odnosu spram danih uvjeta očituje kao *nov*, dakle kao revolucionaran u odnosu na ono što već postoji. Egzistencijalno usidren u izvornome *biti* čovjek je ekstatičan uvjetovanosti (prirode i društva) u kojoj djeluje. U toj usidrenosti jest njegova autentičnost, njegova lična bezuvjetnost. Smisao koji se u odnosu na danu uvjetovanost očituje kao revolucionaran proizlazi iz te bezuvjetnosti, tj. iz ličnog otkrića izvornog *biti*. Taj smisao daje afirmativan značaj slobodi; ozbiljujući ga ona nije više samo »sloboda od. . .«, nego i »sloboda za. . . «. — Prevedeno u relacije razdvojenosti subjekta-objekta izvorno *biti* očituje se kao *apsolutno* (negirajući tu razdvojenost) odnosno, u dimenziji djelovanja, kao *vrijedno* koje treba učiniti zbiljskim. Sloboda se očituje u bezuvjetnosti tog ozbiljenja. Doista se u svih velikih stvaralaca — revolucionara, umjetnika, znanstvenika — ona tako i pojavljuje. U stvaralačkoj praksi dolazi dakle sloboda do svoga afirmativnog sadržajno-smislenog značaja kao čovjekova autentičnost.

Kako cjelina prethodi svojim komponentama, to je jasno da tehnička praksa proizlazi iz originalne cjelovitosti prakse, a ova iz slobode kao ekstatičnosti egzistencije. No ova se tu očituje preko subjektove odvojenosti, dakle djelomično. Ta se odvojenost dade potencirati do gotovo čiste subjektivnosti, kad kriteriji za ispravnost postupaka ne leže u istini izvornog *biti*, nego u tehnički priređenom području objekata, koje je subjekt postavio sebi nasuprot. Takvo tehničko postavljanje neophodno je u diferenciranosti povijesnog razvitka, no u koliko postaje zamjena za cjelovitost prakse, tj. u koliko bi imalo zamijeniti i onu njezinu komponentu koja je nosilac smisla, vodi do tehnicističkog osiromašenja zbilje te do odumiranja izvornoga stvaralaštva. — Kao idejni vid tehnicizma javljaju se razni oblici ideologija koji, analogno s dirigiranošću proizvodnog rada, nastoje svi-

jest ljudi podvrgnuti istim principima pravilnosti-nepravilnosti, tj. usklađenosti ili neusklađenosti sa pravilima odnosnog sistema. Ukoliko to uspijeva, postizava se iščezavanje slobode putem dresure i zaborava (što je efikasnije od metoda prisile). Društvene skupine zahvaćene tim procesom mogu privremeno pokazivati privid ubrzanog napretka. No uskoro se javlja stagnacija i zaostajanje u općem razvojnom kretanju, pa i na samom području materijalne proizvodnje, jer s iščezavanjem stvaralaštva izostaju i znanstvena otkrića, čime je i materijalna proizvodnja u znatnoj mjeri pogođena.

U raznim oblicima otuđenog rada, koji se pojavljuju u historijskom procesu, radi se uvijek o komponentama koje se otuđuju, Totalitet prakse ne može se otuđiti. — Kad se otuđeni rad pojavljuje kao robovski rad, nepotrebna je, za tu najdrastičniju formu otuđenja, ideološka kompenzacija. U feudalnom društvu ta se kompenzacija javlja u presizanju otuđenja na području religioznog doživljavanja ljudi, u kojemu bi inače bili ujedinjeni eksploatirani i eksploatatori (što bi onemogućavalo funkcioniranje te klasne formacije). Raznolikost formi otuđenja u kapitalizmu je poznata. Ona se povećava sa diferencijacijom proizvodnog rada, no to ne znači da taj proces diferencijacije nužno vodi u alijenaciju. On može voditi i povećavanju uvjeta za slobodu. Socijalizam je naslijedio tu problematiku od društvenih formacija koje su mu prethodile.

Djelatno ozbiljenje slobode postizava se cjelovitošću stvaralačke prakse. Zar se dakle sloboda čovjeka koji mehaniziranim kretnjama radi uz neki stroj može ozbiljiti samo s onu stranu proizvodnog procesa? Za tim se doduše može ići te povećavanjem slobodnog vremena raditi tome u prilog, no to je samo dio problema. Jer čovjek tada postaje stvaralački nezainteresiran za sam proizvodni proces (naime kad bi se problem na to sveo) u kojemu učestvuje; ostaje mu samo da se prilagodi svojoj funkciji u njemu. Konformistički uzeto, stvar bi bila u redu. Ako hoćemo međutim da čovjek realizira svoju slobodu i u odnosu na proizvodni rad u kojemu učestvuje, moguće je to na današnjem razvojnom stepenu postići svjesnim uvidom proizvođača u totalitet razgranatog proizvodnog procesa i njihovim aktivnim učešćem u upravljanju tim procesom (što je nemoguće bez tog uvida). Jačanje umnih snaga ljudi, njihovo buđenje od ideološke uspavanosti kako bi mogli ostvarivati takav uvid, nije doduše lak zadatak, ali nije ni nemoguć, a neophodan je ako se ima za cilj samoupravno društvo slobodnih građana. Proces materijalne proizvodnje nije naime sam sebi svrhom, nego mu je svrha da stvori uvjete za slobodan život ljudi koji u njemu učestvuju. Budući da materijalna proizvodnja postoji radi čovjeka, jasno je da se uvid u bit već i same te proizvodnje ne može ostvarivati samo na temelju poznavanja njezinih zakonitosti, nego jednako i na temelju poznavanja bitno-ljudskih problema. Za jedno društvo koje teži slobodi stoga su ne manje važne humanističke znanosti od tehničkih.

Povijesno događanje kao izraz cjelovite djelatnosti ljudi ima za svoj bitni uvjet slobodu kao egzistencijalno obilježje čovjeka. Bez slobode povijesni proces ne bi bio ni započeo. Ona ga uvjetuje, ali se u njemu i razvija, postoje potpunija i kroz suprotnosti jasnija, te kao čovjekova autentičnost omogućuje njegov stvaralački hod i uvijek novo osmišljavanje tokova koji ga fundiraju. Povijesno totaliziranje zbivanja prirode i društva u djelovanju ljudi utemeljeno je dakle u slobodi. No u dijalektici tog procesa sloboda biva razbijana u dijelove društva, negirana u pojedinim njegovim fazama i komponentama .One imaju relativnu samostalnost, te razvitak može krenuti njihovim odvojenim putem vodeći prema različitim oblicima alijenacije. Premda je, dakle, egzistencijalna sloboda bitan uvjet historijskog procesa, taj proces ne vodi nužno ozbiljenju slobode, nego može voditi i sve većem konsolidiranju alijenacije. U toliko je veći i trajniji zadatak čovjeka da živi u budnosti svoje autentičnosti, jer se tako nalazi na putu ozbiljenja slobode.

PUT MIŠLJENJA U MODERNOM SVIJETU

Karl Heinz Volkmann-Schluck

Köln

(Heraklit: »Put onamo i put nazad *jest jedan* te isti«)

Nietzsche kaže u svom glavnom djelu, što je ostalo nedovršeno, »Volja za moć« (br. 2): »Što znači nihilizam? — Da se najviše vrijednosti obezvređuju. Nedostaje cilj; nedostaje odgovor na ono Zašto?«

Moderni svijet je obuzet kretanjem što se neprestano ubrzava. Ako pak izostaje cilj, onda je ovo kretanje svijeta što sve zahvaća i sa sobom odvlači, budući da je bez cilja, kretanje bez puta. Širi se opća besciljnost i bespuće; nihilizam, najneprijatniji od svih gostiju, neprijatniji još od kamenog gosta u Mozartovu »Don Juanu«, svečano ulazi u moderni svijet. Pod pretpostavkom, da je Nietzsche u pojmu nihilizma sagledao jednu opasnost, koja ne ugrožava u njihovu opstanku samo evropske narode, nego sve narode zemlje, uslijed svjetske civilizacije što ih sve obuhvaća, tada bi za filozofijsko mišljenje bilo dovoljno razloga, da promisli, što je to uopće, što u suvremenom svijetu izostaje: put.

Što je to put, već nam je odavno kazano, naime u jednom od mnogih zametenih migova, što ih je Heraklit dao na povijesnom početku filozofije. Tako dugo dok je vladala metafizika, to znači tako dugo dok je metafizički svijet ideja i ideala naznačivao ljudskome životu mjerila i ciljeve, nije bilo potrebno nikakvo razmišljanje o putu. No postavimo li se pred Nietzscheovu spoznaju o općoj besciljnosti i bespuću, tada postaje nužno mišljenje o tome, ukoliko ljudskome opstanku pripadaju putevi i što je to uopće, neki put.

Mig Heraklitov, što ukazuje u bit puta, suizručen je ovom razmatranju u formi podnaslova: »Put onamo i nazad jest jedan te isti«.

Ova pak riječ Heraklitova obično se ovako razumije: Heraklit naučava jedinstvo opreka i stoga je prethodnik Hegelov.

Jedinstvo puta onamo i nazad jest takav dijalektički nalaz: put onamo i natrag tvori *suprotstavljene* smjerove. To je momenat suprotstavljanja. Ali putanja je *jedna te ista.* I tako se put onamo i natrag pokazuje kao jedinstvo suprotstavljenih određenja. No nisu li ljudi u Heraklitovo vrijeme, a i ranije, to već znali? Da li je potreban istom neki filozof, da bi se što takvo spoznalo? No prije svega ovo tumačenje uspostavlja jedinstvo opreka, dakle ono »dijalektičko«, jednom izmjenom aspekata, dakle na sofistički način. Oprečnost se tiče smjerova hodanja, jedinstvo i indentitet opstoje u jednakosti odstojanja između mjesta A i B. No da je jedna te ista stvar u jednom pogledu nešto različito, čak suprotstavljeno, u drugom pogledu nešto identično — kakvog to posla ima s dijalektikom? Uopće nikakvog. No Heraklit uopće ne kaže, da je prostorno odstojanje od A do B jednako onome od B do A, nego njegov stav glasi: *Put* onamo i natrag jest jedan te isti. Ali putevi nisu ustanovljiva odstojanja između dva položaja u prostoru, nego putevi jesu samo kao obilazivo i obiđeno od čovjeka. Puteva i izostajanja puteva, bespuća dakle, ima samo, ukoliko ima čovjeka.

Put onamo dozvoljava mi da dospijem od A do B, put nazad obrnuto od B do A. I oba ova međusobno suprotstavljena puta treba da budu jedan te isti? Da; tada naime, ako se ovo Jedno i Isto, što oba puta *jesu,* primjereno promisli. Uspije li to, tada u područje našeg pogleda dospijeva ono, što put jest u svojoj biti. A tome je Heraklit smjerao.

Idenje putem od A do B u sebi je nadolaženje puta nazad od B do A. Put onamo istom pušta da nadođe put povratka. Oba, put onamo i natrag, ne javljaju se odvojeni za sebe, nego jedan pušta istom da nadođe drugi, i to u točno mjerom određenom odgovaranju, tako da put natrag raste u onoj mjeri, u kojoj smo na putu onamo uznapredovali. Tako nešto kao put postoji uopće samo na način uzajamnog jedinstva između Onamo i Ovamo.

Ovdje se podiže prigovor: Ne upoznajemo li mi tokom života i puteve, koji ne dopuštaju više nikakvo nazad? Ne postoje li položaji, u kojima kažem: Otišli smo tako daleko; ne možemo više nazad? Takva iskustva iskušavamo tokom života; ali ona ne protivurječe Heraklitovom određenju biti puta, nego ga potvrđuju. Ako krenemo nekim putem ili se neočekivano nahodimo na putu, na kojem nema više povratka, tada je naš hod, budući da nema više puta natrag, hod u bespuće. Ako je naš put iščezavanje puta natrag, tada smo na kraju puta dospjeli u bespuće, tako da je, ako treba dalje ići, potrebno otvaranje nekog novog puta, što je sa svoje strane, ako on treba da kao put ostane, jedinstvo puta onamo i nazad. Jedinstvo puta onamo i nazad jest ostajanje puta, ukidanje puta nazad je iščezavanje puta. Hoće li se naposljetku još primijetiti, da ovo razmišljanje važi samo za putove s nekim krajem, a ne za beskrajne putove, koji i bez puta nazad uvijek ostaju putevi, onda treba reći: Beskonačni putevi uopće nisu nikakvi putevi, jer na njima, makar se i neprestano

kretali, u zbiljnosti ne napredujemo ni koraka. Putevi su »konačni«, naime ograničeni jednim Otkuda i Kamo, a granica pušta istom da put bude put.

Katkad se dešava, da mi, kako se ne bi pokolebali u našoj odlučnosti za put, to znači jer nismo sigurni u našu odlučnost, sami sebi oduzimamo mogućnost povratka. Ali da mi sebi sami možemo prerezati put nazad, dokaz je zato, da je svaki put u sebi samom sunadolazak puta nazad. Tko za volju neke bitne stvari ide ususret nekoj opasnosti, pa kako više ne bi mogao uzmaknuti, sam sebi oduzima mogućnost vraćanja, taj pokazuje odvažnost. Tko u istom položaju ujedno ostavlja otvorenim put nazad, taj pokazuje slobodnu odvažnost. Kako srednjovjekovna pjesma u Nibelunzima priča, Hagen je nakon prelaska burgunda preko Dunava razbio skelu, e da bi ugasio svaku pomisao o mogućem povratku. Hagen dakle vjeruje da njegovi suputnici imaju odvažnosti za smrt (jer on zna, da ova vožnja u Etzelov dvor vodi u propast, i da niti jedan od burgunda neće više vidjeti Worms), ali ne i slobodnu odvažnost. Da, može se pretpostaviti, da on i sebe samoga prinuđuje na odlučnost prema propasti, što je spoznata kao neizbježna, putem odstranjivanja povratka. Zato i nad borbom na Etzelovom dvoru, iako se vazalska vjernost potvrđuje u najvišem obliku, lebdi nešto neslobodno. Odstranjivanje ili samouskraćivanje puta nazad jest progresivno uništavanje puta, jer puta ima samo iz uzajamnog jedinstva puta onamo i natrag. Ovo jedinstvo tek podaje put.

Smislimo li tu Nietzscheovu misao o nadolasku evropskog nihilizma s tim u vezi, tada se pokazuje: Tijek evropske povijesti završava u općem bespuću. Ono tvori određujuće obilježje modernog svijeta. U čemu se sastoji to bespuće? Gdje ono ima svoje porijeklo? Mi ne možemo dotaći to pitanje, ako se ne upustimo u područje metafizike, koja je ljudskome opstanku zacrtala povijesne puteve. Od Platona stupaju bitak i bivanje odlučno u opreku, na taj način, da ono što uvijek traje jest istinsko biće, a bivajuće je naprotiv, što je više u bivanju, utoliko ništavnije. Ono što uvijek jest, područje ideja, jest ono mjerodavno, što životu spletenom u bivanje i mjenu ukazuje ciljeve i puteve. U ovom razlikovanju bivanja i bitka, osjetilnog i nadosjetilnog, realnosti i ideje, zbiljnosti i ideala prebivalo je predajom isporučeno mišljenje. Time što se mišljenje uvijek iznova vraćalo istinskom bitku, području ideja i ideala, otvaralo je ono i krčilo, također, uvijek iznova, ljudskome životu, što je spleten u mjeni, nove puteve za djelovanje vođeno ciljevima. Tako čovjek nije bio prepušten pukoj mjeni i bivanju, nego je stalno vraćanje k idejama i idealima oblikovalo bivanje u povijesne puteve i tokove. Neka se promisli primjerice, da bez vraćanja k ideji čovjeka što su je oblikovali Platon i Aristotel ne bi bila moguća demokratska revolucija, što je određena voljom, da se bitna jednakost svih ljudi kao ljudi, koja jednakost leži u toj ideji, politički i društveno realizira. No već je Njemački klasični idealizam oduzeo bivanju protustav spram bitka i na taj način ga preuzeo u

bitak, da se bivanje pojmilo kao proces samog bitka, kao samoprikaz apsolutne ideje ili kao samoozbiljenje apsolutnog duha. U tom smjeru čini Nietzsche posljednji još mogući metafizički korak, time što bivanje izjednačuje s bitkom. Bivanje sam bitak: što to znači? Ovdje je sad sve u tome, da se točno i obavezno promisle bitna određenja bitka, kako ih je oblikovalo predajom dano mišljenje. Od početka, otpočinjući s Parmenidom, bitak je bio određen u protuobratu spram Ništa kao onog što nikada i nigdje nije. Ako se bivanje izjednačuje s bitkom, tada bivanje mora, ako ono treba da ispuni bit bitka, biti ono što uvijek traje; ono mora biti sačuvano od svake mogućnosti, da ikada prede u neko Ne-bivanje. No svako je bivanje ujedno prolaženje, a prošlo je oduzeto bivanju, tako da se zbiva besprestani prelaz od bivanja u ne-bivanje. Ali lako je uvidjeti, da bivanje samo pod jednim uvjetom može ispuniti svoju aspiraciju na bitak, tada naime, ako prolazeće i prošlo isto tako zadrži u bivanju i tako ostane bivajuće. A to je moguće samo, ako se prošlo ponovno vraća iz budućnosti, i to uvijek iznova kao jednako, ako je dakle bivanje vječno kruženje u sebi samom. Izjednačenje bitka s bivanjem i misao vječnog ponovnog vraćanja jednakog jesu jedna te ista misao. Ovaj u sebi kružeći bitak jest potpuno i konačno bespuće. Jer, uslijed izjednačenja bivanja i bitka nema više nikakvog vraćanja u područje ideja i ideala, koje je bivanju naznačivalo ciljeve. Jer nema više nikakvog puta nazad, ne pokazuje se više niti nikakav put u budućnost. Vlada bezizlazno bespuće. I tako se još jednom pokazuje: Putevi se javljaju istom iz uzajamnog odnošaja puta onamo i natrag.

Odigrava li se sve to samo u našem ili Nietzscheovom mišljenju, ili je tome tako i u činu i u zbiljnosti?

Koncentriranom pogledu na svijet, kako se on danas predstavlja, pokazuje se osebujni raskol. Rad što obuhvaća u sebi praksu znanosti i tehnike miješa čovjeka sve više i više sa svijetom kao s rezervoarom raspoloživih djelotvornih sastoja, što čovjekovu produktivnu snagu pojačava u ono nedogledno. Jer ne podvodi se samo djelovanje prirode sve više i više pod kontrolu čovjeka, nego upravo i društveno-politički život postaje sve više, naime iznalaskom kibernetičkih aparata, predmetom samoupravljanja pomoću planirajućeg proračunavanja društvenih procesa. Ali ovom ustaljivanju svega i svačega što osigurava čovjeka u njegovu odnosu spram svijeta i sebe samoga odgovara na drugoj strani rastuća nestalnost svih stvari i odnosa. Jer radni karakter svijeta oblikovan znanošću i tehnikom ima formu procesa, od kojega prepoznajemo samo jedno, da se on stalno ubrzava, a da se ne da sagledati neki završni kraj, neki cilj, prema kojem bi on smjerao. Uputimo li tom procesu pitanje, kuda on vodi, tada odgovor glasi: On ne vodi nikuda. Taj odgovor daje on u neku ruku sam. Jer to je vlastita bit tog procesa, da se sve dosegnuto u tome iscrpljuje, što otvara nove mogućnosti onoga Još-više, tako da je forma njegova provođenja besprestano sebe-samo-nadilaženje, proces se dakle vraća

uvijek iznova k sebi kao jednakom. Da kruženje-u-sebi i jačanje idu zajedno, spoznao je i Nietzsche, kada je esenciju u sebi kružećeg svijeta-bivanja odredio kao volju za moć, to znači kao besprestano sebe-samo-nadmašivanje. I tako jedan jedini pogled mišljenja na današnji svijet potvrđuje bespuće što ga je iskusio Nietzsche, koje samo time ostaje prikriveno, što radni proces pokazuje uvijek nove i uvijek veće uspjehe i što se računajuće mišljenje koje računa od uspjeha do uspjeha ne može zadržati pri razmišljanju o onome, što se uistinu događa.

Ako mi u tom položaju ne želimo isto tako odustati od mišljenja, onda se moramo upustiti u jedan *pokušaj* mišljenja. Zbiljnost današnjeg svijeta oblikovana tehničko-znanstvenim procesom rada, ne dopušta gledano unaprijed, da se sagledaju više nikakve mogućnosti puta. Proces se naprotiv besprestano prevrće natrag u sebe u smislu sebe-samo-nadmašivanja. Ali kako stoji s putem unazad? Predajom dano mišljenje moglo je krčiti povijesne puteve pomoću stalnog vraćanja svijetu ideja i ideala. Ali od vremena izjednačenja bitka s bivanjem mišljenju je takav povratak uskraćen — jedino ako stvari ne stoje tako, da za mišljenje izuzev njegove posljednje mogućnosti (izjednačenje bitka s bivanjem) postoji još i prva, takva naime, od koje je tradirano mišljenje doduše počelo, ali koju ipak nije zahvatilo i preuzelo, koje je otuda dosada ostala sačuvana za mišljenje. Ona bi morala, ako od dosadašnjeg mišljenja nije bila izvedena na *skriveni način* biti sadržana u povijesti filozofije te bi potrebovala vlastito obznanjivanje i otvaranje. No mišljenje, što se upušta u skrivenu bitnu mogućnost sebe samoga, može imati samo karakter *pokušavajućeg* mišljenja. Ovo se pokušavajuće mišljenje sprema, da se vrati k dosad skrivenoj mogućnosti, koju valja iznijeti na svijetlost. Za takav povratak potreban je ukaz. A takav ukaz možemo dobiti samo od onoga, što nam je kao danas zbiljsko očitovano. Očitovano nam je izjednačenje bitka s bivanjem, besprestano samonadmašivanje na način vječnog ponovnog vraćanja jednakog. Pogledajmo otuda iznova ovaj svijet bivanja:

Nietzsche je bio načisto s time, da je ova misao najekstremniji nihilizam. »Opstanak, takav kakav jest, bez smisla i cilja, ali neizbježno se ponovno vraćajući, bez finala u ničemu: vječno ponovno vraćanje. To je najekstremnija forma nihilizma; Ništa (ono »besmisleno«) vječno.« (Volja za moć, br. 55)

Zahvatimo li pogledom ovo Nihil koje govori u nihilizmu, ovo Ništa, tada lako vidimo: Niti jedan od tradiranih pojmova nebitka ne osposobljava nas, da mislimo Ništa nihilizma u njegovoj vlastitoj biti. To nije niti ono posve ništavno totalne apsencije sveg bića — jer se biće najavljuje kao biće pomoću nastavljeno rastuće djelotvornosti —, niti je to nebitak u smislu još-ne-bića, istoja, nedostatka, onoga privatio. Ali to nije niti ono Negativno Hegela, što opstoji samo u svojoj negiranosti. Svi ti pojmovi nebitka ne pogađaju Ništa, što nas gleda iz današnjeg svijeta.

U tom položaju pustit ćemo da nas poduči Heidegger, koji je u našem stoljeću najdalje mislio. Ako ništa, koje je ovdje u pitanju, nije negacija bića, što je onda ona njemu svojstvena određenost? Što je njegov kvalitet? U raspravi »Što je metafizika« iz godine 1929, koja radi o Ničemu, kaže Heidegger, da je to nebivstvujuće Ništa. Simplex »ništenje« u razlici spram kompozituma »uništavanje« gramatički je korektno upotrebljena, a ipak posve neupotrebljiva riječ. Ali on predstavlja stvari primjereno imenovanje jednog dosada ne mišljenog, neobičnog stanja stvari. Što kazuje ovaj k Ničemu pridodani particip »ništeće«? Ukoliko ništenje obilježava ono Ništa u njegovoj vlastitoj biti? Nema Ništa, koje osim toga provodi još i djelatnost ništenja, nego ništenje jest način, na koji Ničega ima. Ništa ništi, to kazuje: Bit Ničega sastoji se u tome, da se odvraća od bića, da stupa na odstojanje od bića. U takvom sebeodvraćajućem zauzimanju odstojanja od bića ovo se kao biće tek očituje, naime kao ono, što nije ništa. Uslijed svoje očitovanosti biće kao takovo prisustvuje. Ovo Ništa dakle nije jednostavno negacija bića u smislu ontologijsko-metafizičkog pojma. Naprotiv, ništeće Ništa pušta nas istom da dospijemo pred biće kao biće u njegovoj otvorenosti. Ono nam istom šalje ususret biće kao takvo. Istom iz ništenja Ničega nastaje očitovanost bića, to naime: da biće jest. Zbog toga Ništa i ne pruža istom protupojam spram bića, nego ono pripada biti samog bitka. U ništenju Ničega i kao takvo zbiva se bitak bića. To je osnovna misao ove isto tako često citirane kao i krivo tumačene rasprave Heideggera.

Ovo ništa vlada nemišljeno čitavom metafizikom. Ono je skriveni temelj, iz kojega dolaze sva razlikovanja, što ih je metafizika obrazovala, prije svega temeljno razlikovanje bitka i bivanja, nadosjetilnog i osjetilnog, ideje i realnosti. Ovo ništa je putokaz za put unatrag u mogućnost što već u početku mišljenja skrivena leži, da, ono nije samo putokaz, nego već, još zakrivena sama stvar današnjeg mišljenja.

Zadržavamo Ništa u vidu, kad sad pitamo: Daje li tradirano mišljenje već u svom prvom početku vidjeti neku nemišljenu mogućnost, na koju Ništa ukazuje? Kao oslonac za provedbu ovog pitanja uzimamo Heraklitovu riječ: HE FYSIS KRYPTESTHAI FILEI (Bit je privržena jednom samoprikrivanju). FYSIS kao osnovna riječ za stvar prvog mišljenja znači: Izlazak i proizlazak u otvoreno prisutnosti, ne ovog ili onog pojedinačnog, nego prisutnog uopće i u cjelini. Biće jest, što je i kako je, iz vječnog izlaska. Ovaj izlazak što svim bićem vlada valjalo je, misleći zahvatiti. O njemu Heraklit pak kaže neobični stavak, da je on privržen samo skrivanju. To ne znači, Izlazak zapada u prikrivanje, kako bi u njemu ugasnuo. Jer on je ono stalno izlazeće i tako u izlasku uvijek prisutno. Ali ovo stalno izlazeće jest utoliko privrženo samoprikrivanju, ukoliko ono ne bi moglo biti, što ono jest, kada ne bi polazilo od nekog prikrivanja. Izlaženje jest uvijek izlaženje iz prikrivanja. I obrnuto: Prikrivenosti kao takve ne bi bilo, kada ne bi bilo nekog ot-

krivanja, izlaženja, pojavljivanja. Stav Heraklitov izriče dakle punu bit od FYSIS koja je prožeta pojavljivanjem i samoprikrivanjem. Koliko možemo spoznati, to se desilo samo taj jedini puta, naime kod Heraklita. Jer pojavljivanje je od početka bilo ono prevladavajuće i postalo je onda kao prisutnost i sadašnjost isključivo određujućim i vladajućim, tako da je samoprikrivanje iščezlo iz područja vida mišljenja. Uzmimo dakle Heraklitov stav kao oslonac i pitajmo sada: Skriva li ovaj stav u sebi nešto nemišljeno? Da; jer ostaje da se pita: Koje je to mjesto, na kojem se odigrava navedeno, pojavljivanje i samoprikrivanje u njihovom uzajamnom odnosu? Što i gdje je otvoreno, slobodno naselje, koje pušta da pojavljivanje i samoprikrivanje istom dospiju u igru? Pitanje se čini kao da gleda u najdalju daljinu, u zbiljnosti baca Ono nas, pitaoce, k nama samima. Da bi to iskusili, moramo se zacijelo prisjetiti onoga, što je predaja već mislila o biti čovjeka. Prema tome je čovjek biće što pripada cjelini bitka, koje je time odlikovano, da je on kao misleće biće otvoren bitku, dakle stalno otvoreno biće. Uslijed ove stalne otvorenosti provodi on otvorenost otvorenog, u kojem do igre dospijeva uzajamni odnos pojavljivanja i prikrivanja, i to neovisno o tome, da li on to zna ili ne. O Bitku i vremenu nazvao je Heidegger ovo otvoreno onim Tu i odredio bit čovjeka kao *tu-bitak*. To hoće reći: Bit čovjeka sastoji se u tome, da je on uvučen u otvoreno, time što u njemu istoji i provodi ga. Utoliko je čovjek iz svoje biti doznačen otvorenom. Heidegger naziva ovo otvoreno i čistinom, i to u onom smislu, kako mi govorimo o proplanku, dakle mjestu što je učinjeno slobodnim i otvorenim. Istom ova čistina otpušta pojavljivanje i prikrivanje, svijetlo i tamu, prisustvo i odsustvo u njihovo vlastito. Čistina je mjesto biti čovjeka kao stalno otvorenog bića. Ona je ono otpočetka sačuvano nemišljeno u svem tradiranom mišljenju, što danas valja misliti, misliti iz iskustva nihilizma i onoga Ništa koje u njemu vlada. Jer sad se upravo nameće misao, da li Ništa koje valja misliti iz iskustva nihilizma i čistina ne bi mogli biti jedne te iste biti. Sve govori zato. Bit Ničega jest ništenje; ono pušta, odvraćajući se od bića, da biće istom bude kao takvo. Ako se Ništa ne misli uvijek samo iz odnosa spram bića, uvijek samo kao Drugo spram sveg bića, nego iz sebe samoga, tada se ono otkriva kao čistina (-sjajenje), što istom otpušta i podaje prisustvo i odsustvo kao takvo.

Naoči bespuća, što je nadošlo s krajem metafizike, s izjednačenjem bitka i bivanja, pitamo mi o putu mišljenja u modernom svijetu. Pri tome smo se spomenuli Heraklitove misli, da jedinstvo puta onamo i natrag daje istom jedan put. Dopustimo li ono Ništa iz iskustva nihilizma kao stvar mišljenja, tada se otvara put unazad u ono otpočetka nemišljeno, a što sada valja misliti, onu čistini (-sjajenje), koja prije svega daje prisustvo i odsustvo. Ovaj put unazad daje ujedno da nađe put prema naprijed, put, na kojem čovjek dospijeva na svoje bitno mjesto. To je ono otvoreno, slobodna širina, iz koje i u kojoj svako

biće dospijeva istom na igralište vlastitih bitnih mogućnosti i u kojoj počiva ljudska sloboda. Spram sumnje što uvijek iznova u nama raste, da su to sve puke misli bez realnosti, podsjećamo na to, da je demokratska i socijalistička revolucija što određuje modernu povijest poduzeta i da se poduzima za volju oslobađanja čovjeka kao čovjeka. Nekoga osloboditi znači: obdariti ga slobodom,doznačiti mu slobodu. No kako bi se to moglo desiti, ako ne tako, da smo ponajprije sagledali bit slobode i temelj, u kojem njena bit ostaje sačuvana? A to je ono otvoreno čistine, koja svako biće otpušta u njemu svojstveno i koju čovjek kao naselje svog opstanka mora preuzeti i nastavati.

Preveo Branko Despot

BRECHTOV »KAVKASKI KRUG KREDOM« KAO MARKSISTIČKI FIGURALIZAM

Darko Suvin

Zagreb

1.

Kavkaski krug kredom (dalje *Kkk)* zauzima privilegirano mjesto među Brechtovim najznačajnijim dramama. Sve one izražavaju napetost između stanovišta anticipirane prijateljske čovječnosti i krvave povijesti našeg doba (vidi diskusiju te napetosti u mom eseju »The Mirror and the Dynamo: On Brecht's Aesthetic Point of View«, *The Drama Review* (New York) 37/1968, ili hrvatskosrpski: »O Brechtovom estetskom stanovištu«, *Scena* (Novi Sad 2/1968). Sve se one osvrću na neljudske suprotnosti našeg razdoblja utopijskim »pogledom unazad« iz budućeg besklasnog društva, koje im služi kao mjerilo. No samo u *Kkk* (napisanom g. 1944, u času koji je označio najsvjetlije otvaranje moderne povijesti, času pobjede nad nacizmom) prvo je približenje takvom utopijskom stavu konkretizirano na pozornici i dovedeno u jasni i pobjedonosni sukob sa poviješću. Time se *Kkk* oštro odvaja od ostalih Brechtovih drama potpunog poraza.

Međutim, *Kkk* uspostavlja i kompleksne egregetičke probleme koje, čini se, brehtološka kritika nije potpuno obradila. Na prvi pogled, ova drama ima neobično zamršenu fabulu koja se sastoji od tri priče što se odigravaju u dvije glavne razine, zatim od većeg broja epsko-lirskih intervencija Pjevača i muzičarâ, kao i od nekoliko songova nekih drugih likova. Razlikujemo početnu »priču o kolhozu«, te »priču o Gruši« i »priču o Azdaku«; posljednje dvije susreću se u »presudi kruga kredom«. Kolhoška priča koja bi se trebala događati krajem 2. svjetskog rata, kronološki je bliža gledaocima i čini okvir jezgri »kruga kredom«, koja se dešava u dubokom Srednjem vijeku.

Središte radnje, prema kome je cijelo djelo usmjereno, označeno je samim naslovom — to je legendarna odluka o sudbini dje-

teta postavljenog između neprave i istinite majke. Međutim, subvertirajući vladajuće društvene ideologije (kao što je ona koju prikazuje biblijska priča o mudroj Solomunovoj presudi) tema materinstva u »priči o Gruši« upotrijebljena je za demistifikaciju navodnog prvenstva koje »zov krvi« odnosno biološko materinstvo — predstavljeno pohlepnom egoistkinjom iz više klase Natellom — ima nad »društvenim materinstvom« njene služavke Gruše, koja u vrijeme političkih previranja spašava Uzvišeno Dijete ostavljeno na milost i nemilost ubojicama. Ipak, kad bi to bio sav značaj djela, teško bi bilo objasniti zašto se ta pučka bajka morala nadopuniti čitavom pričom suca koji donosi mudru presudu pomoću kruga kredom. A još bi manje bilo jasno zašto cijelo to jezgro kao dramu unutar jedne druge drame moraju odigrati kolhoznici koji se parniče oko upotrebe doline. U stvari, buržoaski teatar je često »priču o Gruši« smatrao sentimentalnom fabulom koja je u pseudo-šekspirskom stilu dopunjena Azdakovom komikom. Priča o kolhozu onda je, logično, shvaćena kao socijalističko-realistička propaganda o vrlinama sovjetskog društva, i prikazivana s nelagodom ili pak potpuno odbačena Želim ovdje upozoriti na neadekvatnost takvog pristupa, jer on krši glavnu pretpostavku jedinstva i ekonomičnosti u svakom značajnom umjetničkom djelu koja je »Occamova britva« estetike (a ako ovo djelo nije značajno, izvođači bi ga ionako trebali zanemariti).

2.

Da bi se to učinilo potrebno je pobliže analizirati teme pojedinih »priča *Kkk*« i vidjeti da li one posjeduju zajednički nazivnik. Vratimo li se na priču o Gruši, opažamo da već prvi pokušaj formuliranja njene teme nije bio moguć bez ulaženja u svijet društvenih odnosa u toj priči. Taj je svijet od samog početka prikazan kao skup izopačenih, izokrenutih ljudskih odnosa koji se izdaju za normalne i čak posvećene, »*mundus inversus*« u kome su osnovne ljudske vrijednosti potpuno oprečne službenima.

U davna vremena, u krvava vremena
Vladaše u jednom kavkaskom gradu —
Ljudi su ga zvali Gradom Prokletih —
Jedan guverner.
Ime mu bješe Georgi Abašvili.
Bio je bogat ko Krez
Imao je ljepoticu ženu
Imao je zdravo čedo.
Ni jedan drugi guverner u Gruziji
Ne imaše toliko konja u svojoj staji
Toliko prosjaka pred svojim vratima
Toliko vojnika u svojoj službi
Toliko molilaca u svom dvorištu.

To je svijet rata, klasnog ugnjetavanja bespravnih i siromašnih, i istrebljivačkog hobbesovskog rata svakog protiv sviju me-

đu pripadnicima povlaštene klase, što stvara sustav u kome niža klasa također mora birati između dobrote i opstanka. Gruša spašava dijete jer je ona izuzetna »budala« (Wurzen) — naime jer se pridržava norme ljudske dobrote premda joj zbog toga u nenormalnom društvenom poretku prijeti smrt. Iza stare legende proviruje temeljno Brechtovo pitanje o tome što je »normalno«, o otuđivanju ljudskih potencijala do kojeg dovode društveni odnosi između vlasti i podanika (usp. opširnije u mojoj knjizi *Uvod u Brechta,* Školska knjiga, Zagreb 1970.). Priviđenja varaju, stvarnost je puna ubitačnih suprotnosti, i svaki mirni moment je samo međuigra:

Grad leži miran
Ali čemu naoružani ljudi?
Guvernerova palača miruje
Ali čemu je tvrđava?
I guverner se vrati u palaču
I tvrđava bijaše zamka. . .
I podne ne bijaše više sat blagovanja
Podne bijaše sat umiranja.

Kad Gruša podlegne »strašnoj napasti dobrote« da, iako i sama bespomoćna, spasi bespomoćno dijete — ona mora bježati kroz Sjeverne planine, susrećući kroz tu epsku anabazu mnoga iskušenja koja savladava postepenim razvojem majčinskog osjećaja. Ubojstvima prinčeva i egoističnoj bezosjećajnosti Natelle ona suprotstavlja princip koji nije manje važan od sveprožimajuće razornosti vladajuće klase, naime princip produktivnosti ili *stvaralaštva.* Prema tome — ako to ne bi bilo dovoljno jasno iz jezika i stila drame, upotrebe stilizirane scenografije, maski za likove iz vladajuće klase itd. — već prvi pristup fabuli pokazuje da Grušini čini, stavljaju u pitanje norme izokrenutog svijeta (npr. normu »stvarnog« materinstva), da su oni nadindividualni. Kao i ostali važni Brechtovi likovi, i ona je u isto vrijeme personalizirana i alegorična pri tome smisao te alegoričnosti tek treba istražiti, ali je on svakako bliži šekspirskoj sintezi alegorije i realizma nego li individualističkoj drami 18 — 20. stoljeća. Tako npr. dijete kod Brechta obično nosi motiv potomstva, buduće generacije čiji smo mi prethodnici. Borba između biološke majke, pripadnice više klase, i plejbojske »društvene majke« oko uzvišenog djeteta jest egzemplum koji prikazuje kakva će društvena orijentacija prevladati kao roditelj potomstva, budućnosti (usp. pjesmu »da ima zlatne cipelice«). Karakterološki, Gruša stječe svoje društveno materinstvo kroz trud i opasnosti; ali ono je ujedno i znak potencijalnog stvaranja novih vidova ljudskih odnosa nove normale do koje se dolazi postavljanjem na noge izokrenutog svijeta iz jezgre »kruga kredom« — dakle, doslovno, subverzijom tog svijeta.

Prema tome, motiv materinstva je ovdje (za razliku npr. od komada *Dobra duša iz Sečuana)* eksplicitno unutar tematike *cilja (telosa) povijesti.* Razvoj »priče o Azdaku« nije naprosto sam

po sebi zabavan već je i neophodan za prikaz *privremenog* obrata »normalne« (naime otuđene) vlasti i pravosuđa. Samo status umetnute iznimke u vrijeme dvovlašća može spriječiti da presuda pomoću kruga kredom ne zadobije ne-spoznajno fantastični ili bajkoviti karakter. Nadovezujući se na orijentalnu i evropsku tradiciju Saturnalija i njihovog »lažnog vladara«, čije međuvlašće časovito nadomješta i ukida klasno društvo i nečovječne zakone tog društva — priča o Azdaku pridaje rezultatu »priče o Gruši« dignitet nemoguć pukom bajkovitom bijegu. Cijeli se komad ukazuje kao slučaj koji se baš svojom posebnošću reintegrira u teoriju povijesti kao razvoj humaniteta kroz klasne sukobe. Kombinacija Gruše i Azdaka, pučke emotivnosti i pučke inteligencije, revolta protiv starih zakona i moći nad donošenjem novih zakona, potrebna je za spoznajnu vjerodostojnost rezultata *Kkk* — dosuđenja djeteta majčinskoj osobi pomoću kruga kredom.

Usporedba pričâ o Gruši i o Azdaku, koje su istovremene ali se na pozornici odvijaju uzastopno, ukazuje na njihove sličnosti i razlike. Obje ishode iz početnog i impulzivnog »abnormalnog« čovječnog postupka (spasenje Djeteta odnosno Velikog vojvode) koji ih najprije baca u neprilike te se oni pokušavaju spasiti povratkom na staro, ali koji ih na kraju nauči pravom materinstvu odnosno pravom pravosuđu. Suprotno višoj klasi, oni svojim činima dokazuju da su u skladu s unutarnjom i vanjskom prirodom. Gruša prenosi probuđeni osjećaj materinstva na vjetar:

Gruša (okrećući se djetetu) »Ne smiješ se bojati vjetra. On je također jedan. Mora tjerati oblake a biva mu vrlo hladno dok to radi. *(Počinje sniježiti).* Ni snijeg nije loš, Mihael. On pokriva male jele da se ne smrznu zimi.« Azdak je epikurejac, više zainteresiran za svoju vlastitu senzualnu prirodu, koja je za njega jedino preostalo mjerilo ljudskosti u bešćutnom brutalnom svijetu oko njega. Oboje — Gruša kao glasonoša nove prirode *(physis)* i Azdak kao glasnik nove mudrosti *(prudentia)* — mogu zakazati jedino sebičnošću i kukavičlukom, i oboje se uzdižu preuzevši odgovornost za svoja djela nasuprot takvim iskušenjima prilagodbe. Uzeta zasebno, Gruša bi bila tek nešto žešća i izrazitija Kattrin iz *Majke Hrabrosti i njene djece,* koja tek što je progovorila i vraća se nijemosti u časovima vrhunske napetosti — dakle frustrirana i neplodna Majka Novog. Uzet zasebno, Azdak bi bio samo saturnalijski anti-sudac, Falstaff ili Švejk koji donosi anarhističku zabavu, — čudak izvan povijesnog procesa. No u *Kkk,* Azdaka se ljudi sjećaju kao suca čije je razdoblje bilo »kratko Zlatno doba — Gotovo doba pravde«. Svojom anabazom, bijegom *prema* moći (ususret vojnicima), koji na nov način dopunjuje Grušin bijeg od moći — Azdak iz nezadovoljnog boema izrasta prvo u lik koji anarhističkom parodijom svodi staru pravdu na njene apsurdne zaključke, a konačno u alegoričnog glasonošu nove pravde, novog i nastupajućeg Zlatnog doba

koje će »pravdu pretvoriti u strast« (Brecht, *Riječ danskim radnicima-glumcima).*

Hipoteza da je ovo djelo tematski usredotočeno na teoriji povijesti kao sukobu društvenih otuđenja i borbe za razotuđenje može razjasniti i neuobičajenu »priču o Kolhozu«. Njena »nova mudrost« miroljubivog rješenja rasprave oko doline nalazi zajednički nazivnik sa rušilačkom »starom mudrošću« Azdakove odluke pomoću kruga kredom u završnim stihovima komada:

Ono što postoji neka pripadne onima koji su za nj korisni:

Djeca majčinskim osobama, da napreduju,
Kola dobrim vozačima, da budu dobro vožene,
A dolina navodnjivačima, da urodi plodom.

To također čini od središnje radnje *Kkk* predstavu za egzemplarnu (kolhoznu) publiku, koja potvrđuje svoj način razrješavanja interesnih sukoba bez upotrebe sile osmišljavajući ga pomoću umjetnosti kao etapu u smislenom povijesnom i filolzofskom slijedu. Kao što je već Aristotel ustvrdio, poezija je filozofskija od historiografije.

3.

Brechtova filozofija povijesti u ovoj drami jest *marksistički figuralizam.*

U svom eseju »Figura«, Erich Auerbach (Auerbah) prikazao je u glavnim crtama srednjovjekovnu figuralnu interpretaciju historije. *Figura* je stvarna historijska osoba ili događaj Starog zavjeta koji doživljava ispunjenje u nekoj drugoj historijski stvarnoj osobi ili događaju Novog zavjeta — kao npr. Mojsije i Isus. Ni figure ni njihova ispunjenja nisu duševne moralne alegorije: alegorijski aspekt u tom procesu bio je *intelectus spiritualis* koji prepoznaje figuru u njenom ispunjenju. Augustin je to precizirao do točke na kojoj stvari i ljudi mogu »prefigurirati« i apstraktno ispunjenje kao npr. Noeva arka — kršćansku crkvu, dok par Hagar—Sarah prefigurira Stari zavjet prema Novom zavjetu ili c i v i t a s t e r r e n a (zemaljski Jeruzalem) prema c i v i t a s D e i (nebeskom Jeruzalemu). Brecht čini isto kad dječak Mihael prefigurira budućnost, tako da je, njegovo iskupljenje od klasnih uza njegove »zemaljske«, biološke majke figurativno povezano sa sudbinom kolhozne doline oslobođene privatnog vlasništva i tome shodnog ratnog načina rješavanja razmirica.

Prema Auerbachovoj definiciji »figuralna interpretacija otkriva vezu između dva događaja ili osobe, od kojih prvi ne označava tek samog sebe već i drugi, dok drugi uključuje i ispunjava prvi. Dva pola figure odvojeni su u vremenu ali se oba, budući da su stvarni događaji ili osobe, nalaze unutar vremena, unutar struje povijesnog života«. Taj alegorični pristup zadržava i podupire povijesnost događaja, ali ih uvrštava u određeni formalni proces u kome nalaze mjesta i historiografska činjeničnost i utopijsko iščekivanje. Auerbach opaža da je »figuralna interpretacija pro-

dukt kasnije kulture, mnogo indirektnije, kompleksnije i bremenitije poviješću nego li simbol ili mit«. S druge strane, mada interpretira starodrevni čak legendarni materijal, ona je »mladenačka i novorođena kao svrhovita, kreativna, konkretna interpretacija svjetske povijesti«. Takva se razmatranja mogu s punim opravdanjem primijeniti na Brechtovu teoriju povijesti u *Kkk*. Kao što je kršćanska figurativna interpretacija obuhvatila likove Starog zavjeta uz one svjetovnih autora (t e s t e D a v i d c u m S y b i l l a) sve do grailskih legenda, tako je Brechtov marksistički figuralizam apsorbirao konfiguracije iz Novog zavjeta i starih narodnih priča — koji su općenito priznati kao dva glavna izvora Brechtove tradicije. U priči o Gruši nije teško pronaći prototip Svete porodice bogohulno snabdjevene djevičanskom majkom (f i g l i a d e l t u o f i g l i o, Dante, Raj 33), uzvišenim djetetom, službenim ocem (ili dvojicom otaca) koji ne zna kako je to postao, vojnicima poslanima da unište dijete itd. Isto tako, Azdakova odluka je prethodnica subverzivnog Posljednjeg suda, a on sâm konačno poprima obrise mesijanskog spisatelja koji izvodi narod iz ropstva putujući zemljom sa sakramentom Novog Zakona. Što se narodnih priča tiče, dovoljna su svjedočanstva upotrebe kineske priče o krugu kredom, egipatske Pjesme o kaosu, Solomunove presude, i lociranje radnje na legendarni Kavkaz.

Dakako, razlike između kršćanskog i marksističkog figuralizma nisu manje značajne od sličnosti. One su analogne općim razlikama tih dviju glavnih sistematskih filozofija naše civilizacije. Kršćanski figuralizam usmjeren je prema nad-vremenskom, teističkom rješenju u kome su horizontalne vremenske prefiguracije moguće samo zato jer se sva vremena odnose vertikalno na božansku providnost, u čijim su očima prošlost i budućnost istovremene. Marksizam preuzima od sekularizirane historiografije (racionalističke i hegelovske) stvarnu mnogovremenost; orijentacija na ovozemaljsku povijesnost, koja počinje u Gotici i Renesansi, izrasta ovdje u aksiološku vladavinu zemaljske, ljudske realnosti u svoj njenoj čulnoj i historijski razlučenoj mnogostrukosti. Slijedeći Feuerbacha, marksizam je postavio na glavu (ili na noge) relaciju čovjek—bog (bog je slika i prilika čovjekova). Umjesto inkarnacije riječi (Logosa), marksistički će dramaturg poći od verbalizacije i racionalizacije pûti, odnosno od kanonizacije etički egzemplarnih ljudskih odnosa gdje senzualno i vizionarsko neće biti odvojeno. Takav osjećaj svijeta određuje ponašanje Gruse i Azdaka. Grušina motivacija za prisvajanje djeteta glupa je sa stanovišta individualističkog životnog iskustva, ali potvrđuje radikalno humanističku mudrost:

> *Starija žena (prijateljski):* Grušo, ti si dobra duša, ali nisi osobito pametna, kako znaš. Kažem ti, da ono ima kugu ne bi bilo opasnije.
>
> *Gruša (tvrdoglavo):* Ono nema kugu. Ono me gleda. Ono je ljudsko biće!

Azdak pak ujedinjuje dramaturšku funkciju lika Nove Pravde sa komično-senzualnim anarhističkim parodistom stare pravde. Ukratko, radikalno religijska prefiguracija kod Brechta je zamijenjena radikalno humanističkom prefiguracijom, čija je teorija povijesti preuzeta iz *Komunističkog manifesta* s njegovim razvojnim stupnjevima ljudske »prethistorije« u klasnom društvu koje treba da dovede do besklasnog i miroljubivog bratstva ljudi. Specifično idejno obilježje *Kkk* jest susret te teorije povijesti s radikalnom marksističkom i anarhističkom antropologijom u tradiciji mladog Marxa i Rimbauda (koju je većina službenih marksista zaboravila).

U marksističkoj (kao i u srednjovjekovnoj) teoriji povijesti postoji privilegirana točka stjecanja u budućnosti koja je spasilački *telos* ljudske povijesti (teza). No kao i u racionalističko-liberalnoj teoriji povijesti (antiteza), do te se točke stiže lančanim razvojem baziranim isključivo na ljudskoj interakciji (sinteza). Predviđeno Zlatno doba ili Zemaljski raj prefiguriran je u povijesti serijom kraćih ili duljih revolucionarnih i utopijskih nastojanja i vizija — od doba plemenske jednakosti (tzv. »prakomunizma«) kroz revolte potlačenih klasa (npr. Spartaka Wat Tylera ili njemačkih anabaptista) kao i kroz umjetničke, naučne, religiozne ili filozofske prefiguracije, pa do npr. boljševičke revolucije. Slijed: revolt perzijskih tkalaca — Azdakova presuda — kooperativni socijalizam sovjetskih kolhoza, očit je primjer takve prefigurativne humanističke i povijesne soteriologije.

Sve to ne mora da znači da je »kolhoški okvir« konačna pogodna tačka stjecanja, statička utopija savršenstva. Osim Brechtovih rezerva u pogledu razvoja Sovjetskog Saveza (očitih iz njegovih pjesama, proze i pisama), uobičajena statička konfrontacija dva (rjeđe tri) pola —naime figure i jednog ili dva ispunjenja — iz kršćanske teorije povijesti ovdje je zamijenjena dinamičkim razvojem beskonačnog niza prefiguracija prema ispunjenju. Na toj asimptotskoj krivulji točka »kruga kredom« i točka »kolhoza« služe naprosto kao dramatski snažni primjeri i determinante. Unutarnji dio drame, označen kao »krug kredom«, mora biti znatno dulji od »kolhoškog« okvirnog dijela, jer mu je žarište na ljudskim potencijalima Gruše i Azdaka, suprotstavljenima snažnom društvenom otuđenju barbarskog klasnog sistema. Ostvarenje tih potencijala može se a fortiori prenijeti u racionalniju kolhošku situaciju. No citat iz Majakovskoga u *Kkk*, koji treba da okarakterizira tu situaciju, glasi: »Domovina sovjetskih ljudi *bit će* i domovina Razuma«, prefigurirajući daljnji razvoj u budućnosti. Kao i u jezgri drame, u okvirnom dijelu još postoji rat (doduše pravedni, antifašistički, nasuprot nepravednom ratu u jezgri o kome Azdak pjeva »Pjesmu nepravde u Perziji«). Još uvijek postoji i spor oko upravljanja vlasništvom koji podsjeća na oštru borbu posjednika oko uzvišenog djeteta, nasljednika Abašvilijevih dobara — premda se spor u okvirnom dijelu vodi »perom a ne puškom«. Društvena razlika između direktnog proizvođača (seljaci) na jednoj strani i birokratskog dr-

žavnog aparata predstavljenog u liku Delegata iz obližnjeg grada još uvijek postoji (a Brecht je bio vrlo svjestan njenih degenerativnih mogućnosti); u stvari, način na koji kolhoški seljaci dolaze do rješenja — međusobnim sporazumom bez učešća suda, koji djeluje kao figuralno ispunjenje neortodoksne Azdakove presude — bio bi ilegalan u Sovjetskom Savezu 1944. kao i danas (iako ne 1920), kao što je to sovjetska kritika Brechta jasno naznačila. U kolhoškom okviru također se susreće namjerno toponomastičko miješanje gruzijskih sa ruskim i azerbejdžanskim imenima, što doprinosi stiliziranju realnosti bližoj ispunjenju legendarnog azdakovskog Zlatnog doba nego »socijalističkom realizmu« tj. naturalističkom odrazu Transkavkazije iz g. 1944. Figuralna usporedba doline koja je predmet kolhoške rasprave i djeteta Mihaela iz »kruga kredom« jasna je: voćari imaju više prava na dolinu dijelom zato jer su sudjelovali u njenoj obrani od nacista — kao što se i Gruša borila protiv vojnika i ostalih opasnosti — ali uglavnom zato jer je namjeravaju navodniti, dakle korisnije upotrijebiti. Pitanje na koje Azdak odgovara presudom pomoću kruga kredom *nije* kome bi Mihael, a s njim i cijela budućnost, morali pripasti, već tko bi bio bolji *za dijete.* Dijete treba pripasti ne majci nego »majčinskoj osobi« *(den Mütterlichen)* — kaže Pjevač u zaključku. To je stilistički zahvat koji je Brecht preuzeo iz stila Luterove biblije, a koji nadomješta nominaliziranom pridjevskom kvalitetom (majčinska) statičku nominalnu formu (majka). Dijete i dolina nisu stvari, objekti koji bi mogli biti dodijeljeni vlasnicima, već su to bića, subjekti s vlastitim pravima nad kojima korisnici imaju samo pravo upravljanja u ime ljudske produktivnosti. Formalne analogije sa srednjovjekovnom teorijom vlasništva i raspolaganja u ime božanske pravde očite su. Gruša mora, poput voćara, zaslužiti svoje pravo majčinstva, i doista se u II i III dijelu njene priče rađa »majčinska Gruša«. Osjećaji koji se rađaju kod nje, zločinački u kaotičnom svijetu koji je okružuje, prerastaju u opravdanje njenog prava da bude majka Plemenitog djeteta. Istina je plemenitost na strani Gruše, te simboličko krštenje i presvlačenje djeteta postaju obredi inicijacije Majke Gruše:

Kaplar: Bogato platno!
Gruša se baci na njega da ga odgurne. On ju otjera i ponovno se nagne nad kolijevku. Ogledajući se očajnički, ona spazi drvenu cjepanicu, dohvati je i udari odostraga Kaplara u glavu. Kaplar se sruši. Ona brzo podigne Dijete i pobjegne.
Pjevač: I bježeći pred vojnicima
Nakon dvadesetidva dana putovanja
U podnožju Janga-Tau ledenjaka
Gruša Vahnadze odluči posvojiti dijete.
Zbor: Bespomoćna posvoji
bespomoćno dijete.

Gruša čučne nad napola smrznutim potokom
da u dlanu dohvati vodu za Dijete.
Gruša: Jer te nitko drugi neće uzeti, sine,
Ja te moram uzeti.
Jer te nitko drugi neće uzeti, sine,
Ti moraš mene uzeti.
O crni dane, o doba mučno,
Put bješe dug, i oskudan ručak,
Moje noge su bolne, moja stopala zebu:
Ali više ne želim biti bez tebe.
Svilenu ću ti košulju skinuti
Dronjcima te poviti i zbrinuti.
Oprat ću te, sine, i krstiti u vodi ledenjaka.
Od sad ćemo zajedno kroz teškoću svaku.
Skida djetetovo skupocjeno ruho
i omata ga krpama.

Telos marksističkog figuralizma se u stvari uprkos dogmatskim vulgarizacijama, ne može naći ni na kojem posebnom mjestu: u njegovoj dinamičkoj teoriji povijesne ravnoteže, svaka dosegnuta točka treba da bude početak novih suprotnosti i rješenjâ. Povijest nema kraja, i »priča o kolhozu« predstavlja naprosto *danas (tj. g. 1944) moguće* društvo, u kome je Azdakov izuzetni krug kredom izrastao u upotrebu pera umjesto puške.

4.

Krivulja prefiguracije ne vodi dakle samo iz jezgre »kruga kredom« prema okvirnoj kolhoškoj priči već i od posljednjih stihova Pjevačevih prema vremenskoj točki publike — prema godini 1971. ili bilo kom drugom vremenu u kome se prefiguracija Zlatnog doba nije ispunila iako se za njim osjeća duboka potreba. Drama je značajna samo za takvu publiku, i postaje jasno zašto na ljude sa drugačijim osnovnim sklonostima ona nužno mora ostaviti utisak kaotične mješavine bajke, farse i propagande. Nije slučajno ni da je ovu prefiguraciju Zlatnog doba Brecht napisao 1944. godine, u času moderne povijesti koji je pobjedom antifašističke koalicije najviše obećavao, te da je okvirnu priču smjestio u vrijeme pisanja (što u značajnoj modernoj drami predstavlja izvanrednu iznimku sličnu, koliko se sjećam, jedino onoj u Genetovim *Crncima).* Drama i povijest dodirnuli su se u jednom privilegiranom času — obje obasjane sjajem istog objavljenja. Povijest je prikazana kao otvorena mada nipošto bez vrijednosti: postoji fiksirani privremeni cilj, koji se može postići jedino ako gledaoci shvate što znači postati roditeljima Novoga odnosno Budućnosti (kao što su to shvatili Gruša i Simon), i ako spoznaju da pobjeda Zlatnog doba pravde zavisi o sposobnosti djelovanja budućih Gruša i o sudačkoj vlasti budućih Azdaka, tj. o daljnjoj krepkoj povezanosti subverzivne emocije i subverzivnog razuma. »O mijeno vremênâ, ti narodna nado«, uzvikuje Pjevač u *Kkk.* Prikazujući takvu mijenu, ova drama

predstavlja dinamički egzemplum čija je otvorena struktura primjerna i primjerena poruci otvorene povijesti. Kao što je talijanski teoretičar umjetnosti Eco (Eko) pisao: »Brecht je do sada jedini jasni primjer (...) djela sposobnog da prenosi novi pogled na svijet ne samo na razini sadržaja već i na razini komunikativnih struktura«.

Otvorena struktura drame postignuta je nizom zahvata. Već sam spomenuo neke efekte oblika »drame u drami«, koji dovodi do dvije publike. Gledajući kolhoznu publiku priče kruga kredom koja ovu priču istovremeno sama glumi (prefiguracija participatornog kazališta bliža realnosti od Pirandellovog uvođenja realnosti u teatar), vidjevši članove kolhoza kako stiču uvide koji opravdavaju njihovu odluku o dodjeli doline kao korak u neminovnoj humanizaciji čovječanstva — mi kao »vanjska publika« shvaćamo ne samo »moral priče« već i razloge zašto i na koji način je ona moralna. Vidimo, kao što je Brecht napisao u *Riječi danskim radnicima-glumcima* da »samo onaj tko zna da je sudbina čovjeka čovjek — Može sagledati svog bližnjeg jasno i oštro« i vidimo tu spoznaju prikazanu kao uživanje.

Od svih daljnjih diskusija želio bih ovdje spomenuti samo Pjevača-pripovjedača. Čini mi se da je on mnogo više od formalnog trika, da je to u stvari semiotički model koji ne samo da označava već ima i vlastito značenje prikazujući estetiku Brechtovog teatra u akciji. Kao što je to slučaj s većinom modernih dramaturga, teatarsko razmatranje života u isto je vrijeme i razmatranje samog teatra. Drama i njena izvedba zavode na dobroti egzemplumom o Gruši, i na pravdu onim o Azdaku, pomoću pristupa koji u svojoj alegorizaciji ujedinjuje tjelesni i duhovni uvid, e r o s i a g a p e. Drama je upozorenje na teškoće u pričama o Grušinom arhetipičnom bijegu i o Azdakovim usponima i padovima — pričama koje se u ovom malom epu za pozornicu odnose jedna prema drugoj kao Odiseja i Ilijada.

Pjevač je personifikacija pravog tipa teatra za publiku koja crpe zadovoljstvo iz didaktike povijesti; jezgra »kruga kredom« što je Pjevač uvodi na pozornicu, kao i njegov pristup i način njenog interpretiranja trebali bi predstavljati poruku i stil primjerene pučkom oslobodilačkom teatru. Pjevač je jedini lik koji sudjeluje i u okvirnoj kolhoškoj priči (kao lik) i u jezgri »kruga kredom« (kao pripovjedač i tumač). On posreduje između pozornice i publike (stvarne publike i one kolhoške, na pozornici) onemogućavajući joj da zaboravi kako gleda egzemplarnu realnost izvedbe a ne iluzionističke odlomke iz života. Poput pripovjedača romana, on po svojoj volji mijenja ritam vremena i prostora, on poznaje motive i misli svih likova. Njegove primjedbe sugeriraju publici najekonomičniji estetski odnos prema drami. Slično grčkom zboru ili Hamletu iz »Mišolovke«, on ujedinjuje epsku hladnoću i lirsku osjećajnost kao npr. u pjesmi »O sljepoću velikih«:

O sljepoću velikih!
Oni se kreću kao bogovi,

Veliki nad pognutim leđima
Sigurni u unajmljene pesnice
Vjerujući u moć
Koja je trajala tako dugo.
Ali dugo nije zauvijek.
O mijeno vremena!
Ti narodna nado!

U usporedbi sa Bob Dylanovom pjesmom »The times they are a-changing« (»Vremena se mijenjaju«), Pjevač je, očito, bolji poznavalac filozofije i sociologije, ali vrlo sličnog horizonta. Njegov arsenal zahvatâ seže od narativnih uskliка do »arija« kao što je upravo spomenuta, prolazeći kroz stihomitijska pitanja i odgovore izmjenjivane sa slušaocima i kroz gnomske fiksacije pantomimskih događaja. Uz Grušu i Azdaka, Pjevač je treće, možda i najglavnije lice ove događajima i licima bogate palete u vremenu i prostoru. Osim što je Arkadi Čeidze, on predstavlja i Novi Teatar, pučku Taliju, otvoreno kazalište koje je asimiliralo sva sredstva literature, spektakla i filma u želji da nam prikaže korisnu i zabavnu pouku o našem postojanju.

Temeljna napetost između utopije i povijesti, čovječnosti i klasnog otuđenja rezultira ovdje vizijom otvorene povijesti koja se izražava otvorenom dramaturškom strukturom. Već sam govorio o tome kako povijest može biti otvorena a ipak značajna u zrelom marksističkom figuralizmu. Drama i teatar pak otvoreni su u dvostrukom smislu. Kao prvo, oni otvoreno pokazuju svoju umjetnu prirodu, počevši od činjenice da su umjetnički oblici sastavljeni od »ikoničkih« znakova realnosti a ne od njene reprodukcije, pa sve do posebnih tehnika — gdje određena vrsta ljudi (glumci) prikazuje druge ikoničke ljude (likove). Nadalje, njihova struktura je otvorena prema stvarnosti gledaoca, u kojoj takva drama i teatar nalaze svoju kulminaciju i zaključak. Ova drama postiže značajnu cjelovitost jedino djelovanjem na gledaočevu stvarnost, čiju promjenu želi pospješiti estetskom uzornošću. Temeljeći se na jednako sveobuhvatnim povijesnim i filozofskim premisama kao i srednjovjekovna dramatika, Brechtova se drama razlikuje od ove prvenstveno po svom imaginarnom idealnom promatraču. U Srednjem vijeku taj je idealni promatrač bio onaj koji poznaje sve neznane događaje jer kroz njihove površinske razlike vidi njihovu vječnu suštinu — tj. Bog. U *Kkk* idealni promatrač je onaj kome su svi »poznati« događaji nepoznati, jer on traži nerealizirane mogućnosti u svakoj epohi ljudske humanizacije — tj. Čovjek koji prefigurira etiku i estetiku blagoslovljene besklasne budućnosti. Tog idealnog promatrača Brechtova drama i stvara i traži. Pokazujući nam otvorenu dramu kao korelat otvorenoj povijesti, sama drama doprinosi takvom otvaranju.

DVIJE KNJIGE
O WITTGENSTEINU

Ludwig Wittgenstein:
The Man and his Philosophy

Edited by K. T. Fann,
New York 1967.

Wittgenstein, The philosophical Investigations

Edited by George Pitcher
London 1968

Ove dvije knjige moguće je zajedno prikazati zbog toga što su izdavači imali gotovo identične koncepcije, a skoro istovremeno su izišle. Svaka sadrži po dvadesetak eseja o Wittgensteinu. Po naslovu knjige izdavača Fanna LUDWIG WITTGENSTEIN: ČOVJEK I NJEGOVA FILOZOFIJA[1] vidi se da ona ne ulazi dublje u proučavanje pojedinih filozofskih problema, već daje više općeniti prikaz karaktera Wittgensteinove filozofije. Knjiga izdavača Pitchera WITTGENSTEIN, FILOZOFSKA ISTRAŽIVANJA[2] bavi se, međutim, i veoma detaljno filozofovim izvodima i zaključcima izdvojeno ih promatrajući. Neka oštra granica ipak se ne može dosljedno i do kraja povući, a dokaz je i to što se dva od objavljenih eseja pojavljuju u obje knjige. Sakupljeni članci odnose se pretežno na njegovu drugu fazu i bave se uglavnom FILOZOFSKIM ISTRAŽIVANJIMA i problemima koji iz tog djela izrastaju. Često se navode i komentiraju PLAVA I SMEĐA KNJIGA i PRIMJEDBE O OSNOVAMA MATEMATIKE[3]. Period TRACTATUSA, s izuzetkom izvoda iz Quintonove SUVREMENE BRITANSKE FILOZOFIJE (II) i usputnih usporedbi i natuknica drugih autora, nije uopće uzet u obzir. Oba izdavača u predgovoru ovu činjenicu objašnjavaju time što o ranom Wittgensteinu već postoji obimna literatura. Neke eseje napisali su poznatiji filozofi kao Russell, Carnap, Moore, Malcolm, Ayer, Strawson itd. Ovako sabrani na jednom mjestu ovi eseji dobivaju polemičku dimenziju koja ne bi bila tako vidljiva kad bi se svaki gledao zasebno i odvojeno. Na ovaj način prikazane knjige pružaju priliku da se upoznamo sa različitim prilazima Wittgensteinu što nam opet omogućuje da otkrijemo nove vrijednosti njegovog djela.

Početak knjige izdavača Fanna upoznaje nas s Wittgensteinom, čovjekom. Poznanici, učenici i prijatelji pišu o njegovim nazorima, interesima, običajima i predavanjima u Cambridgeu koja je držao tridesetih godina. Iz tih crtica i anegdota iskrsava neponovljiva i hrabra ličnost u kojoj će, s tim se moramo pomiriti, za nas ostati puno toga nepoznatog, a i nerazumljivog. Jer na koji bismo način shvatili čovjeka koji se, na primjer, služi pojmom Aristotelove logike, a u razgovoru smijući se kaže da nije pročitao nijednu jedinu riječ od Aristotela? Najčudnije je možda ipak što, premda nam to ostaje nepojmljivo, mi to prihvaćamo, ništa se u

1) Dalje navedeno pod I.
2) Dalje navedeno pod II.

3) Ludwig Wittgenstein — Preliminary Studies for the »Philosophical Investigations«, Generally Known as the Blue and Brown Books — Oxford 1958.

Ludwig Wittgenstein — Remarks on the Foundations of Mathematics — Oxford 1956.

nama ne buni protiv ovakvog filozofiranja. Kako su izgledala Wittgensteinova predavanja najbolje doznajemo iz dojma koji je ostavio na grupu studenata: »Nikada prije nismo v i d j e l i čovjeka kako misli«. Zato i razumijemo Russella kad piše: »Poznanstvo s Wittgensteinom bilo je jedno od najuzbudljivijih intelektualnih doživljaja u mom životu«. (»Ludwig Wittgenstein« I)

Pridržavajući se dosljedno teze iz TRACTATUSA o nemogućnosti izricanja ontologijskih, etičkih i estetičkih sudova Wittgenstein se bavi u svom drugom periodu lingvističkim, logičkim i matematičkim problemima, a oni su i predmet objavljenih eseja.

Jezik tek u ISTRAŽIVANJIMA dobiva kod njega dominantnu ulogu i predstavlja osnovni predmet filozofskog promatranja. Pole (njegovo djelo »Wittgensteinova kasna filozofija« citirano je i komentirano u Cavellovom eseju pod naslovom »Dostupnost Wittgensteinove kasnije filozofije« II) zamjera da je svakodnevni jezik učinio sakrosanktnim, da ne govori u ime ničeg višeg nego što je status quo i da je zabranio filozofima da se miješaju u svakodnevni jezik. Ove zamjerke su u dva eseja podvrgnute kritici jer se Cavellu i Cooku (»Wittgenstein o privatnosti« II) čini da previše pojednostavljeno gledaju na sadržaj ISTRAŽIVANJA. Jezik predstavlja predmet interesa najviše zbog toga što mnogi filozofski problemi, kako Wittgenstein kaže, potječu iz nepoznavanja gramatike našeg jezika. Osobito se bavi pitanjem privatnog jezika i negira mogućnost takvog fenomena. Privatni jezik u filozofskoj terminologiji nasuprot laičkom značenju nije jezik koji razumije samo jedna osoba, nego jezik koji nitko drugi osim nje ne može razumjeti. Po Wittgensteinu osnovna greška teorije privatnog jezika je tvrdnja da čovjek doznaje značenje riječi »osjet« iz svog sopstvenog slučaja. Time se subjekt ograničava da zna samo za svoje osjete i doživljaje, što nužno vodi u solipsizam. Dovodi se dalje u nemogućnost i objašnjenje našeg znanja o postojanju drugih svjesnih bića, kojim pitanjem se bavi Malcolm u studiji »Znanje drugih duhova« (II). Wittgenstein, čini se, naginje k behaviorističkom objašnjenju ove pojave. On navodi da bi čovjek koji nikad nije osjetio bol znao za taj pojam iz reakcije drugih ljudi i po načinu na koji oni bol izražavaju. Strawson (»Pregled Wittgensteinovih FILOZOFSKIH ISTRAŽIVANJA« II) i Ayer (»Može li postojati privatni jezik?« II) brane mogućnost postojanja privatnog jezika na vrlo interesantan način. Sa Wittgensteinovih pozicija kritiziraju ih Malcolm (»Wittgensteinova FILOZOFSKA ISTRAŽIVANJA« I i II) i Rhees (»Može li postojati privatni jezik?« II) i ako razmotrimo argumente obiju strana, priklonit ćemo se možda ipak Wittgensteinu.

Wittgensteinovo bavljenje logikom u fazi ISTRAŽIVANJA svodi se na dva glavna pitanja, univerzalija i logičke nužnosti u zaključivanju. U novom promišljanju srednjovjekovne dileme između realizma i nominalizma Wittgenstein se ne zadovoljava ni sa jednom od ovih koncepcija. Po njemu, ime koje zastupa razne predmete ne znači da svi ti predmeti imaju nešto zajedničko, što bi onda predstavljalo predmet mišljenja i spoznaje. U predavanjima 1934—35. on navodi kako dolazi do toga da ljudi smatraju da izvan pojedinačnih stvari sa zajedničkom oznakom postoji nešto što ih čini takvima: »Ljudi koji pokušavaju da nađu nešto zajedničko svim primjenama riječi »dobro« tvrde: »Postoji jedna riječ, dakle mora biti i jedna stvar.« Nasuprot ovom, Wittgensteinovo mišljenje je da među stvarima koje nose isto ime postoje porodične sličnosti, a ne nešto što u svakoj pojedinoj stvari egzistira i što je svima zajedničko.

Za primjer uzima pojam igre. Igre zapravo i nemaju ništa zajedničko. Jedino što je igrama zajedničko je to što su igre. Možemo se složiti s Ayerom (PROBLEM SAZNANJA) da je to točno, ali da nimalo ne rasvjetljava stvar. U najmanju ruku u tautološki oblikovanim rečenicama često postoji mogućnost dvosmislenosti i različite interpretacije. Bambrough (»Univerzalije i porodične sličnosti« II) izvodi ekstremni i neprihvatljivi zaključak da je Wittgenstein ri-

ješio problem univerzalija. Ako bi to bilo tačno, Platonovi dijalozi i njegova idelogija ne bi nam danas ništa govorili i bili bi od interesa jedino kao puki historijski spomenik kulture. U filozofiji bi trebalo izbjegavati izraze »rješenje problema« i »definitivni odgovor« jer svako pitanje, ako je uistinu filozofijsko, u ponovljenim pokušajima spoznaje ukazuje nam se kao neiscrpni i vječno živi izvor ogledanja duhovnih mogućnosti. I sam Bambrough dodaje kako ne očekuje da će mnogi filozofi prihvatiti njegove tvrdnje. Moglo bi se napomenuti da čak ni Wittgenstein ne bi to odobrio ako je vjerovati njegovoj rečenici iz PRIMJEDBI O OSNOVAMA MATEMATIKE: »U filozofiji je uvijek dobro postaviti p i t a n j e umjesto odgovora na pitanje«.

Drugi predmet u okviru logičke problematike, nužnost logičkih zaključivanja u uskoj je povezanosti s filozofijom matematike. Wittgenstein polemizira protiv platonizma Fregea i ranog Russella čija se koncepcija svodi na to da matematičke formule i logička pravila postoje neovisno od nas i unaprijed određuju rezultat bez obzira na naše aktualno ponašanje. Wittgenstein se suprotstavlja navodeći primjere čuvene po bizarnosti i nevjerojatnosti, pokušavajući pomoću njih da pokaže da se računanje, brojanje i zaključivanje može vršiti i drukčije nego što mi to obavljamo. Dummet (»Wittgensteinova filozofija matematike« II) ove primjere naziva slabim i neuvjerljivim, a Stroud (»Wittgenstein i logička nužnost« II) dodaje da oni moraju biti takvi jer nam predočuju jedno nezamislivo i nepojmljivo stanje stvari. U početku nam se možda i čini da možemo zamisliti i shvatiti mjerenje elastičnim metrom i čovjeka koji aritmetički niz (+2) od broja 1000 nastavlja 1004, 1008 itd. (Frege bi to okarakterizirao kao još do sada nepoznatu vrstu umne poremećenosti), ali ako povučemo sve konsekvence vidimo da nam to postaje nemoguće dalje slijediti. Wittgenstein se slaže da je naš način zaključivanja jedini zadovoljavajući u našem svijetu, ali hoće pokazati da nije jedini mogući ili objektivno postojeći neovisno od nas. Način na koji zaključujemo stvar je konvencija, ne u smislu da mi to možemo izmijeniti i odlučiti se za neki drugi, već u tom smislu da nam je taj način sugeriralo iskustvo u ovakvom svijetu kakav je naš. Ako ovako ocijenimo Wittgensteinov prilaz problemu, možemo zajedno s Dummetom u njegovom razlikovanju platonizma i konvencionalizma nazvati Wittgensteina »punokrvnim konvencionalistom«. Njegove daljnje izvode o nemogućnosti komunikacije i samovolji u sferi logičkog morali bismo odbaciti ako prihvaćamo Stroudovu interpretaciju porijekla zaključivanja koja je u glavnim crtama naprijed i izložena. Opozicija Dummetu je i s druge strane Cowan (»Wittgensteinova filozofija logike« I) koji u duhovitom, ali nedovoljno argumentiranom eseju daje ekstremno i radikalno tumačenje. Po njemu Wittgenstein u stvari smatra da ne postoji logičko pravilo koje bi uniformno određivalo ljudsko ponašanje i komunikacija je u stalnoj opasnosti da bude prekinuta. Chihara (»Matematičko otkriće i formiranje pojma« II) mu zamjera da ne citira odlomke koji bi podržali ovu interpretaciju i čudi se kako je on do toga došao.

Od eseja koji tretiraju pitanja iz oblasti filozofije matematike najinteresantniji je onaj koji je napisala Alice Ambrose (»Wittgenstein o nekim pitanjima iz osnova matematike« I). Zanimljivo je da je ovaj članak pisan prije nego su objavljene PRIMJEDBE O OSNOVAMA MATEMATIKE. Autorica je upoznata s Wittgensteinovom matematikom preko svojih bilješki s njegovih predavanja održanih 1934—35. i 1939. Polazni stav koji upućuje in medias res ona izražava na slijedeći način: pitanje na šta se odnose matematički sudovi izazvano je analogijom s empirijskim stavovima što nas i dovodi u zabludu. Zato moramo obratiti pažnju ne na šta se odnose, već kako ih upotrebljavamo. Preko dileme da li su matematički sudovi apriorni (Kant) ili empirijske generalizacije (Mill), i kako je moguće da su nužni, a u isto vrijeme i iskustveno primjenljivi, Alice Ambrose uz pomoć odličnog snalaženja i svojih suptilnih zapažanja pokušava da domisli sa-

da već najteže probleme Wittgensteinove filozofije matematike koji su ostali nedorečeni.

Izdavač jedne od knjiga, George Pitcher, napisao je zanimljiv i nekonvencionalan esej pod naslovom »Wittgenstein, besmislica i Lewis Carrol« (I). Tu nam se pokazuje da besmislica igra važnu ulogu i kod Wittgensteina i kod Carrola. Mogu se povući i interesantne analogije i naznačiti međusobna sličnost što je Pitcher i uspio napraviti vješto i nadahnuto. Iako oba tretiraju isti predmet, besmislicu, način na koji mu pristupaju je upravo dijametralno različit, jer »isti logički teren što je igralište za Carrola bojno je polje za Wittgensteina«. Da zajedništvo interesa ovdje nije sasvim slučajno sugerira nam i podatak da se Carrol bavio logičkim problemom zaključivanja i da je bio profesor matematike u Oxfordu.

Izbor metode je za Wittgensteina temeljno pitanje u bavljenju filozofijom. Za njega to ne znači odlučivanje za jedan od mogućih načina mišljenja da bi se došlo do postavljenog cilja. Metod je ono što je primarno i ono što čak nadilazi telos: »Nije važno da li su rezultati istiniti ili ne: ono što je važno je da je nađen metod«. (Citirano iz Mooreovog djela »Wittgensteinova predavanja 1930—33« u studiji o Wittgensteinovoj PLAVOJ KNJIZI čiji je autor Bouwsma I). I u pogledu metode Wittgensteinov opus dijeli se u dvije faze. Faza TRACTATUSA uspoređuje se sa stilom pisanja Nietzschea, Pascala, a metoda odgovara onoj izloženoj u Aristotelovoj DRUGOJ ANALITICI; period ISTRAŽIVANJA podsjeća na Augustina i Prousta, a metod korespondira dijalektici ranih Platonovih dijaloga. Nema sumnje da je TRACTATUS »odista aristotelovski po duhu« (Levi — »Wittgenstein kao dijalektičar« I), a u određivanju metode ISTRAŽIVANJA čini nam se da Cavell ima pravo navodeći da to nije ništa drugo do ispovijest; »U ispovijesti vi ne objašnjavate niti opravdavate, već opisujete kako je to s vama«.

U obje knjige susrećemo interesantna razmišljanja o načinu pisanja koji je svojstven Wittgensteinu i usporedbe koje zavređuju pažnju. Erich Heller (»Nefilozofske bilješke« I) piše: »Postoji čak porodična sličnost između logičkih struktura, motiva i namjera Wittgensteinovog TRACTATUSA i onih Schönbergove muzičke teorije: jer i Schönberg je vođen uvjerenjem da »jezik« njegovog medija, muzike, mora biti podignut na onaj nivo logičke nužnosti koji bi eliminirao sve subjektivne slučajnosti«. Najčešće navođena karakteristika Wittgensteinovog stila je nerazgovjetnost, nejasnost, tamnost (obscurity). Chihara gotovo ironično kaže da se ono što Wittgenstein govori o matematičkom otkriću teško može smatrati modelom jasnoće. Quinton, s druge strane, izvrsno primjećuje da se na prvi pogled čini kako je jedino zajedničko TRACTATUSU i ISTRAŽIVANJIMA nerazgovjetnost. U svom djelu SUVREMENA BRITANSKA FILOZOFIJA (u knjigu izdavača Pitchera iz toga rada uključeno je naravno samo ono što se odnosi na Wittgensteina) Quinton prigovara Wittgensteinu slično kao i Ciceron Heraklitu, naime da je namjerno pisao nejasno. Netko bi na to mogao možda primijetiti ono što je Hegel rekao za Cicerona — da svoju vlastitu površnost pripisuje Heraklitu.

Pitanje jedinstva Wittgensteinove misli izgleda da je još uvijek otvoreno. Od dva suprotna shvaćanja bliže su istini oni koji negiraju bilo kakvo jedinstvo, nego oni koji po svaku cijenu žele vidjeti kontinuiranost. U njegovom razvoju prijelaz od TRACTATUSA k ISTRAŽIVANJIMA predstavlja jedan skoro nepojmljivi obrat i preokret. Teško možemo primiti da je oba djela pisao isti čovjek. I Russell je na specifičan način doživio ovaj rascjep u Wittgensteinovoj misli, tako da je u fazi ISTRAŽIVANJA potpuno izgubio interes za njega. On piše da se kasni Wittgenstein umorio od ozbiljnog razmišljanja i da je izmislio doktrinu koja će tu aktivnost učiniti nepotrebnom. Jedan od najboljih poznavalaca Wittgensteina, Norman Malcolm (»Procjene čovjeka i filozofa« I) komentira Russellovu primjedbu: »Nalazim da je ovo opažanje zabavno jer je 180 stupnjeva daleko od istine«. Možemo se ipak složiti sa O'Brienom (»O jedinstvu

Wittgensteinove misli« I) koji postavlja određenje filozofije kao aktivnosti kao ono jedino što na neki način sabire Wittgensteinov opus ukidajući faze i periode.

U obje knjige nijedan autor se ne bavi posebno ocjenom Wittgensteinove filozofije u cjelini, niti pokušava da odredi njegovo mjesto i značenje u povijesti filozofije. O njegovoj prisutnosti još i danas, ako ni po čemu drugom, možemo suditi po nesumnjivom utjecaju koji je proizveo na svoje suvremenike. Većina onih koji su ga prihvatili kao učitelja nije ga razumjela, ukoliko se o nečem takvom u slučaju Wittgensteina uopće može govoriti. Tako i Carnap nije posvetio dovoljno pažnje tezama o mističnom jer su Wittgensteinove misli, kako sam kaže, previše divergirale od njegovih (odlomak iz »Autobiografije« I). Wittgenstein je jedan od rijetkih suvremenih filozofa koji je prisutan i u kontinentalnoj i u anglo-američkoj filozofiji. J. F. Mora (»Wittgenstein, simbol uznemirenog vremena« I) objašnjava to na slijedeći način: filozofi sa kontinenta vidjeli su u njemu simbol uznemirenog vremena skoro i ne poznavajući njegovo djelo, dok su se anglo-američki mislioci zaustavili na bavljenju isključivo logičkim i epistemološkim problemima. »Oni koji znaju šta znači riječ 'uznemireno vrijeme, ne znaju Wittgensteina; oni koji znaju Wittgensteina ne znaju značenje riječi 'uznemireno vrijeme'.« Uopće u literaturi često čitamo o nerazumijevanju i pogrešnom tumačenju djela ovog filozofa. TRACTATUS, a osobito ISTRAŽIVANJA i PRIMJEDBE O OSNOVAMA MATEMATIKE pružaju mogućnosti da na razne načine, koji čak ponekad međusobno i protivrječe, čitamo tekst, a događa se i da ne znamo zastupa li Wittgenstein izvjesno shvaćanje ili polemizira s njim. Tim više moramo cijeniti ove dvije knjige kao pomoć da dobijemo uvid u probleme koji se tu tretiraju sa različitih stanovišta i pozicija. Kad Strawson za Wittgensteina kaže: »Teško je ne složiti se s koncepcijom filozofije koju zastupa prvi filozof ovog doba« možemo reći: teško je ne složiti se, ali je do nje teško i doći.

Neven SESARDIĆ

PREGLED HERMETIČKO-MAGIJSKE TRADICIJE

Frances A. Yates: *Giordano Bruno e la tradizione ermetica,*

Ed. Laterza, Bari 1969.*

Kako na jednom mjestu svoje opsežne studije i sâm autor kaže, ovo je djelo pokušaj da se s historijskog aspekta potcrtaju elementi u historiji magijske misli za shvaćanje G. Bruna i raspravi njegovo mjesto u historiji magijskog mišljenja.

U okviru hermetičke humanističke tradicije, »zlatnog doba« hermetizma i njegovih doktrina, autor traži odgovorne i bitne faktore odlučnih promjena u shvaćanjima čovjeka, a u filozofskoj kulturi niza humanističkih pisaca i umjetnika uvjete preobrazbe horizonta misli Zapada.

Pretendirajući da obuhvati sav kompleks i totalitet hermetičke misli, autor konzultira mnogobrojne autore, preispituje i nadopunjava njihova mišljenja i tvrdnje, rastvarajući i analizirajući fundamentalne probleme navedene materije.

Distingvirajući fenomen renesansne magije od stare, dijaboličke crne magije, autor u renesansnoj traži tragove okultizma, poganskog gnosticizma, kritički i historijski studirajući ogroman materijal humanističke epohe.

Značaj i vrijednost **Ficinova** djela »Theologia Platonica«, kao i njegova komentara »Poimandera« za nicanje i rehabilitaciju renesansne magije, proveo je autor kroz velik studij paralela što ih je Ficino proveo između Hermesa i Mojsija. Uloga što su je odigrala djela navodnog Hermesa Trismegistosa,** auto-

* Prijevod s engleskog: G. Bruno and the Hermetic Tradition, 1964.

** Hermes Trismegistos (»tri puta najveći Hermes«) — grčki naziv za staroegipatskog boga Thota, boga spoznaje i znanja, te napose alkemije i magije. U prvim stoljećima naše ere pojavio se pod imenom Hermesa Trismegistosa niz grčki pisanih djela posvećenih astrologiji, alkemiji i okultnim znanostima, kao i filozofiji. Pretpostavka da je autor tih djela jedan egipatski svećenik odavno je napuštena, te se smatra da su nastala stapanjem radova većeg broja nepoznatih autora.

ra »Asclepiusa« i »Poimandrosa« (od početka do kraja stoljeća 16 izdanja), kao i mnogobrojna izdanja, prijevodi, zbirke i komentari hermetičkih spisa, autor poimence navodi i analizira.

Autor posebice razmatra hermetičku literaturu koja je sabrana u filozofskim traktatima u »Corpus hermeticum«, u »Asclepiusu«, te u astrološkoj, alkemičkoj i magijskoj literaturi, koja postoji pod imenom Hermesa Trismegistosa. Tako proučava helenističku astrologiju kao temelj filozofske hermetike, značenje neobjavljenog arapskog spisa »Picatrix« za mišljenje Srednjeg vijeka i renesanse, njegovu prirodnu filozofiju na kojoj je zasnovana talismanska magija sa svojim praktičkim značenjem, a koje će djelo postati izvorom praktičke magije Ficinove.

Yatesovi napori idu u smjeru razlaganja Ficinove interpretacije platoničke i neoplatoničke renesanse kao pokreta vezanog uz kršćanstvo. Razlažući Ficinovu teoriju **o prisca theologia**, autor smatra Ficinovu filozofsku magiju modernom u smislu njegova spajanja magije i filozofije, i naglašava Ficinovu težnju vraćanja filozofiji kao »svjetskoj religiji«.

Obrazlažući elemente prirodne magije koji su kroz sitnozor Ficinove erudicije i kulture ušle u misaono-pojmovni splet velike hermetičke teorije renesanse, autor razlučuje Ficinove forme ideja, koncepcije kozmoloških slika, teoriju duha svijeta (spiritus mundi), nedodirljivog, vjetrom nošenog, najfinijeg zraka.

Ficinovo vjerovanje u aktualizaciju jedne »svjetovne« magije, prirodne, a ne demonske, autor razlaže u spoj dva oblika magije-simpatičke i vokalne, i zaključuje da je Ficinova magija »nova elegantna magija propisana od liječnika po modi«. Kroz Ficina se međutim nastavlja kontinuitet između stare i nove magije, budući da obje počivaju na istim astrološkim pretpostavkama (selekcija prirodnih supstancija, talismani, prizivanja, filozofski kontekst).

Renesansnu magiju autor uopće koncipira kao nastavak srednjovjekovne. Renesansna magija predstavlja transformaciju tradicionalne u nešto novo. Slike bogova u Srednjem vijeku čuvane su u astrološkim spisima, a u renesansi su se javile u barbarskoj formi, zahvaljujući otkriću djela klasične umjetnosti. Astralna magija preživjela je srednji vijek i poprimila u Renesansi svoj klasični oblik. Ficinova magija, smatra autor, bliža je tako caru Julijanu nego Picatrixu. Ficinova magija je, drži autor, vrst religije, ona je povratak svjetskoj religiji.

Entuzijazam za egipatsku magiju, prirodnu magiju i kabalu osnovno je određenje humanistički obrazovanog učenjaka. Konfrontacija hebrejsko-kršćanskog osnova stare mudrosti i antiknih formi poganske mudrosti i one Hermesa Trismegistosa rezultirala je kompleksom mističkih doktrina 16. stoljeća. U tom jedinstvu hermetike i kabalizma posebno mjesto zauzima **Pico della Mirandola**, kritičar magije. Pico—Ficino, slika je jedne od bezbrojnih kontradikcija platoničkog humanizma. Ficinova magija, drži autor, rafiniranija je i modificirana verzija pneumatske negromantije, a Picova praktička kabala religijska je i misterijska verzija istjerivanja duhova. Picov san o pristizanju do »totalne filozofije« uz pomoć grčkih doktrina ne priznaje Ficinove konfuzne teorije, opasne i nekompletne. Ovaj filozofski princ traži jedinstvo teologije i mistike, i hoće »učvrstiti kršćansku religiju na temeljima hebrejske mudrosti« **(Conclusiones)**. Tumačeći Picov pojam kabalističke magije, koji uvlači u sferu religije, autor tu nalazi teškoću, jer, ujedinjujući prirodnu magiju s kabalom, direktno magiju podiže u rang nadnaravnog svijeta božanskih i andeoskih moći.

Autor postavlja i brojna pitanja i probleme (da li religijska obnova naglašava važnost magije u religijskoj praksi, odnos magije i kršćanstva u Picovim formulacijama, itd).

Pico tako predstavlja »sintezu sviju filozofija« na jednoj mističkoj bazi, a »slučaj Pico« postaje sinonim osuđenog princa filozofije i »nove formulacije historijske pozicije evropskog čovjeka«, čovjeka-maga koji upotrebljava magiju i kabalu da bi djelovao na svijet i preko znanosti kontrolirao vlastitu

sudbinu. U slučaju Pico organska veza između religije i rođenja maga može se studirati u njegovom prvobitnom izrazu« (s. 135.)

Renesansna obnova magije, iz tog, pokazuje se kao stanovita duhovna snaga koja se manifestira u drugim oblastima kulturnog života 16. stoljeća (obnova maga-umjetnika, kao npr. Donatello, Michelangelo, Rafael, Botticelli)

Teologija kršćanskog maga utjecala je također na renesansne filozofske spise. **Pseudo-Dionizijeva** negativna teologija, »docta ignorantia« Nikole Cusanskoga, stapa se sa koncepcijama praktičke kabale. Yates će međutim postaviti problem: »Teško je utvrditi čas kada se nadnaravno spaja s božanskim i zemaljskim. Gdje se tehnike praktičke kabale preobražavaju u ekstatičnu kontemplaciju hebrejskih i kršćanskih nadnaravnih hijerarhija?« (s. 146.).

Polazeći od **estetskog** odnosa, autor u terminu e r o s a nalazi ključ rješenja bitnog za simpatičku magiju i navodi Ficinovu tvrdnju iz njegova komentara Platonovoj Gozbi o snazi magije koja sva leži u ljubavi. Nadalje, teško je razlikovati kada se erotska magija može preobraziti u participaciju božanske ljubavi, konstatira Yates.

»De occulta philosophia« Cornelia Agrippe, taj priručnik renesansne magije, izišao 1533. godine, promatra autor prvenstveno kao ponavljanje tema Ficinove prirodne magije, aplicirane na elementarni svijet. Ficinova magija tu je pretvorena u demonsku.

Kako je magija tipa Ficinovog i Agrippinog prisutna u umjetnosti renesanse (Botticelli, Dürer) kao njena unutrašnja konstituanta, a ne puko vanjsko ruho, autor razmatra hermetičku nauku i znanost renesanse kako se one uklapaju u umjetničko jezgro, u fresku, skulpturu ili sliku, nalazeći da renesansa postavlja i učvršćuje odnose između alkemije novoga tipa i nove verzije kabale i magije. Solarna magija Ficinova, njegova platonička koncepcija sunca kao inteligibilnoga sjaja, slike ideja, ili Lux Dei Pseudo-Dionizija, kao i značenje te koncepcije u znanstvenoj teoriji N. Kopernika, dovodi autor u blisku vezu.

Autor ispituje i drugu, antagonističku struju — religijski humanizam erazmovskog tipa, neprijateljski magiji. Religijski hermetizam lišen svake magijske implikacije (Lefèbvre d'Étaples u Francuskoj, L. Lazzarelli u Italiji i drugi, a izuzetan je slučaj Engleske gdje se interes za hermetizam javlja samo u privatnim kružocima) predstavlja napad na renesansnu magiju i neoplatonizam, te animističku filozofiju prirode.

Razmotrivši osnovne smjerove renesansne magije i njihove značajke, autor je otvorio put rasvjetljavanju i studiju uloge i ličnosti Giordana Bruna u okviru historije hermetizma.

Kako je autor pružio nov pogled na stare srodne fenomene, s ciljem da G. Bruna uvrsti u taj pogled, to ćemo se zadržati ukratko na autorovom razlaganju Brunovih koncepcija.

Brunova vezanost uz egipatsku hermetičku tradiciju, za koju smatra da je bolja od kršćanske, vraća ga opskurnoj medijevalnoj formi nekromantije.

Navodeći Brunove izvore Agrippa, Ficino), autor je Brunovo djelo razdijelio u nekoliko faza.

U vrijeme Brunova boravka u Engleskoj, to je faza Brunove hermetičke reforme. 1583. i 1584. g. nastaju djela »Sigillus sigillorum« i »Spaccio della bestia trionfante«, glorifikacije i restauracije magijske religije Egipćana. Bruno vodi, smatra autor, renesansnu magiju njenim poganskim izvorima. Izučavajući mitologiju i simbologiju u Bruna, autor traži njihovu političko-religijsku poruku, kao i njegovu radikalnu poziciju izvan granica normalnog kršćanskog hermetizma, i tvrdi: »G. Bruna ne možemo definirati kao kršćanskog hermetičara. On je imao svoju misiju religiozne hermetike. On je »enfant terrible« među religioznim hermetičarima, ali je ipak samo religiozni hermetičar, uklopljen u događaje svoga stoljeća.

Slažući se s postavkama nekih teoretičara da magija zauzima značajnu ulogu u Brunovoj misli (Corsano, Firpo), autor ispituje Brunovu hermetičku filozofiju, njegov stil i nalazi da njegovo djelo »De la causa, principio e uno« direktno vodi

magiji (»Sve je Jedno«): magija može spoznati svu prirodu okultnom simpatijom. Kad se ta filozofska vizija ne iscrpljuje u magiji, nego je i religiozna vjera, tada postaje religija, pseudo-egipatska hermetika. Filozofija i religija tako Brunu su isto, i obje su hermetičkog tipa.

Religiozni hermetizam Brunov autor razlikuje od Patrizijevog (ovaj je prožet motivima trojstva i ficinovskom magijom) a i od Agrippinog (magija se uklapa u pseudo-Dionizijevu i kontekst trojstva). I tu polazeći od izvora i utjecaja, autor traži ono što je u koncepcijama G. Bruna najvažnije: pronaći slike, znakove, glasove, žive pečate univerzalnog u duši, moć življenja u magičnoj vezi s prirodom na način egipatskih svećenika. Egipatska magijska religija kao teurgijsko i ekstatično iskustvo, istinski neoplatoničko, kao hod ka Jednom — jest Brunova filozofija.

Giordano Bruno, reći će Yates, »logički je i direktni rezultat renesansne glorifikacije čovjeka kao velikog čuda, čovjeka koji je božanski po svome porijeklu.«« Bruno je, dalje, »sinteza ficijansko-picovska, ali ravnoteža dvije intelektualne komponente.«

Naglašavajući i Brunovu katoličku formiranost, njegov naum da se vrati Crkvi, autor proučava periode Brunove karijere kao odnos njegova djela i prilika, njegovo hermetičko tretiranje filozofije beskonačnih svjetova, budući on između »mathemata« i fizičkoga svijeta ostavlja prostor u koji mogu biti uvedene prirodne snage stvari.

G. Bruno Yatesove studije ne stoji u nizu napretka matematičke nauke i mehanike, nego je više reakcionar. Ali se Brunu ne može približiti samo s usko znanstvenog ili filozofskog aspekta.

Kao posljednji eksponent filozofske tradicije talijanske renesanse, G. Bruno jest mag-filozof.

U redu ovih, autor ispituje i istražuje hermetičke, političke, prirodno-filozofske ideje ovisno o fenomenu kraja hermetičkoga mišljenja u kojem nestaje Campanellin san o univerzalnoj religiji u kojoj se nauka interpretira kao »prirodna magija«. Autor istražuje i kasnije religiozne hermetičare (R. Fludd, Reuchlin, Campanella), idući sve do kritike hermetičkih principa platoničara iz Cambridgea 17. st., u biti lišenih hermetičkih temelja.

Velika generacija humanističkih hermetičara tako je propitana iz srži njihovih koncepcija, raspravljeno je ovo bogato i puno stoljeće, zlatno doba hermetike, istraženi su izvori, utjecaji i originalna nastojanja ličnosti koje su pripremile obnovu mita univerzalne duše, traganje za izvorom mudrosti, božanstvom, građom za znalce, sve kroz divljenje čovjeku, tom »magnum miraculum«.

Suma hermetičke tradicije koju je stvorio, pribrao i aktualizirao ovaj mislilac, polazeći s bogatih, još i neobjavljenih pa i nepoznatih izvora, konzultirajući obilnu građu spisa, komentara, likovnih, filozofskih, historijskih i religijskih studija starih kao i suvremenih autora, rasvjetljava nam danas riznicu ideja jednoga stoljeća iz koje i mi crpimo. Problemi tradicije razrađivani kroz analogije, suprotstavljanja i kontinuiteta dani su ovdje s određenom suzdržanom dozom kritike, a više sa suptilnim osjećanjem historije, poštenim preispitivanjem zadane problematike, sa željom pravilnog (pre)ocjenjivanja onog živog u prošlosti.

Ekspozicija problema hermetike i mistike prelazi okvir komentara i postaje misaoni uvod i analiza jednog oblika duha i fenomena umjetnika-maga, preispitivanje značenja filozofa, mislioca-maga. Sagledano u cjelini, ovo je djelo izvrstan priručnik, kritička antologija studija historije hermetizma.

Ljerka ŠIFLER-PREMEC

SPOMENICA ZA B. LAKEBRINKA

Gegenwart und Tradition Strukturen des Denkens (Eine Festschrift fiir B. Lakebrink)

Cornelio Fabro (Hrsg.)

Rombach, Freiburg 1969.

Spomenica »Suvremenost i tradicija« izdana je u povodu šezdesetpetog rodendana profesora u Fre-

iburgu Bernharda Lakebrinka, teoretičara jedne tomističke philososophiae perrenis, zagovornika »klasične metafizike« i oštrog oponenta totalitarističkih ideologija (imao je hrabrosti da objavi 1934. godine polemički spis protiv Rosenbergove knjige »Mit dvadesetog stoljeća«) i u njoj su skupljeni prilozi njegovih kolega i njegovih učenika posvećeni bilo povijesti »metafizike« bilo njenom odnosu spram današnjice. Navodimo naslove: E. Fink: »Asebeia i Techne u 10. knjizi Zakona«, Rintelen: »Plotin — Jedno i kozmos«, Dempf: »Drugo utemeljivanje kritičko realističke metafizike«, Hirschberger: »Prirodno ili umsko pravo kod Tome Akvinskog«, Hoeres: »Analogia atributionis intrinsecae i njena spoznaja«, Stallmach: »Poklapanje suprotnosti i filozofija neznanja«, Homes: »Sigurnost kao mjera slobode?«, Menze: »Uloga estetike u Humboldtovoj teoriji odgoja«, Landgrebe: »Epoha bez slike čovjeka i dijalektika oslobođenja«, W. Marx: »Problem posebnih svjetova kod Husserla«, Fabro: »Tomizam i neoskolastika u Italiji«, Schmaus: »Metafizičko i povijesno u teologiji«, Vögtle: »Historijsko — objektivacijska i egzistencijalna interpretacija«, Baumann: »Monolog, samosvijest, samospoznaja« i Pieper: »Napomene o mogućoj filozofiji budućnosti«. Prikazat ćemo ukratko većinu ovih tekstova zadržavši se nešto duže na Hommesovom, Landgrebeovom i Finkovom za koje držimo da su najzanimljiviji i najdalekosežniji.

Rinteleov esej o Plotinu tumači neoplatoničku ideju emanacije svijeta iz božanskog Jednog i Dobrog, zadržavši se manje-više u okvirima tradicionalnog načina interpretiranja, no spominjući Schlucka i Troulliarda. Zanimljivo je također što Rintelen dovodi u vezu Plotinovu ekspoziciju problema zla sa Schellingovim konceptom »partikularne volje«, također i odnos »tvari« i »tijela« u aleksandrijskog filozofa sa »Filozofijom mitologije« (protôm i deúteron kakón).

Dempf iznosi povijest doktrinarnih sukoba oko formulacije Creda od drugog do šestog stoljeća nove ere, dok Hirschberger analizira problem tzv. prirodnog prava uzimajući za povod encikliku »Humanae vitae«, kritički se osvrće kako na relativizam jednog Vestermarcka tako i na »pasivizam« Heideggerov (prigovor koji često postavljaju marksisti i protiv kojeg je Heideggera uspješno branio Marcel u »Homo Viator«-u), na jedno slijepo »Seinlassen« sudbine i predlaže umjesto toga jednu interakciju općenitog, teologijski usmerenog mišljenja metafizike i kauzalno orijentiranog istraživanja posebnih znanosti: »Prirodno pravo je u isto vrijeme i dano i zadano«. Hoeresov esej posvećen je skotističkoj nauci o bitku, koja, po autoru, počiva na jedinstvu bitka i takvosti: kao što se na jednoj boji ujedno zamjećuje i nijansa svjetline koja joj pripada tako se na takvosti bića otkriva i razina njegova bitka. Uvid ovog dvojnog je »intellectio«, mješavina, ili čak sinteza receptiviteta i aktiviteta, na način nepoznat npr. jednom Kantu: »Kantovo odricanje od klasične metafizike započinje s njegovim nerazumijevanjem za otkrivalačku snagu intelekcije i završava u njegovu nerazumijevanju sve do boga rasežne analogiae entis.«

Schmach prati razvitak filozofije neznanja (socta ignorantia) od Augustina do Kuzanskog. W. Marx izlaže dvostruku restringiranost pojma svijeta kod Husserla, naime svođenje kozmosa na ljudski svijet i svijeta života na svijest svakidašnjeg, restringiranost koju je Husserl i sam već prekoračio i to s pravom i iz koje slijede dva pravca suvremenog mišljenja: mišljenje kozmosa i mišljenje onog skrivenog i nesvakidašnjeg što pripada svijetu; Fabro izlaže povijest neotomizma u Italiji, a Schmach piše o neiscrpivosti i nedovršivom teologije koja treba da ostane otvorena spram budućeg Spasa. Spominjemo još Vögtleovu kritiku egzistencijalističke hermeneutike Bultmannovog tipa provedenu na problemu nastajanja vjere apostola koja na zanimljiv način pokazuje granice jednog tradicionalnog pristupa interpretaciji teologijskih i filozofijskih (možda i pjesničkih) tekstova.

Dok svi navedeni autori (osim možda W. Marxa čiji je prilog međutim usko strukovne naravi) govore s pozicija bliskih jednoj nepovijesnoj metodologiji s jedne, i

o temama bližim tradiciji do li suvremenost (a koliko tu ima ironije pokazuje, recimo, Hirchbergerova obrana papine enciklike) s druge strane, Hommes, Langrebe i Fink ostaju na jedan plodan način u rasponu ovog dvojeg, kao filozofi, kao kritičari i kao egzegete-interpretatori.

Hommesov je esej »Sigurnost kao mjera slobode? — Descartesova ideja jedne mathesis univerzalis i praktička filozofija novovjekovlja« posvećen značenju Kartezijeva otkrića o Cogitu za filozofiju morala i politike. Novovjeka je znanost, po njemu, postavlja zahtjev egzaktnosti na filozofiju, na koji je zahtjev prvi pokušao odgovoriti Kartezij svojim istraživanjem o jednoj takvoj spoznaji koja bi obuhvaćala, barem u potenciji, sve što uopće jest podvrgnuto mjeri i redu. Uvod u takvu spoznaju su »Meditationes«. Prvi je tu posao filozofa da razluči sigurno od zgoljno vjerojatnog. Ono što je o sebi sigurno, izvjesno, jest, ne fakticitet tubitka u svijetu i povijesti, već jedno mišljenje koje apstrahira od ovog fakticiteta i koje je čisto misaono bivstvo; tako je Cogito najviše temeljno načelo, koje onda određuje ljudsku spoznaju kao mjerilo za ono spoznato, predodžbu dakle čini mjerom predočenoga. Slijedeći je korak osiguravanje ovog mjerila idejom boga i upućivanjem mišljenja na one najjednostavnije i najopćenitije stvari kao što je »priroda tijela uopće i njegova rasežnost«. Tako se ideja jedne mathesis universalis »ozbiljuje okretom mišljenja u aprioritet subjekta predodžbe«. Doseg ovog ozbiljenja dade se očitati iz četvrte meditacije, »o istinitom i lažnom«. Pitanje jest: kako je moguća zabluda? Niti um sam (jer on predočuje i ne tvrdi) niti volja o sebi ne mogu je proizvesti, već se ona rađa iz njihove sveze. Zabluda nastaje tamo gdje volja prekoračuje granice jasnog i razgovjetnog spoznavanja te nije više osigurana od strane nesumnjive izvjesnosti znanog. Volja je međutim slobodna da izbjegne podršku dajući svoje odobravanje samo onom što je jasno i nesumnjivo po umu predočeno. »Time je temeljnim načelom mathesis universalis dana već i prava upotreba slobode volje«. Ovo vezivanje volje s umom ima dalekosežne posljedice po praktičku filozofiju. Kartezij je područje upotrebe slobodne volje ograničeno na područje jasne i razgovjetne predodžbe, a ta je pak predodžba takve naravi da »prisiljava volju na potvrđivanje«. Prava je sloboda tako samo zgoljna sloboda indiferencije, sloboda proizvoljnog izbora, svekolike su »ostale slobode« zapravo samo prisilni akti volje proizvedeni spoznajom. Praktična je filozofija tako znanost jasnih i razgovjetnih predodžbi, suprotno Aristotelovoj odredbi koja inzistira na nesvodljivosti praktičnog. Mathesis universalis postala je mjerom svekolikog htijenja i činjenja. Doduše, dok se ova potpuno ne razvije može još uvijek biti na snazi jedan »provizorni moral«, ali čim je ova dovoljno elaborirana preuzima um vodstvo u stvarima slobode. Put na koji je ova ideja dovela označava autor kao slijepu ulicu. Zahvaljujući njoj mišljenje je bilo usmjereno na ono što je unaprijed kao spoznatljivo osiguravano, a djelovanje je postalo zgoljnom »primjenom« teorije na praksu. No praktična filozofija, kaže Hommes, »tavori« tamo gdje se ograničava na to da bude teorija praktičnog umjesto da bude teorija IZ prakse. Ovdje se ujedno otvara i pitanje na koje on nije odgovorio u eseju: Što znači ovo »iz prakse«? Znači li to jednu pragmatiku djelovanja, jednu historicističku teoriju vrijednost — vjerojatno ne, jer se tu ne radi o egzaktnoj spoznaji historijskog fakticiteta već o jednom znanju koje transcendira upravo ideal »egzaktnosti«, jasnoće i razgovjetnosti. **No kakvo treba da bude to znanje?** pitanje je koje ostaje.

Landgrebeov esej »Epoha bez slike čovjeka i dijalektika oslobođenja« također govori o vezi teorijske i praktične filozofije. Autor započinje s upućivanjem na svakodnevnu situaciju nedostatka jedne općepriznate slike čovjeka, time i normi ponašanja koje bi bile općeobvezatne. Čini se da nam tradicija daje samo slike čovjeka od jučer i prekjučer, ne više ono što od nje tražimo. Zahtjev tehnike glasi: čovjek treba biti pre-konstruiran, traži se »svijet bez čo-

vjeka«. Iz ovog »kraja humanizma« vraća se Landgrebe na pitanje o tomu što je čovjek. To je četvrto pitanje Kantove filozofije, pitanje kojim se bavi po Kantu, antropologija. Ono je upućeno na prethodna tri: o spoznaji, o djelovanju i o najvišem dobru, i to ponajviše na posljednja dva — pitanje o čovjeku dakle praktično je pitanje.

Moderna je filozofija preuzela od Kanta samo to da je metafizika mrtva. Pitanje o najvišem dobru za pozitivizam je, na primjer, samo prazna formula: znanost može samo konstatirati nužnost određenih procesa, ne i odgovoriti na cjelinu pitanja o čovjeku. No i u tehničkom upravljanju ljudima nazire se trag nesvodljivosti ovog pitanja, naime u potrebi da se ono, kao rukovođenje, kao reklama i kao oglas mora, da bi uopće privuklo pažnju, obratiti makar iluzorno čovjeku kao pojedincu u njegovom »privatnome« individualitetu, u njegovoj, makar lažnoj jednokratnosti. Vraćamo se tako pitanju o svrsi, o onom »eu zen« Aristotelovu, o Hegelovoj odredbi slobode kao prisebnosti. No kako se moglo dogoditi da ovo »eu zen«, ono najtraženije postane samo prazna formula koja se dade ispuniti proizvoljnim sadržajem? U novom vijeku sloboda je mišljena kao oslobađanje od moći prirode: čovjek ovladavajući prirodom upotrebljava ovu da bi zadovoljio svoje potrebe, upravlja njom da bi ozbiljio svoju sreću. Tako je započelo tehniziranje svijeta. No ovaj je proces, kaže Landgrebe, uskoro postao autonomnim: »Time je postala vidljiva dijalektika tehnologijskog procesa koja je dovela da problematičnosti svih prijašnjih ljudskih predodžbi. Ona leži u tome da se čini da razvitak, nošen nadom u oslobođenje čovjeka, ovog vodi u nove odvisnosti koje nisu više odvisnosti od nadljudskih moći već od moći jednog procesa kojeg je stavio u pogon sam čovjek.« Tako je povijest kao napredak, kako kaže Hegel, u svijesti o slobodi stigla »do svog protivunaravnog kraja«. »Tu se onda sklanja sloboda u snu svog ozbiljenja u jedan svijet budućnosti, i previda se onda da je upravo Hegel ne samo pokazao nužnost njenog ospoljenja, već dao i obrazložio takvo njeno određenje koje pokazuje da je ona to što svatko može ozbiljiti u svako doba i u bilo kojim okolnostima. »Kant je pak pokazao da ovo ozbiljenje treba da se dogodi pod jednim najvišim zakonom, zakonom koji naređuje da se spram osobe uvijek ponaša kao spram svrhe: »Filozofija može samo podsjetiti na ovaj najviši princip svekolikog djelovanja, poštivanje kojeg jedino postiže ono što se u jednom ne zgoljno iluzionarnom smislu naziva sretnim životom.«

Šteta je što u svom eseju Landgrebe posvećuje više pažnje empirijskim »učincima« jednog moralnog djelovanja nego li njegovu filozofijskom obrazlaganju. Možda bi tada izišla na vidjelo problematičnost jednog mišljenja koje više lebdi između činjenice i »zakona«, povijesti i ideje nego što ih posreduje. Također je njegova kritika iluzionarne budućnosti premalo elaborirana, premalo, u svakom slučaju, da bi se vidjelo kuda je oštrica točno uperena. Međutim, cjelina teksta daje dovoljno povoda za promišljanje.

Najdalje je pitanje o tehnici doveo ovdje Fink u eseju »Asebeia i Techne u 10. knjizi Nomosa« (tekstu koji bi, usput rečeno, svakako trebalo prevesti na naš jezik) zanimljivom i kao interpretacija Platona, i kao uvid u bit tehnike i kao nastavak Finkovih razmišljanja iz ranijih djela. Fink polazi od Platonovog (možda bi, s obzirom na novija nagađanja o autorstvu »Zakona« bilo bolje reći »platoničkog« ukotvljavanja odgoja u religiji. Platonu je do toga da zasnuje nepromjenljivu državu uma i zakona i pritom se on ugleda na »Egipćane«, koji su politički poredak učinili sakrosanktnim. Tu se onda postavlja pitanje o biti ovog svetog i božanskog u kojem je ukorijenjena politika i odgoj, odnosno, postavlja se pitanje: tko su uistinu bogovi? Tako se u 10. knjizi Zakona dovodi problem nomosa i paideiae do razrješenja, i to slučajnim povodom, naime u vezi sa zakonom o bezboštvu, asebia, gdje se onda ponavljaju motivi »Apologije« o istinskom bezboštvu i istinskoj pobožnosti. Bezboštvo ima više oblika no najpogubniji je onaj najotvoreniji: tvrdnja naime da nema

uopće bogova. Ontologijski znači dakle bezboštvo, tvrdnju da biće, vatra, voda, zemlja, zrak opstoji slučajno, samo od sebe i da je slučajnim miješanjem ovih elemenata nastao oblikovani »svijet«. Uz to ide tvrdnja da je tehne samo ljudska umjetnost iznalaženja i oblikovanja, zapravo preoblikovanje onog što već postoji po slučaju. Država je pak, isto tako, djelo dogovora, također svi ćudoredni zakoni. Bezboštvo se dakle neposredno odnosi na shvaćanje o tehne: »bezbožno je ono naziranje koje opisuje tehne kao nešto izvedeno i fundirano«. »Takvo je shvaćanje, doduše, 'najprirodnije', ono nam je svima zajedničko: da isprva jesu samo elementi, da iz njih onda nastaje oblikovani bitak, pa duša i ljudi i njihova tehne — radi se tu o jednoj geneologijskoj teoriji po kojoj neumsko prethodi umskom, tvar duhu, itd. Radi se dakle o tome da se shvati podrijetlo duhovnog i duševnog bitka. Za bezbožnika duša je nešto sekundarno, za onog tko je bogobojazan, duša, psyhe, je naprotiv uređujući element sveg materijalnog — on poima da je red bića jedan uređeni red, uređen jednom sasvim 'naročito tehne', i preko ove tehne dospijeva on do pravog pojma božanskog, zakona i odgoja.« »Zasnivanje države i odgoja u svjetotvoračkom činu božanskog duha svijeta je najviše dovršenje Platonove politike«, kaže Fink. »Čovjek je biće otvoreno podzemnom i nebeskom, božanskom i onom što je iznad božanskog, svijetu, bitku. On poima zemlju ljudi i bogova kao krajolik između neba i zemlje. Čovjek je igračka boga, a bog je teologije, a bogovi kozmologije. »Čovjek je igračka boga, a bog je kao sunce što sja svijetu ideja dobra.« »Pedagogija se 'kozmologijski ukotvljuje i obrazlaže'.« Tako se bezboštvo i postavlja u kozmologijskom obzorju kao tvrdnja o prednosti physisa pred tehne, prirode pred kulturom, kao nauka sofista o konvencijskoj naravi zakona (za sofistiku je ćudoređe suviše-ljudska tvorba, koja tek treba da bude odmjerena na nadmoćnom physisu), kao nauka atomista o kiši atoma što stvara svijet. Naprotiv Platon smješta physis u obzorje tehne. Fink naziva ovo nečuvenom preobrazbom. Zahvaljujući njoj prekoračen je krug pojavnog i postavljen odnos peras-a i apeiron-a, nous-a i chora-e. Svoju tezu o tehničkoj naravi physisa obrazlaže Platon na strukturi kineze. Unutarsvjetovna pokrenuta kretanja pretpostavljaju jedno pokrećuće kretanje, jedan kozmologijski tijek koji pokreće cjelinu svijeta. Ovo je analogno odnosu duše i tijela, te Platon razvija dalje svoju analizu na ovom modelu. Ono što, u skladu s takvim modelom, oblikuje svijet je nous, um koji je također i duša, psyhe i život, zoe. »Mišljenje je vladavina svjetlosno shvaćenog bitka, tj. idea-e tou agathou«, ideje dobra. Ono je tehnit koji operira s mračnom tvari svijeta. U ljudskoj tehnici još »živi odsjaj i odbljesak nebeske umješnosti nous-a«. Bezboštvo je dakle pogreška zamjene prvog za posljednje, ono se uistinu sastoji u tome da se pojam tehne misli nedovoljno, samo kao »zgoljno ljudske«. Nasuprot tomu, prava je pobožnost pobožnost spram svijeta. Ona je cilj platoničke zamisli paideia-e. Paideia »završava u religiji svjetla **svjetotvornog uma**«.

Da završimo s Finkovim citatom: »Pisac Zakona je u svom drugom mislilačkom izletu, u deuteros plous, razradio kozmologijski obzor sviju pitanja o smislu ljudskog života s jednom tako zrelom, dubokom i promišljenom mudrošću starosti, ujedno priznajući i tamnoj, strasnoj prirodi čovjeka njeno pravo, da se može reći da nije u tom djelu samo naslikao zbor staraca — on je sam kao pijan Dionizom zapjevao čarobnu pjesmu pravednog, spram svijeta pobožnog života.«

Nenad MIŠČEVIĆ

A. SUDSKI DOKUMENTI

UVODNA BILJEŠKA

Kako bismo našim čitaocima omogućili da se što potpunije i objektivnije upoznaju s historijatom donošenja i ukidanja zabrane raspačavanja »Praxisa« No. 3—4/1971 i zbornika »Jun—lipanj 1968. Dokumenti« objavljujemo puni tekst glavnih dokumenata: rješenja Okružnog javnog tužilaštva za Sisak, rješenja Okružnog suda u Sisku, žalbe redakcije časopisa »Praxis« i rješenja Vrhovnog suda Hrvatske.

Smatramo da ti dokumenti govore dovoljno sami za sebe i da ih nije potrebno komentirati. Napose smatramo da ne treba posebno komentirati rješenja Okružnog javnog tužioca i Okružnog suda u Sisku, jer su ona analizirana u žalbi redakcije »Praxis«.

Što se tiče rješenja Vrhovnog suda Hrvatske, vjerujemo da će čitalac i sam lako uočiti osnovnu protivurječnost u kojoj se to rješenje kreće: U isto vrijeme dok odlično tumači bit znanstvenog rada i smisao ustavne norme kojom se garantira sloboda tog rada (te u skladu s tim dopušta slobodno raspačavanje cijelog »Praxisa« 3—4/1971. i gotovo cijelog zbornika »Jun—lipanj 1968. Dokumenti«), Vrhovni sud Hrvatske zabranjuje raspačavanje dvaju značajnih dokumenata iz zbornika »Jun—lipanj 1968« koji su (jedan u cjelini, a drugi u izvodima) već objavljeni u nezabranjenim publikacijama 1968. godine. Isti sud koji se odlučno izjašnjava za slobodu znanstvenog istraživanja svojom odlukom otežava pristup značajnim dokumentima čija je pristupačnost preduvjet znanstvenog rada!

Napominjemo da smatramo nepotrebnim da polemiziramo s tvrdnjom Vrhovnog suda Hrvatske, kako navodno nismo naveli »uvjerljive argumente« za ukidanje zabrane raspačavanja dvaju spornih dokumenata. Čitalac koji se potrudi da usporedi ono što smo o tom pitanju napisali u prvom dijelu naše žalbe s onim što o tome piše Vrhovni sud Hrvatske, lako će i sam procijeniti čiji su argumenti »neuvjerljivi«.

RJEŠENJE OKRUŽNOG JAVNOG TUŽIOCA SISAK

OKRUŽNO JAVNO TUŽILAŠTVO
S I S A K

BROJ: KTR-247/1971.

Sisak, dne 10. VIII 1971. god.
VČ/MŠ

Temeljem člana 53 Zakona o štampi i drugim oblicima informiranja, donosim

R J E Š E N J E

Privremeno se zabranjuje raspačavanje Filozofskog dvomjesečnika, Praxisa broj 1/2 — 1969. pod nazivom jun-lipanj Dokumenti 1968. godina i broj 3/4 — maj-august 1971. godina u nakladi Hrvatskog Filozofskog Društva Zagreb, tiskanog u tiskari i knjigovežnici »Joža Rožanković« Sisak.

Zbog toga što su:

U Praxisu broj 1/2 1969. god. pod nazivom »Dokumenta jun-lipanj 1968. god.«, i Praxisu broj 3/4 izdanog u lipnju mjesecu 1971. godine, obrađujući stupanj razvoja i uopće razvoj jugoslavenskog socijalizma pod nazivom »Trenutak jugoslavenskog socijalizma«, prije svega u uvodnom dijelu — strana 309—311, zatim naročito u prilozima: »Predgovor-Prolegomena za sociološko istraživanje društvenih sukoba — Praxis broj 1/2 — 1969. strana XIII—XXIII, »Oblici i karakter društvenih sukoba« Praxis 3/4 — 1971. god. strana 329—346 autor oba priloga je Nebojša Popov Beograd, zatim u prilozima: »Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog socijalizma« — autor Rudi Supek Zagreb Praxis broj 3/4 — 1971. god. strana 347—370, »Ideje socijalizma i socijalistička stvarnost« — autor Zagorka Pešić Golubović iz Beograda u Praxisu 3/4 — 1971. god. str. 373—395 i »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase« autor Milan Kangrga Zagreb Praxis 3/4 — 1971. str. 425—446, — na neistinit način prikazali ulogu radničke klase i KPJ i njenog rukovodstva u organiziranju i rukovođenju NOB-om jugoslavenskih naroda od 1941 — 1945. godine,

— na grub i neistinit način negirali postojanje socijalističkih društvenih odnosa — naročito razvoja radničkog samoupravljanja, postojanja, položaja i uloge radničke klase u Jugoslaviji, Saveza Komunista Jugoslavije i njenih rukovodstava, te drugih društvenih političkih organizacija u poslije ratnom razvoju,

— pri tome ističući da su bune, štrajkovi radnika, demonstracije i štrajkovi studenata i lijeve inteligencije jedino moguće akcije u nas i koje imaju komunistički karakter, dakle protivno Ustavu SFRJ i programu SKJ podstičući na taj način na ove akcije,

— uz sve to devalvirali pozitivne društvene promjene u SFRJ koje su naročito došle do izražaja u ustavnim amandmanima,

— dakle iznosili lažne, izopačene i alarmantne tvrdnje koje izazivaju uznemirenost građana i javni red i mir,

čime je učinjeno djelo iz člana 52 stav 1 i 2 Zakona o štampi i drugim oblicima informacija.

O B R A Z L O Ž E N J E

Razmatrajući izdanje Praxisa broj 1/2 — 1969. — jun-lipanj »Dokumenta« — 1968. god., posebno izdanje, a naročito sadržaj kompletnog izdanja Praxisa 3/4 — maj-august 1971. god. nemoguće je naći gotovo ni jedan proces u razvoju našeg jugoslavenskog društva koji bi imao socijalistički, a napose socijalistički samoupravni karakter. Drugim riječima gotovo totalna negacija svih dosadašnjih napora naroda Jugos-

lavije u izgradnji socijalizma, a posebno radničke klase Saveza Komunista, rukovodstava Saveza Komunista i drugih društveno-političkih organizacija.

Svi citirani u dispozitivu prilozi, a naročito u Praxisu 3/4 imaju jedan te isti zadatak da prikažu »Trenutak jugoslovenskog socijalizma« što već na opisani način oni to čine. Autori priloga ne trude se da argumentima dokažu svoje tvrdnje, ali zato je bezbroj riječi upotrijebljeno u prikazivanju stanja koje nije u skladu sa ustavnim poretkom u SFRJ, programu Saveza Komunista SKJ i njegovoj platformi uopće.

Prema autorima pomenutih priloga u Jugoslaviji postoji najprije »vladajući sloj«, zatim »politička klasa« i najzad »srednja klasa« koja eksploatira ovo naše jugoslavensko društvo, posebno radničku klasu, grčevito braneći svoje pozicije služeći se pri tome »političkim nasiljem«, »procesima«, »suđenjima« i drugim represivnim aktima.

U Praxisu broj 1/2 — 1969 pod nazivom jun-lipanj 1968 — »Dokumenti« autor predgovora »Prolegomena za sociološko istraživanje društvenih sukoba« Nebojša Popov Beograd između ostalog obrađuje i studentske demonstracije i štrajkove u 1968. god. dajući im karakter sukoba u našem jugoslavenskom društvu. Proučavajući ovu pojavu kao sukoba unutar našega društva on istovremeno upućuje i na odnos naše vlasti prema tom »sukobu«, pa tako na strani XVII —b pasos četvrti i dalje doslovce kaže: »za razliku od dramatičnih rješenja kojima su, obično, okončavani levičarski pokušaji za osporavanje apsolutizacije političke vlasti tokom dosadašnje istorije socijalizma, izvesno je, bar za sada, da se to nije na identičan način ponovilo u Jugoslaviji poslije juna 1968. godine. To ne znači da se treba lišiti poučnosti dosadašnjeg iskustva.

Nije na odmet podsetiti, sa stanovišta posednika apsolutizovane vlasti, svi oni koji se nemire sa poistovećivanjem pokreta sa takvom verzijom legalizacije poretka kojim i osporavaju legitimnost ili koji teže njegovoj izmeni, bez obzira na međusobne razlike izgledaju kao jedinstven protivnik, da bi, potom, bili predstavljeni narodu kao jedinstven neprijatelj — naroda »stvari socijalizma« itd. služeći se, u osnovi, istom »tehnikom kojom su ideolozi nacional-socijalizma pripremali pogrome predstavljajući njemačkom narodu Jevreje istovremeno kao kapitalističke zelenaše i boljševičke nihiliste i novi monopolisti vlasti idu zatim da sve oponente službene politike, u prvom redu one iz komunističke partije, proglase sumnjivim, i odmah zatim i narodnim neprijateljem. Vođe službenog komunizma ove vrsti (sa svojim epigonima) drastičnije se obračunavaju sa »jereticima iz »sopstvenih redova« nego sa pripadnicima druge klase, potvrđujući time iskustvo apsolutista ranijih epoha koje je pregnatno izrečeno još u XVI veku...« »Iz ovoga se da nedvosmisleno zaključiti da je i u nas povodom »studentskih događaja 1968. god« bilo represalija, ali eto ne na način kako su takva dramatična rješenja okončavana tokom dosadašnje istorije socijalizma. Pravi smisao međutim ovoga što je ovdje citirano autor objašnjava tek u Praxisu broj 3/4 — 1971. god. pod nazivom »Oblici i karakter društvenih sukoba« o čemu će biti kasnije riječi. Bez obzira nato valja citirati, na strani XIX-c pasos drugi pa dalje jer autor u svom razmišljanju i analizi o ovim pojavama kod nas upućuje čitaoca: »Za predstojeća istraživanja bilo bi plodotvorno, da čitalac, prilikom čitanja ove knjige, razmišlja o odnosu između događaja o kojima je riječ u ovoj knjizi i sličnih događaja iz naše novije istorije.

Pažnju ne zaslužuje samo razmatranje tokova i rezultata samoupravljanja, pošto se u tim okvirima ne odvijaju svi društveni procesi, niti se unutar toga iscrpljuje aktivnost radničke klase. Ona se izražava i u takvim oblicima kao što su radnički štrajkovi (njihova legitimnost nije osporena) i u više od deset godina stvarnom iskustvu štrajkaške prakse (u ovome verovatno, treba videti i spontani radnički pokret ka samoupravljanju).

Uporedo sa tim treba istraživati i relativno masovne sukobe studenata i izvršnih »aparata vlasti« (Novi Beograd, 1954., Skoplje, Rijeka, 1959. godine), koji po svemu sudeći, ne premašuju domete socijalističke borbe za poboljšanje uslova života jedne parcijalne društvene grupe. Dalje, ne

treba zanemariti niza povremenih sukoba intelektualaca, (pojedinaca i grupa) sa nosiocima ideološkog monopola i političke vlasti do kojih je često dolazilo tokom dosadašnjih težnji za emancipacijom duhovnog stvaralaštva od patronata političkog aparata (toga je bilo pogotovo posljednjih godina), povodom nekih filmova, časopisa i listova, osobito omladinskih i studentskih«. Autor priloga o kojem je riječ ide čak dotle pa tvrdi: »Treba zabeležiti bar kao memento, da od »Triglava do Đevđelije« nema takoreći niti jednog omladinskog ni studentskog lista koji za posljednje tri godine, nije bio predmet zabrana, sudskih isleđenja i političkih presija«. »Strana XIX pod 3/ na kraju stranice« autor nastavlja dalje u tvrdnji pa kako bi se temeljno istraživali ovi sukobi »treba se osloboditi od ideološkog folklora, pre svega, onog koji u svemu traži i vidi prste klasnog neprijatelja ili sličnih mračnih sila (ako bi to bilo tačno), ako se može dokazati saradnja ili dosluh sa neprijateljem, zar autori takvih ocena, koji imaju političku moć nebi doveli do kraja takve ocene, recimo, time što bi se to zaista dokazalo i javno pokazalo; kako bi se moglo shvatiti praštanje onima koji bi stvarno bili narodni neprijatelji; to spadaju i tumačenja o kojima sve što se ne uklapa u programirano ponašanje može koristiti neprijatelju...«

Nalazimo da je autor na ovaj način neosnovano dakle bez argumenata prikazao čitaocu stanje u našoj zemlji, a napose razvoj demokratskih i socijalističkih društvenih odnosa. Stoga se ne može oteti utisku da je ovakvim prikazom stanja u nas imao namjeru podstaći čitaoca na eventualnu akciju radi promjene takovog stanja. Ovo utoliko prije kada čitaocu prezentira gotovo sve dokumente o tzv. »junskim danima 1968. god«.

U Praxisu 3/4 1971. god. gotovo nebismo mogli naći ni jedan prilog u njemu koji bi do kraja pravilno i »naučno« ukazao na sva ova u nas pozitivna socijalistička i samoupravna kretanja. Naprotiv sadržina priloga ovoga Praxisa upućuju kako je već u dispozitivu ovog rješenja rečeno na totalnu negaciju socijalističkog karaktera društvenih odnosa u Jugoslaviji.

Budući je Praxis upućen čitaocima kako unutar zemlje tako i van nje bez sumnje da će on izazvati uznemirenje građana prvenstveno radničke klase koja je ovdje u prvom redu na jedan neobjektivan, grub i neistinit način prikazana. Već u uvodu ovoga broja nalazimo potvrdu prethodnim tvrdnjama (strana 309—311). Dajući ocjenu svih priloga ovoga broja predgovornik sa zadovoljstvom konstatira kako je iznenađujuća relativna suglasnost među »prilozima«. Pored toga uvodničar odmah na početku ukazuje da su još prošle godine odlučili da jedan tematski broj, ovog dvomjesečnika, posvete jugoslavenskom socijalizmu utoliko prije što je već 5 godina prošlo od posljednjeg broja posvećenoj također problematici socijalizma »Smisao i perspektive socijalizma«. Pored toga: »Tada nismo znali da će se neka od tih pitanja u toku ove godine naročito zaoštriti i postaviti kao radikalniji zahvat u strukturi našeg društvenog uređenja. Pitanje jugoslavenskog socijalizma, upravo kao socijalizma nametnuo se ne samo u užem krugu znanstvenih radnika i marksista nego i pred širom društvenom javnošću. Tako je ova naša tema pored svojeg šireg teorijskog značenja i konkretno politički značaj«.

Nalazimo upravo »politički značaj« ovoga broja Praxisa naročito zbog toga što se upustio u ocjenu stupnja razvoja društvenih odnosa u Jugoslaviji, a naročito socijalističkih.

Autor predgovora dajući ocjenu »Trenutka jugoslavenskog socijalizma« između ostalog tvrdi (strana 310—311):

»2) Socijalizam u Jugoslaviji došao je u krizu, i to ne zbog neuspjeha određene politike (neuspjesi »privredne reforme« samo su pomogli da se brže suoče njegovi sistematski nedostaci), nego zbog krize određene koncepcije radničkog samoupravljanja, zbog krize samog sistema, kako je ustavno definiran i društveno sprovođen.Tako je jedna od osnovnih »sistematskih grešk« što je pravni formalizam izjednačio proizvođačke organizacije s posredničkim (financijsko-trgovačkim) organizacijama, a liberalno-kapitalistički fetišizam tržišta predao ih je ne samo njihovoj »grupno-egoističkoj« kontroli nego i eksploataciji. Radnička klasa izgubila je pravo ne samo da raspolaže sadašnjim viškom rada (proširenom reproduk-

cijom), nego i »minulim radom« (društvenom akumulacijom) kao i »budućim radom« (planiranjem razvojne politike).

»3) ...»Mehanizam konkurencije i »poduzetnički duh« učio je radničku klasu ovom »grupnom egoizmu«, odsutnost klasne obrambene uloge sindikata i zadržavanje sindikata »obrazovno-disciplinirajućeg faktora« (u duhu etatističkog socijalizma) ostavilo je radničku klasu bez elementarne klasne solidarnosti i klasnog otpora protiv eksploatacije njenog rada. Umjesto klasne solidarnosti nju se učilo buržoaskom poduzetništvu u okviru robno-novčanih odnosa, i tu su brzo preuzeli glavnu riječ stari i novo pečeni srednji buržoaski slojevi. Tako je radnička klasa ostala bez svojih adekvatnih ekonomskih, a time i političko-idejnih obrambenih mehanizama. To pokazuju kako »divlji štrajkovi« (preko tisuću u posljednje dvije godine), tako i nastojanje da joj se nametne ideologija srednjih slojeva (da se zamijene klasni sindikati nacionalnima, a proleterski internacionalizam buržoaskim nacionalizmom). Pri tome valja reći da su tihom smrću odumrle i radničke kulturne organizacije, a politička se birokracija pobrinula da marksizam kao ideologija nebude suviše prisutan u našem društvu. U skladu s tržišnom orijentacijom središnjih slojeva koji su se posljednih godina jedini obogatili, sredstva masovnh komunikacija (naročito dnevna i tjedna štampa) potrudila se da propagira vrijednosti »potrošačkog društva«, a ne samoupravnog socijalizma.

Uvodničar na strani 311 pod 4) nastavlja sa svojim tvrdnjama pa kaže: »Pojave nacionalizma o kojima se mnogo u posljednje vrijeme govori, potpuno su »prirodna pojava« postojećeg funkcioniranja »samoupravnog sistema«, koji dezorganizira radničku klasu, a organizira srednje i posredničke slojeve. Mentaliteti srednjih slojeva pridružila se i sva ona legija »razočaranih komunista i socijalista« suputnika socijalističke revolucije koji su tradicionalnim, nacionalnim vrijednostima potražili nadomjestak za »neuspjelu« revoluciju i revolucionarnu ideologiju.

Najzad uvodničar, na istoj strani pod 5) tvrdi: »Decentralizacija političkog sistema isticanjem »republičke državnosti« a ne »republičke samoupravnosti« stavlja težište na neke defenzivne mehanizme političke organizacije društva, a ne na progresivne. Umjesto da se decentralizacija i jačanje republika shvati kao prirodni proces »odumiranja države«, on se najčešće tumači kao »podjela vlasti« na bazi starog sistema i eventualno kao korak natrag...«.

Na ovaj način, kako je citirano uvodničar ocjenjuje »trenutak jugoslavenskog socijalizma«, a naročito za vremenski period od 5 godina. Nalazimo da su ove neistinite tvrdnje toliko uočljive da nije potrebno daljnjeg komentara.

Prema onom što je uvodničar istakao čini se preblagim ocjenama koje je dao u odnosu na priloge koje ovaj broj Praxisa sadrži. Stoga ćemo naše ocjene o štetnosti ovakvih tvrdnji i njihovog intenziteta podkrijepiti i nekim tvrdnjama slijedećih priloga.

Autor priloga pod nazivom »Oblici i karakter društvenih sukoba« Nebojša Popov iz Beograda strana 329—346, objašnjavajući društvene sukobe kao pojavu u društvu posebno one koje se javljaju u Jugoslaviji cijelim svojim prilogom ustvari dalje razrađuje citirane tvrdnje iz naprijed pomenutog Praxisa 1/2 — 1969. — jun—lipanj 1968. »Dokumenti«, i na neistinit način do kraja neargumentiran daje kompletno negativnu ocjenu pozitivnim kretanjima i to socijalističkih samoupravnih u SFRJ.

Ističući sukobe u jugoslavenskom društvu on se opredjeljuje odmah u početku za sukobe »sukob domaćeg oslobodilačkog pokreta sa stranim okupatorom« i »sukob unutar oslobodilačkog pokreta i, šire, unutar jugoslovenskog društva«.

Govoreći o ovom prvom »sukobu« doslovno kaže: »Početkom rata ova druga konfrontacija nije bila toliko jasno izražena kao što će se to kasnije pokazati. Naime ustanak je otpočeo kao spontana samoobrana (krajem maja i u junu 1941. god.) od okupatora i, još više, od njegovih domaćih saveznika, koji koriste okupaciju za pljačku i teror. Deobe zaraćenih strana vrše se na nacionalnoj i kompesionalnoj osnovi. U takvim okolnostima, ubrzo poslije napada Njemačke na SSSR, rukovodstvo KPJ

odlučuje da organizuje podizanje i širenje ustanka (to ne znači da se komunisti tek od tada uključuju u ustanak, mnogi su to učinili znatno ranije ne čekajući direktivu). Razmah ustanka u toku leta i jeseni iste godine i vjerovanje da rat neće dugo trajati, navodi profesionalne revolucionare, rukovodioce KPJ, da krajem 1941. godine iniciraju prelazak na »drugu fazu revolucije«, klasnu borbu, borbu za vlast, kako bi se pitanje vlasti rešilo pre kraja rata. Time je podstaknuto rastrojavanje patriotskog fronta, često uz upotrebu brutalnog nasilja. Istraživanja istoričara još uvijek nisu jasno pokazala koji je činilac uticao — presudno na pomenuto rastrojavanje, ali je, za sada, izvesno da su nato uticali, osim sektaške politike rukovodilaca KPJ i tradicionalna kolebljivost seljaštva i politika čekanja građanskih političara, kao i izvjesna popustljivost okupatora prema ustanicima smišljena radi suzbijanja uticaja komunista na ustanike i razbijanje jedinstvenog oslobodilačkog pokreta time što će ojačati nacionalistički pokreti (u tu svrhu je, između ostalog, pod pritiskom Nemaca, Pavelić formirao »Samostalnu pravoslavnu crkvu u NDH).

Sektašenja (domaćoj istoriografiji poznatije pod nazivom »lijeve greške«), uglavnom, profesionalnih revolucionara ozbiljno je pogodio razvoj ustanka, naročito u Crnoj Gori i Istočnoj Bosni i Hercegovini gdje su ustaničke snage naglo slabile tokom prve polovine 1942. godine«.

Uslijed ovakovih tvrdnji nedvojbeno proizlazi a što nije istina, da je ustanak, odnosno NOB u Jugoslaviji počeo spontano bez utjecaja i poticaja KPJ i njenog rukovodstva, pa umjesto toga KPJ i »profesionalni revolucioneri« koriste tu spontanu somoobranu i odlučuju se na prelazak u drugu »fazu revolucije« kako bi se što prije dokopali vlasti, budući su vjerovali da rat neće dugo trajati, jer je eto postojala mogućnost da bi to učinio netko drugi. Također se ovdje sasvim jasno da uočiti da je prelazak na klasnu borbu podstakao raslojavanje patriotskog fronta uz čestu upotrebu brutalnog nasilja i prema tome valja zaključiti na taj način oslabio borbu naroda Jugoslavije protiv okupatora. Na to raslojavanje tvrdi autor utjecala je i sektaška politika rukovodilaca KPJ čija takva politika dovodi u pitanje ustanak u Crnoj Gori, Istočnoj Bosni i Hercegovini. Ove već poznate istorijske činjenice o razvoju ustanka u Crnoj Gori i Istočnoj Bosni nemože se pripisati sektaškoj politici kompletnog sastava KPJ i cjelokupnog partijskog rukovodstva. Autor navodi i to kako je na to rastrojavanje patriotskog fronta utjecala »popustljivost okupatora prema ustanicima«. S obzirom na ovako grubu neistinu, kada bi je usvojili morali bismo i dio okupatorskih snaga i okupatora uvrstiti u red onih koji je potpomogao svoje vlastite neprijatelje. Osim ako se pod pojmom ili nazivom ne razumijevaju i neki drugi »ustanici« ali ni u kom slučaju učesnici NOB-a.

Objašnjavajući sukobe unutar jugoslavenskog društva napose poslije rata (strana 322) između ostalog tvrdi »profesionalni revolucionari raznodobnog socijalnog porekla postaju homogeni društveni sloj i nov bitan činilac integracije globalnog društvenog sistema. Njihova društvena moć počiva na specifičnom tipu političke partije na monilitnoj organizaciji disciplinovanog članstva, organizaciji stvorenoj po uzoru na rusku partiju; ojačaloj u uslovima ilegalnosti i vojničkim svojstvima tokom rata, ovenčavanoj slavom pobednika. Društvena uloga partijsko državnog aparata zahtjeva što brojnije ljudstvo, stvara se nov birokratski sloj. Delom nove upravljačke klase postaju vojni rukovodioci, privredni rukovodioci kao intelektualci koji zauzimaju ključne pozicije u propagandnim, kulturnim i obrazovnim ustanovama.«

Prema autoru ovoga priloga (strana 333 na početku) ubrzo prelazi u politokraciju (političku klasu) pa kaže:

»Ogromna politička moć politokracije omogućuje njenim pripadnicima da stiču materijalno bogatstvo kako diobom zatečene nepokretne i pokretne imovine razvlašćene klase, tako i relativno visokim prinadležnostima određenim prema mjestu u hijerarhijskoj piramidi organizacije«.

Novo stvorena klasa istupa jedinstveno prema društvu. Uslijed njene nedovoljno društvene, posebno ekonomske, ukorijenjenosti u uspostavljanju društvenog jedinstva i funkcionisanje društvenog sistema veliku ulogu ima neposredno političko nasilje«.

Objašnjavajući dalje borbu »ove politokracije« sa svojim protivnicima autor ovog priloga kaže:

»Ova borba vodi se po pravilima hijerarskije organizacije (tajnost, ekskomunikacija, brutalnost uz naknadni plebiscit u partiji)«. Personalne promjena i u društvenoj strukturi, položaj jednih grupa slabi, a drugih ljestvicu organizacije pa i van nje. Posljedice ovih promjena odražavaju se na društveni položaj pojedinaca (brak, porodica, zaposlenje, profesija, građanske slobode i sl.). U ovim slučajevima dolazi i do znatnijih promjena i u društvenoj strukturi, položaj jednih grupa slabi, a drugi jača«.

Objašnjavajući logične etape razvoja jugoslavenskog samoupravnog socijalizma on, te etape čitaocu predočava ovako:

»Prigodom ovih promjena obično se obznanjuje »nova etapa revolucije« bez podrobnijih obrazloženja kao da se radi uvijek iznova ponavljanom pomicanju njene neumitnosti. Svako suprotstavljanje apostolima tako shvaćenih gvozdenih, zakona istorije pričinjava se kao izdaja: sumnjalice postaju sumnjivi građani, oponenti neprijatelji.Pošto se ne može očekivati da običan razum shvati i prihvati takove promjene, podstiču se racionalni podrivi kolektivne svijesti; »poražene snage« bivaju predstavljeni kao narodni neprijatelji, neprijatelji radničke klase, socijalizma, koje trebaju do kraja dotući makar bili i u »podzemlju«. Da je zaista takovo stanje autor ovog priloga do kraja na neistinit način ustvrđuje:

»U posljednje vrijeme takvi obračuni dobivaju stilizovanije oblike (javna suđenja, obični zahtjevi, nastojanje da se u javnosti prihvate obrazloženja presuda i tome sl.).

Govoreći o položaju radničke klase (strana 334) autor između ostalog navodi:

»Potisnutost radničke klase u okviru radne organizacije ne zadržava je u punoj pokornosti unutar spolja joj nametnutih okvira djelatnosti. Lišena sredstava za vođenje šire društvene akcije radnička klasa pribjegava štrajkovima...« Govoreći o štrajkovima u nas on nalazi u štrajkovima samoupravni karakter, pa ustvrđuje:

»Stoga bi se moglo pretpostaviti da su štrajkovi simptom spontanog rađanja samoupravljačkog radničkog pokreta i oblik borbe protiv onih koji obuzdavaju njegov razvitak. U prilog tome govore i sve rasprostranjeniji slučajevi samoorganiziranja štrajkaša (štrajkaški odbori, radnički zborovi).

Veličajući akcije studenata u 1968. godini (strana 335 pod 4) daje im ne samo revolucionarni karakter, nego i karakter snage koja eto kad već sama radnička klasa ne može da se izbori za svoja prava stavlja se ona na čelo akcije da bi ona ta prava ostvarila. U vezi toga autor doslovno kaže:

»U junskim demonstracijama beogradskih studenata 1968. godine koje su isti dan prerasle u štrajk studenata i nastavnika Beogradskog univerziteta jasno su definisani bitni ciljevi socijalističkog poretka: podruštvljenje ekonomije i politike, uspostavljanje vlasti radničke klase na nivoima globalnog društva zasnovane na društvenoj svojini i raspodjeli prema radu itd.« Prema ovome zaista ispada kao da Savez komunista i druge društveno političke organizacije i radnička klasa Jugoslavije do tog vremena uopće nije niti uspostavljala ove zaista socijalističke principe, niti se borila za njih što je apsurdno i do kraja neistinito. Ne negirajući izvjesne komponente progresivnosti navedenih akcija studenata, mislim da akcije o kojima je riječ ne mogu imati ovakav značaj kao što to upućuje autor.

Budući, po autoru da su to jedina progresivna kretanja i akcije u jugoslavenskom društvu on upućuje da se je i unatoč toga kompletan Savez komunista i njegovo rukovodstvo suprotstavilo progresivnim kretanjima, pa kaže (pri kraju 335 stranice): »Studentskim akcijama i nastajućem studentskom pokretu najenergičnije se suprotstaviše rukovodeća tijela organa Saveza Komunista (predsedništva, izvršni komiteti, sekretarijati) i drugih društveno političkih organizacija. Efikasno sredstvo našli su za to u skoro cjelokupnoj štampi, radiju i televiziji, njihovo dejstvo je bilo po studente pogubnije od intervencije milicije i drugih represivnih

aparata, jer je dezinformacijama raspirivao društvenu osudu, a da u takvoj tvrdnji ne poštedi i Predsjednika Republike autor tvrdi:

»Iz razloga koje nemožemo ovom prilikom razmatrati već u toku sedam junskih dana razbijen je jedinstven pokret jugoslavenskih studenata. Nešto duže održao se u Beogradu, ali je i ovde ubrzo poslije govora Predsjednika Republike raspušten«.

Pored ostalog veoma je interesantna i po našoj ocjeni štetna ocjena autora događaja iz 1966. godine, dakle u vrijeme kada je Savez Komunista i radnička klasa Jugoslavije izvojevala pobjedu nad neprijateljima socijalizma u našoj zemlji, kada je zadan odlučni udarac Rankoviću i grupi oko njega i time zaista nastala jedna nova demokratska platforma i otvorila put ka daljem razvoju našeg jugoslavenskog samoupravnog socijalizma. Autor zlonamjerno ovu veliku pobjedu Saveza Komunista i radničke klase Jugoslavije i svih naših naroda pojednostavljuje, njen značaj umanjuje i svodi ustvari samo na obračun sa političkom policijom i k tome još neistinito ocjenjuje tok našeg razvoja poslije ovih događaja. O tim događajima autor iznosi svoju tvrdnju ovako:

»U takvim okolnostima ne treba da nas iznenadi ni to što je jedna izuzetna prilika za uspostavljanje demokracije na socijalističkim principima kako je bila javna debata o političkoj policiji (jul 1966. godine) s plana principijelnog karaktera političkog sistema prebačena na plan nacionalnih odnosa. Otuda proističe nastojanje da se politička policija prikaže kao instrument hegemonije cijele jedne, srpske nacije, (staljinizam se predstavljao kao »srbo-komunizam«, što neodoljivo podsjeća na službenu politiku Kominterne koja, je svojevremeno istu naciju okrivila za hegemoniju u »Versajskoj Jugoslaviji«). Od tada se postepeno legalizuje bujanje nacionalizma. Za pravo čudo, nekada nepomirljivi sektaši i nacionalisti nalaze zajednički interes u potiskivanju »klasnog pitanja« na sporedan kolosjek.

Ništa blaži u ocjeni socijalističkog razvoja Jugoslavije nije ni Rudi Supek iz Zagreba u prilogu »protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma« (strana 347—370). Pod navedenim nazivom on u cijelom svom prilogu negira ne samo stupanj, nego i uopće postojanje radničkog samoupravljanja u nas. Na strani 355 gore tvrdi:

»Otvoreno valja reći da se iza jugoslavenskog radničkog samoupravljanja krije jedna »vertikalna organizacija društvene moći« koju predstavlja komunistička partija i koja nastoji odigrati sve tri spomenute uloge«. Prema Supeku kompletno naš sistem radničkog samoupravljanja on ocjenjuje i tvrdi da nosi crte: »a) pravnog formalizma, b) anti-funkcionalizma u pogledu društvene uloge proizvodnih organizacija, c) buržoaskog liberalizma u odnosu na tržište i samo-regulaciju privrednog razvoja, i d) samoupravne organizacije na horizontalnom nivou s etatističkom strukturom moći na vertikalnom nivou. U cjelini riječ je o jednom shvaćanju koje ostaje u okvirima demokratsko-liberalističke teorije i koje još nije doprlo do nivoa jedne demokratsko humanističke i funkcionalističke organizacije proizvođača. Ocjenjujući dalje stupanj razvoja radničkog samoupravljanja on između ostalog na strani 359 gore tvrdi:

»Tako je radničko samoupravljanje kod nas počelo proizvoditi, što može izgledati paradoksalno oni koji ne poznaju logiku demokratsko-liberalističkog i proudohonovskog tipa samoupravljanja umjesto »samoupravni socijalizam« nešto sasvim suprotno, naime »malograđanski kapitalizam«.

Na strani 361 autor ovoga članka ocjenjujući stupanj razvoja radničkog samoupravljanja upušta se u ocjenu pozitivnih društvenih i socijalističkih kretanja u nas, naročito izraženih kroz ustavne amandmane i platformu Saveza komunista Jugoslavije, a o tome tvrdi slijedeće:

»S gledišta našeg vlastitog unutrašnjeg razvitka političku decentralizaciju trebalo bi uzeti kao prirodni tok onih političkih procesa koji su definirani teorijom o »odumiranju države«, dakle jačanjem same samoupravne osnove našeg društva, a to znači i integrativnih procesa u njegovoj dubini, da se nisu toliko očitovale upravo suprotne tendencije: izbijanje na javnost među-republičkih anatagonizma, iznošenje ekonomskih podataka o neravnopravnim odnosima među republikama, isticanje po-

trebe za »republičkom državnošću«, bez odgovarajuće protuteže u samoupravnim promjenama, mobilizacija »nacionalnih interesa« u političkim zategnutostima radi vršenja pritiska na drugu stranu, oživljavanje nacionalističkih raspoloženja u jednom dijelu, inteligencije (a vjerojatno dijelom i dezorganiziranoj radničkoj klasi), manipuliranje glasinama i iracionalnim faktorima — sve je to još jednom pokazalo da upravljačima ovom zemljom nije mnogo poznata »strategija društvenih inovacija«, koja pretpostavlja razborito i smišljeno uvođenje promjena, već da se služe starom metodom stvaranja psihoza, zabuna, međusobnog ucjenjivanja, šokiranjem javnosti, postupkom »hladnog i toplog tuša«, da bi uznemirena i zbunjena javnost došla na koncu svega do zaključka kako na sreću postoji ipak jedan »deux ex machina« koji je svojim improvizacijama jedini sposoban da sredi naše prilike, a to je uski krug naše »političke vertikale«, elita »posredničke birokracije«, čiji politički pragmatizam u takvim situacijama pokazuje svoj pravi vitalitet i raison d'etre.«

Ili je prije toga na strani 360 pasos u sredini autor ocjenjujući naše društvene procese, između ostalog kaže:

»Sve je postajalo jasnije, naročito u području društvene svijesti i onih sila koji društvenu svijest oblikuju (masovna sredstva saopćavanja, službena — društvena ideologija, kulturno stvaralaštvo) da ovo društvo ima sve manje veze s nekom »socijalističkom svješću«, pa čak i da ne želi da ima, a u najnovije vrijeme ideolozi novo preporođene malograđanštine nastoje nas uvjeriti kako je socijalistička svijest, zajedno s marksizmom ugrozila ovo društvo i kako je valja još temeljitije istrijebiti nego što je to dosad učinjeno!«.

Ovakvih ili sličnih neistina u prilogu koji autor obrađuje ima veoma mnogo. On pri kraju svoga priloga na strani 370 između ostalog kaže:

»Oni se trude da bi sugerirali narodu kako ne samo ideje komunizma i socijalizma nose »protunarodno obilježje«. Musolini i Hitler smatrali su svojim prvim zadatkom da klasne radničke sindikate pretvore u »nacionalne sindikate«, tj. da ih oslobode proleterskog internacionalizma. Nacional-socijalisti smatrali su da je glavni neprijatelj »njemačkog naroda« internacionalizam radničke klase, internacionalizam katoličke crkve. Neki nacionalisti kod nas predlažu također da se dokinu klasni sindikati tj. ukloni njihov internacionalizam, i da se povede borba protiv »internacionalnog komunizma« i internacionalnog katoličanstva, a za nacionalni komunizam i nacionalno katoličanstvo. Mnogi od tih ideologa nose čak i legitimaciju članova SKJ.«

U prikazu priloga pod nazivom »Ideje socijalizma i socijalistička stvarnost« autor Zagorka Pešić-Golubović (strana 373) se također okomila na stupanj našeg socijalističkog razvoja, pa nakon niza neistinitih tvrdnji na strani 386 između ostalog tvrdi:

»Iz do sada rečenog proizlazi da jugoslovenski sistem predstavlja svojevrsni hibrid koji se sastoji od državne vlasti i izvjesnih oblika upravljanja, koji nisu razvijeni u klasičnoj državi, a koji se samo uslovno mogu nazvati samoupravnim formama, pri čemu dominiraju državni oblici i to ne samo po faktičnoj snazi uticaja, već i po razvijenosti institucije u kojima se donose političke odluke, kao i po principima na kojima počiva političko odlučivanje. Postojeće forme samouprave ne obezbeđuju da se političko odlučivanje spušta u bazu...« Na strani 387 pri kraju autor tvrdi:

»Jugoslavenski sistem ne obezbeđuje da se izađe iz tog zatvorenog kruga vlasti, jer nije definisan ni proces, ni odumiranje države kao političke vlasti.«

Govoreći o slobodi u nas autor ovog priloga negira čak i postojanje slobode u našoj zemlji — za pojedince i čitavu radničku klasu, pa u prilog tome tvrdi na strani 391 dolje pod 29):

»Obično se kao protivstav drugim socijalističkim zemljama navodi da u nas ima više slobode: neograničena sloboda kretanja (u zemlji i van nje), mogućnost slobodnog izbora mesta rada; veća samostalnost stvaralaca; veće mogućnosti za izdavanje i štampanje knjiga i studija, kao i izražavanje raznovrsnih pogleda i stilova; veće mogućnosti da se dođe do informacija iz različitih izvora (čak i iz inostrane štampe i knjiga).

To je neosporno, ali treba postaviti i pitanje: kome su dostupne te slobode? Iz napred navedenih razloga (materijalnih i kulturnih) većini pripadnika radničke klase i seljaštva — a to znači velikoj većini jugoslovenskog stanovništva — te slobode nisu dostupne, ili se više izražavaju u negativnom vidu. Na primer, sloboda kretanja za njih je najčešće prinudna migracija u potrazi za mestom rada (tu spada i ekonomska emigracija u inostranstvo). Za većinu pripadnika ovih slojeva novine su jedini kontakt sa »kulturom« i jedini izvor informacija ne samo o političkim događajima, već i o svim drugim društvenim i kulturnim zbivanjima: sva istraživanja potvrđuju da radnici retko kupuju više od jednog dnevnog lista, i to najčešće iz one vrste koja se naziva bulevarskom štampom, te, dakle nemaju mogućnosti da vrše upoređivanje informacija, i iz tih razloga postojanje brojnih listova za njih praktično ne znači mnogo. Ukratko rečeno, oni su i nadalje osujećeni da se koriste mogućim slobodama, te i u tom pogledu ostaju iza drugih slojeva u jugoslavenskom društvu.«

Vezano uz ovu tvrdnju ona između ostalog, na 392 strani u sredini dovodi u pitanje i Ustavom zagarantirana prava radnih ljudi naše zemlje, pa tvrdi: »Sloboda individua proklamovana u Ustavu praktično se javlja kao sloboda za one pojedince koji pripadaju moćnim društvenim grupama da propisuju granice slobode za druge i sredstava da se ovi primoraju da ostanu u tim granicama.«

Dajući u cjelini ocjenu jugoslavenskog sistema ona zaključuje:

»Dakle, jugoslavenski sistem nije naznačio puteve za prevazilaženje ovih suštinskih proturječnosti, te su već dovele u pitanje »izvjesne varijante socijalizma«.

Strana 394 gore. Na istoj strani obrazlažući ovu svoju tvrdnju dalje navodi:

»Iz ovog proizlazi zaključak da revolucionarni preobražaj (u pogledu koncepcije socijalizma i njegove prakse) još nije izvršen a da bi do takvog preobražaja došlo nužno je korenitije ispitati pretpostavke na kojima počiva sistem socijalizma u jugoslavenskom društvu. Budući da jugoslavenski model socijalizma nastao izvjesnim popravkama starog (sovjetskog) modela (što se može objasniti uslovima istorijskog trenutka), daljnjim popravkama se ne mogu prevazići osnovne proturječnosti od čega zavisi sudbina socijalizma«.

Zbog takvog stanja u nas a da bi se ono mijenjalo dolazi do aktivnog izraza nezadovoljstva u nas koje se, prema autoru »najčešće izražavalo zbog toga što se ne ostvaruju ovi ciljevi socijalizma, a ne pretežno isključivo niskog standarda i materijalnih razloga, čak i kada su neposredni povodi nekih akcija bili ekonomske prirode. (Na pr. radnički štrajkovi, ako su najčešće nastajali uslijed niskih ličnih dohodaka ili neisplaćivanja predviđenih dohodaka, više su izraz nezadovoljstva zbog nemogućnosti da radnici ostvaruju svoja prava u okviru samoupravne strukture i pojedinačno radnici više negoduju zbog velikih socijalnih razlika nego zbog sopstveno niskog materijalnog položaja.) Tipična manifestacija »socijalističkog nezadovoljstva« jesu junski studentski događaji 1968. godine. Veoma žestoko i da kako neistinito okomio se na naš društveni sistem, a napose na njegov samoupravni socijalistički karakter Milan Kangrga iz Zagreba. U cijelom svom prilogu pod nazivom »Fenomenologija ideološkog političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase«.

Iz njegovih teza u nas na vlasti postoji: »srednja klasa«, dakle ne »radni narod«, ne »radnička klasa«, a time se po našoj ocjeni negira postojanje uopće socijalističkog karaktera našeg socijalističkog društva. Obarajući se na tu tzv. »srednju klasu« na strani 430 tvrdi:

»Već dobar dio godina možemo iz dana u dan pred našim očima pratiti taj ubrzani proces, rađanja, rasta, jačanja, situiranja, etabliranja, prodora i konsolidiranja srednje klase na svim područjima života, koja vrtoglavo (u našoj historijski specifičnoj i produženoj »prvobitnoj akumulaciji kapitala« ekonomski jača, obogaćuje se, preuzima u svoje ruke vođenje poslova cjelokupnog društva, povlači za sobom u tom smjeru i ostale elemente i slojeve društva, korumpira ih i ideološki rastače i uvlači se tako u sve društvene pore, te politički, ekonomski, socijalno, kulturno, teorijski i filozofski, dakle duhovno i ideološki postaje sve dominantnija

snaga našeg društva. Stoga i nije čudo što se ona infiltrirala i »dobro smjestila« i u sam Savez komunista (dakle u komunistički pokret uopće), zastupajući u njemu i provodeći u djelo ideje, što ih Marx naziva idejama tzv. »buržoaskog socijalizma«, što je naravno potpuno u skladu s njezinom vlastitom prirodom (jedna temeljitija analiza, posvećena tom problemu, mogla bi to jasno pokazatai, ali ovdje je to nemoguće). Njezini pripadnici čine tako diverzije u samoj srži pokreta. Ona time nastoji čak i Savez Komunista pretvoriti u svoju vlastitu masovnu partiju (čak se iz godine u godinu i statistički, po brojčanom sastavu i socijalnom karateru njezina članstva u Savezu komunista dade lako pokazati). Gotovo sva sredstva masovnih komunikacija preuzima ona postepeno u svoje ruke — na osnovu »samoupravnosti«, shvaćene po njezinoj vlastitoj mjeri — s monopolom, kakav sebi ne može osigurati, izboriti, zamisliti ili čak ni sanjati nijedna građanska partija ni u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama Zapada, gdje je — kao što je svima poznato — dominacija građanske klase i njenih stranaka neosporna. Što znači i kakva se moć manipulacije i dobro sračunate dozirane informacije ima time u rukama, nije potrebno posebno dokazivati, a tu moć srednja klasa i njezini ideolozi dakako svakako obilato koriste.« Naše novinstvo (naravno ne samo u našoj republici, nego u cjelini) toliko se već izvještilo u tom svom zanatu, da nipošto ne zaostaje za tzv. »žutom štampom na Zapadu«, šta više često je i nadmašuje, budući se je svojim monopolističkim položajem toliko osililo, da je isključilo svako moguće suprotno i kritičko mišljenje, što mu dozvoljava manipulaciju javnim mnijenjem kakvu god želi, bez mjere i pravog kriterija«.

Govoreći o međunacionalnim odnosima pa napadajući današnje u skladu sa Ustavom progresivna kretanja tvrdi: strana 439 gore: »Na socijalnom planu, podignutog na nivo idejnog raspravljanja i orijentiranja srednja se klasa — kao što je rečeno — poziva na primat nacionalnoga kao onoga kruga, u kojem se kreću njezini bitni interesi. Njezini ideolozi i glasni govornici imaju stoga pravo kada govore o nacionalnim klasama i partijama, jer pritom sadržajno misle na svoju (srednju, građansku klasu), pa čak i Saveza Komunista svojataju u tom smislu kao svoju partiju i žele ga koristiti u svoje svrhe.«

Očito, autor ovoga priloga, kada govori o ideolozima »srednje klase« »glasnogovornicima« otvoreno napada zvanično rukovodstvo Jugoslavije, koje ne samo da je samo nosilac novih pozitivnih kretanja, nego i dosljedni pobornik za njihovo ostvarenje tj. striktno ostvarenje u život ustavnih amandmana.

Neistinito i alarmantno prikazuje stanje u nas, pa nalazi kako onaj tko se eventualno ne slaže sa ovako pozitivnim kretanjima u našem društvu da će biti podvrgnut grubom političkom »nasilju«. Otuda upozorava: »pazite, budite oprezni, onaj tko se poziva na klasne interese (radničke klase) ili ih samo spomene, taj vam je — staljinist (ili »klasni unitarist«, ili »nacionalni ljevičar i Marksist«)! Samo da se i psi ne nahuckaju na njega. I to ponajčešće proturaju čak i oni koji već četvrt stoljeća tipično staljinističkim metodama upravljaju ovom zemljom ili su tome bar pripomogli, ili pak oni koji su se u čitavom tom procesu koristeći sve prilike, bezkrupulozno bogatili na račun te iste radničke klase Jugoslavije (ne pitajući tada, a to ih zapravo ne zanima ni sada koje je ona nacionalnosti!). Dalje između ostalog autor nastavlja »u svojoj govorljivosti ne vide da tom svojom »tezom« ustvari daju pravo onom istom staljinizmu koji je 1948. godine htio ovu zemlju dobiti pod svoju direktnu vlast. Oni u svojoj zaslijepljenosti ne vide, braneći tobože napredak i interese i integritet svoje nacije, zapravo veličaju staljinizam na taj način, što mu daje legitimaciju jedinog pravog borca za klasne interese kako svojeg tako i svjetskog proletarijata«.

Koliko neistinito izvrće postojeću situaciju u SFRJ u namjeri da stvori zabludu i uznemirenje kako radničke klase Jugoslavije, tako i svih njenih građana, neka posluži tvrdnja na strani 440 dolje pod 11).

»Budući da se više »ne smije« govoriti o jugoslavenskoj radničkoj klasi (jer je to »unitaristička« ili »unitarno klasna« pozicija!) ili radničkoj klasi Jugoslavije (u jednini), nego samo o »nacionalnim klasama Jugoslavije

(u množini), kao da neposredni, faktički i povijesni interes tih klasa (Slovenije, Hrvatske, Srbije itd) nije bitno isti (upravo u odnosu spram Jugoslavenske srednje klase, birokracije i tehnokracije koje vrlo lijepo uzajamno surađuju), onda bismo prema tome u Jugoslaviji, po nacionalno-političko-republičkom ključu, naravno, kao i sve ostalo imali 6 (slovima: šest) radničkih klasa i 2 (slovima: dvije) radničke klasice (AP Vojvodine i Kosova). Ukoliko dobijemo koju novu republiku ili autonomnu pokrajinu, onda će postojati jedna radnička klasa ili klasica više. To će se, uostalom, također — politički odlučiti (sporazumno, dakako, ili »samoupravno-dogovorno« između srednjih klasa i birokracije).

Međutim i ovdje treba biti dosljedan: ako naime ne postoji jedna nego 6 ili 8 radničkih klasa Jugoslavije, onda prema tome postoji i 6 ili 8 Saveza komunista, što bi značilo da ipak imamo ili bi trebalo da imamo višepartijski sistem? Ova bi se zagonetka mogla možda riješiti samo onda, ako je ovdje ipak riječ o 6 ili 8 srednjih (građanskih) klasa i njihovih partija. To bi onda još nekako historijski bilo opravdano. Možda je potrebno samo promijeniti ime?

Ovakvim tvrdnjama o kojima je bilo riječi u pomenutim brojevima Praxisa želi se napadati naša cjelokupna politika socijalističkog razvoja i to na neistinit i neargumentiran način, što kao takvo pogoduje za zabune i uznemirenje građana, pa čak potjecaj i na izvjesne akcije koje bi remetile javni red i mir.

Obimnost neistina, poluistina u Praxisu 3/4 upozorava na kompletno izdanje ovog broja.

Stoga postoje zakonski uvjeti za izricanje zabrane raspačavanja pomenutih brojeva Praxisa.

OKRUŽNI JAVNI TUŽILAC:
VINKO ČOPKOVIĆ

O tom obavijest:
1. Okružni sud — Sisak
2. Hrvatsko Filozofsko društvo Zagreb kao izdavač
3. Tiskara i knjigovežnica »Joža Rožanković« Sisak kao tiskaru ovih publikacija
4. Stanici javne sigurnosti Sisak sa nalogom da sve primjerke Filozofskog dvomjesečnika Praxisa 1/2 — 1969 — jun—lipaj »Dokumenti« 1968. te primjerke br. 3/4 — maj—august 1971. i tiskarski slog privremeno oduzme.

RJEŠENJE OKRUŽNOG SUDA U SISKU

SOCIJALISTIČKA REPUBLIKA HRVATSKA
OKRUŽNI SUD U SISKU Kr-10/1971-8

R J E Š E N J E

Okružni sud u Sisku u vijeću sastavljenom od Predsjednika Okružnog suda Mr Branka Košutića kao predsjednika vijeća, sudaca porotnika Mate Jaredića i Bože Podgorskog kao članova vijeća, uz sudjelovanje Jelice Gobac kao zapisničara, povodom prijedloga Okružnog javnog tužioca Sisak broj KTR-247/71 od 10. kolovoza 1971. godine da se zabrani raspačavanje publikacije Filozofskog dvomjesečnika »Praxis« broj 1/2 1969. — Dokumenti — jun — lipanj 1968. godine i broj 3/4 maj — august 1971. godine, nakon održane javne glavne rasprave dana 16. kolovoza 1971. godine u prisutnosti Okružnog javnog tužioca u Sisku Vinka Čopkovića i predstavnika štampara Juraja Požega, direktora tiskare i knjigovežnice »Joža Rožanković« iz Siska, istoga dana donio je i objavio ovo:

r j e š e n j e

I. Zabranjuje se raspačavanje stranice 139 — 141 zbog članka »Akcioni politički program« te stranice 188 — 189 zbog »Proglasa revolucionarnih studenata socijalističkog sveučilišta »Sedam sekretara SKOJ-a« izdatih u Filozofskom dvomjesečniku »Praxis« jun — lipanj 1968. — Dokumenti, što izdaje Hrvatsko filozofsko društvo Zagreb, zatim stranica 425 — 446 Filozofskog dvomjesečnika »Praxis« 3/4 maj — august 1971. zbog članka »Fenomenologija ideološko političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase«, autora Milana Kangrge iz Zagreba.

II. Od izdavača imaju se oduzeti gore navedene stranice tih Filozofskih dvomjesečnika »Praxis« u svim primjercima. Također se ima rasturiti štamparski slog, koji se odnosi na rečene članke stim, da se isti ima uništiti, i to:

zbog povrede propisa člana 52. stav 1. točka 2. Zakona o štampi i drugim oblicima informacije, pošto se u navedenim napisima pronose izopačene tvrdnje, a kojima se izaziva uznemirenje građana.

III. Odbija se prijedlog javnog tužioca u Sisku za izricanje zabrane raspačavanja predgovora pod nazivom »Prolegomena za sociološko istraživanje društvenih sukoba« u broj 1/2 1969. »Praxisa«, te broj 3/4 maj — august 1971. godine glede napisa »Trenutak jugoslavenskog socijalizma« stranica 309, te napisa »Oblici i karakter društvenih sukoba«, stranica 329, napisa »Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma« — strana 347 i napisa »Ideja socijalizma i socijalistička stvarnost« — strana 373 — 395.

IV. Rješenje Okružnog javnog tužioca u Sisku broj KTR-247/71 od 10. kolovoza 1971. godine, kojim je izrečena privremena zabrana raspačavanja Filozofskog dvomjesečnika »Praxis« broj 1/2 — 1969. pod nazivom jun — lipanj — Dokumenti 1968. godine i broj »Praxisa« 3/4 maj — august 1971. godine u nakladi Hrvatskog filozofskog drštva u Zagrebu, sa danom pravomoćnosti ovog rješenja prestaje važiti i ovim se rješenjem zamjenjuje.

V. Nakon pravomoćnosti ovo se rješenje ima objaviti u »Službenom listu SFRJ«.

Obrazloženje

Okružni javni tužilac u Sisku svojim prijedlogom broj KTR-247/71 od 10. kolovoza 1971. godine, a i na glavnoj raspravi održanoj dana 16. kolovoza 1971. godine predložio je, da se izreče zabrana raspačavanja publikacija Filozofskog dvomjesečnika »Praxis« broj 1/2 1969. — »Do-

kumenti jun — lipanj 1968. godine« i broj 3/4 maj — august 1971. koji su izdani u lipnju 1971. godine. Javni tužilac tvrdi, da su pojedini napisi iz tih publikacija takvog karaktera da obzirom na lažne i izopačene tvrdnje u istima mogu izazvati uznemirenost građana, te da ugrožavaju javni red i mir. Javni tužilac ističe da je izdao privremenu zabranu raspačavanja tih publikacija.

Povodom gornjeg prijedloga Javnog tužioca određena je glavna rasprava za dan 16. kolovoza 1971. godine pred ovim sudom na koju su pozvani pored Okružnog javnog tužioca i predstavnik izdavača Hrvatskog filozofskog društva iz Zagreba, te predstavnik štampara, direktor tiskare i knjigovežnice »Joža Rožanković« iz Siska.

Na glavnu raspravu pristupili su Okružni javni tužilac i predstavnik štampara Juraj Požeg, diretkor tiskare i knjigovežnice »Joža Rožanković« Sisak, dok predstavnik pozvanog izdavača nije pristupio. Svjedok Gajo Petrović, inače glavni urednik »Praxisa« izjavio je da su predstavnici izdavača na godišnjem odmoru. Budući je pristupio štampar to je u smislu člana 57. Zakona o štampi i drugim oblicima informacija održana glavna rasprava.

Na istoj Javni tužilac je nadopunio svoj prijedlog za izricanje zabrane raspačavanja upitnih primjeraka »Praxisa« i to zbog daljnjih članaka u »Praxisu« broj 1/2 — 1969. godine — »Dokumenti jun — lipanj 1968. godine« i to zbog napisa »Akcioni politički program« strana 139 te napisa »Proglas revolucionarnih studenata socijalističkog sveučilšta sedam sekretara SKOJ-a«, strana 188

i zbog članka »Ideje socijalizma i socijalistička stvarnost« stranica 373—395 iz Filozofskog dvomjesečnika »Praxis« broj 3/4 1971. godine.

tvrdeći, da se u tim napisima nalaze elementi izopačenih tvrdnja koje mogu izazvati uznemirenje građana.

Pristupjeli predstavnik štampara je naglasio, da se on ne može očitovati u pogledu pojedinih tvrdnja koje se citiraju u prijedlogu Javnog tužioca, istakavši jedino da je primjerak »Praxisa« 1/2 odaslan Javnom tužilaštvu Sisak 19. srpnja 1971. godine, a primjerci broj 3/4 da su dostavljeni 25. lipnja 1971. godine. O samom sadržaju predstavnik štampara se nije izjašnjavao.

Saslušan je kao svjedok prof. Gajo Petrović, glavni i odgovorni urednik »Praxisa« koji je naglasio da krug pretplatnika koji primaju pojedine brojeve »Praxisa« da sačinjavaju članovi Filozofskog društva — filozofi, sociolozi, teoretičari književnosti itd. Inače da se »Praxis« šalje svim bibliotekama Centralnih komiteta SKJ, rukovodstvima omladine, Socijalističkog saveza, a također i vrhunskim političkim predstavnicima. Inače da se u »Praxisu« raspravljaju najteži problemi suvremenog svijeta i filozofije, materijal koji se iznosi, a i onaj koji se tuži da je diskusionog karaktera, nije mu bilo poznato da bi pojedini inkriminirani članci već ranije bili zabranjivani.

Posebno je svjedok iznio kako je došlo do upitnih korica na primjerku »Praxisa« 1/2 iz 1969. koji nosi poseban naziv jun — lipanj 1968. — Dokumenti, naglasivši da je pogreškom izostavljena napomena, kako je ovaj primjerak objavljen u Sisku 1971. godine.

Uzet je uvid na prijedlog tužioca rješenje Vrhovnog suda Hrvatske broj Kž-1137/68-3, te rješenje Okružnog suda u Beogradu broj Kr-93/71 od 20. srpnja 1971.

Imajući u vidu slobodu štampe i drugih oblika informacije kao jednu od osnovnih Ustavnih sloboda i prava garantiranih direktnim odredbama Saveznog ustava (čl. 40), a koja su prava neophodan elemenat demokratizma našeg sistema društvenog samoupravljanja ovaj je sud zabranu raspačavanja štampanih stvari konkretno utuženih napisa cijenio kao iznimnu mjeru vlasti kojoj se može prići tek kada se iz svih činjenica i okolnosti sa potrebnom sigurnošću utvrdi, da se zaista u ovim slučajevima radi o zloupotrebi Ustavnog prava-slobode štampe, a pobliže razrađena i određena u čl. 52. Zakona o štampi i drugim oblicima informacije u inkriminiranim napisima iznose ili podnose lažne, izopačene ili alarmantne vijesti ili tvrdnje koje izazivaju uznemirenost građana ili ugrožavaju javni red i mir.

Cijeneći provedene dokaze u odnosu na utuženi tiskani materijal »Praxisa« 1/2 1969. jun — lipanj 1968. godine — Dokumenti te »Praxis« 3/4 — 1971. ovaj je sud utvrdio da je dio tog tiska već bio razmatran po nadležnim sudovima i da glede istih dijelova postoje i sudske odluke.

Tako je rješenje Vrhovnog suda Hrvatske u Zagrebu, kao drugostepenom sudu od 22. srpnja 1968. godine broj Kž-1137/68. izrečena zabrana raspačavanja napisa izašlog u književnoj reviji »Razlog« broj 57/68 pod naslovom »Akcioni politički program beogradskih studenata« te »Proglas revolucionarnih studenata socijalističkog sveučilišta »Sedam sekretara SKOJ-a««. Ovi napisi ponovno su otiskani u utuženom primjerku jun — lipanj 1968. »Dokumenti« »Praxis« broj 1/2 1969. i to na stranicama 139—141 i na stranici 188—189, a kojem primjerku, kako glavni urednik svjedok Gajo Petrović navodi, služi samo kao dekoracija omot nekadašnjeg broja »Praxis« 1/2 — 1969. Nesporno je, međutim, da je ovaj konkretni primjerak jun — lipanj 1968. »Dokumenti« izišao iz tiska 16. srpnja 1971. i to u 1972 primjerka kako je to izvjestila tiskara »Jože Rožanković« Sisak svojim dopisom od 12. kolovoza 1971.

Rečeni napisi pojavili su se dakle, ponovno u tisku nakon gore citiranog rješenja Vrhovnog suda Hrvatske, o zabrani raspačavanja istih. Stoga je valjalo uvažiti prijedlog Okružnog javnog tužioca Sisak u pravcu izricanja zabrane raspačavanja navedenih napisa u spomenutom primjerku Dokumenti jun — lipanj 1968, budući se radi o već presuđenoj stvari.

Glede napisa, odnosno priloga »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase« iz »Praxisa« broj 3/4, a čiji je autor Milan Kangrga — Okružni javni tužilac je ustvrdio da predloži također rješenje Okružnog suda u Beogradu broj Kr-93/71. od 5. kolovoza 1971. kojim je izrečena zabrana raspačavanja napisa pod nazivom »Jugo-srednja klasa i njena revolucija«, koji se pojavio u listu Saveza studenata Beograda »Vidici« broj 150—151 za april — maj 1971. godine, a da se ustvari radi o skraćenom izvodu iz gore spomenutog napisa, kako je to uostalom naznačeno u Fus-noti uz naslov napisa u rečenom listu »Vidici«.

Kako ovo rješenje Okružnog suda u Beogradu nije pravomoćno, to je ovaj sud ocijenio sadržaj utuženog napisa uz primjerak »Praxisa« 3/4 1971. i našao, da je glede istoga prijedlog OJT u pravcu izricanja zabrane raspačavanja osnovan.

Sadržajno utuženi napis iznosi tvrdnju da »Naša jugoslavenska srednja klasa« preuzima rukovodeću ulogu u našoj zemlji u svim domenama budući su uvjeti za ovakav njen nastup povoljniji (osigurati, izboriti, zamisliti ili čak sanjati str. 431) od uvjeta za egzistenciju bilo koje građanske partije u najrazvijenijoj kapitalističkoj zemlji zapada — gdje je kao što je svima poznato — dominacija građanske klase i njenih stranaka neosporna. Ista je situacija u odnosu na tvrdnju autora o tome kako se više »ne smije govoriti o jugoslavenskoj radničkoj klasi ili radničkoj klasi Jugoslavije« nego samo o nacionalnim klasama Jugoslavije.

Ove tvrdnje su izopačene, one ne odgovaraju postojećem sistemu radničkog i društvenog samoupravljanja, a čiji je dostignuti nivo našao svoj najbolji odraz u zaključcima II. Kongresa samoupravljača. Po svojoj određenosti, sadržajnosti, času iznošenja (Ustavni amandmani) aktuelnosti teme i načinu izlaganja tvrdnje iz inkrimiranog napisa »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase« su svakako po mišljenju ovog suda podobne da izazovu uznemirenost građana. Time su u inkriminiranom napisu ostvareni svi bitni elementi predviđeni u članu 52. stavu 1. točki 2. Zakona o štampi i drugim vidovima informacija pa je stoga odlučeno da i glede ovog napisa se izreče predložena zabrana raspačavanja. Slijedom toga valjalo je odlučiti i o oduzimanju odnosećih stranica iz pojedinih primjeraka »Praxisa« te rasturanja sloga.

U odnosu na ostale utužene napise ovaj sud nalazi da isti također u sebi sadržavaju lažne i izopačene tvrdnje, ali da obzirom na način

izlaganja istih, njihov sadržaj, čas iznošenja i aktuelnost teme one nisu podobne da izazovu uznemirenost građana, a niti da ugroze javni red i mir tj. onaj vladajući međusobni odnos građana koji je u skladu sa prilikama u normalnom načinu života u organiziranoj društvenoj zajednici.

Pri takvom zaključivanju ovaj sud je ocijenio slijedeće momente i činjenice.

Dvomjesečnik »Praxis« izlazi već oko deset godina kako je to naglasio Juraj Požeg, direktor tiskare »Joža Rožanković« Sisak, alj njegova naklada je zaista minimalna. Broj 1/2 — 1968. Dokumenti je izašao u 1972 primjerka, a broj 3/4 — 1971. u 3000 primjeraka. Očito da je vrlo ograničen broj osoba koji se redovno upoznava sa sadržajem tog Filozofskog dvomjesečnika. Prema iskazu svjedoka Gaje Petrovića pretplatnici su članovi Filozofskog društva — filozofi i oni koji rade na srodnom području (sociolozi, povjesničari), a primaju ga i vrhunski politički prestavnici kao i biblioteke CK SKJ, republički CK SK i rukovodstva Sindikata, Omladine i SSRN.

Iz tako utvrđenog činjeničnog stanja slijedi osnovani zaključak da nije u pitanju masovno sredstvo informacija i da se sa sadržajem pojedinih brojeva »Praxisa« redovno upoznava ograničeni broj osoba naročito specijalnih zvanja. Dio istih zauzima kod nas odgovorne političke rukovodeće položaje. Posebno valja naglasiti i podvući izjavu predstavnika tiskare da su utuženi brojevi prije raspačavanja dostavljeni u tri primjerka OJT.

Za svo ovo vrijeme od časa početka raspačavanja pa do održavanja ovog postupka javnost nije reagirala na pojavu tih inkriminiranih članaka, pa tako naročito niti itko iz inače ograničenih redova onih koji redovno primaju »Praxis«, a koji bi po svojim umnim kvalitetama mogli sa lakoćom se uznemiriti po saznanju sadržaja inkriminiranih napisa.

Prema tome samo neznatni broj tiskanih primjeraka te ograničeni broj inače kvalitetnih pretplatnika i čitalaca Dvomjesečnika »Praxis«, a obzirom na pomanjkanje bilo kakove reakcije u tim krugovima, govori, da nije u pitanju tiskani materijal koji bi po svome sadržaju mogao izazvati uznemirenje naših građana ili ugroziti javni red i mir.

Predmetom ovosudne ocjene bila je i intencija izdavača u povodu izdavanja inkriminiranih publikacija. U tom pravcu je svjedok Petrović jasno i određeno naglasio da je u pitanju diskusioni materijal. Ova njegova izjava nalazi punu podršku u predgovoru izdavača u primjerku jun — lipanj 1968. Dokumenti gdje je određeno pod 4. naglašeno »da ovi dokumenti treba da posluže kao neophodna osnova za daljnje znanstveno istraživanje tog društvenog fenomena.

Također je i u po javnom tužiocu apostrofiranoj »Prolegomeni za sociološko istraživanje društvenih sukoba« istaknuto da objavljivanje ove građe treba da omogući njihovo temeljno sociološko istraživanje (XIII), pa i po javnom tužiocu doslovce citiranim pasosima je riječ o »predstojećim istraživanjima, uporednom istraživanju, i temeljitom istraživanju (stranica XIX.).

U primjerku »Praxis« 3/4 — 1971. i to u inkriminiranom napisu »Trenutak jugoslavenskog socijalizma« je riječ o zadatku »Praxisa« kao prvenstveno teorijskom časopisu (str. 309) čiji izdavači ne namjeravaju napustiti primarno teorijski ugao gledanja u vezi sa našim društvenim razvitkom.

U vezi tako postavljenih okvira, u nastavku postavljene su među inim i razne teze kao poticaj za raspravljanje o istima.

Stoga ovaj sud nalazi da izdavači upitnih brojeva »Praxisa« nisu imali namjeru izazvati uznemirenje u redovima građana, te ugroziti javni red i mir, već teorijski-znanstvenim metodama raspraviti nabačene teme. Napose nije utvrđeno da bi se pojedini autori ili izdavači koristili svojim pravima iz člana 40. Saveznog Ustava u svrhu rušenja osnova socijalističkog demokratskog uređenja.

Cijeneći istinitost pojedinih tvrdnja u inkriminiranim člancima valja naglasiti, da su očito izopačene one tvrdnje iz članka »Oblici i karakter

društvenih sukoba« autora Nebojše Popova na strani 329—346 »Praxisa« broj 3/4 — 1971. gdje je riječ o ustanku kao spontanoj samoobrani, (krajem maja i juna 1941).

Autor olako prelazi preko slijedećih povijesnih događaja.

Proglas CK KPJ od 30. ožujka 1941. u kojem se pored ostalog traže demokratske slobode i prava za sve narode Jugoslavije.

Upućivanje delegacije politbiroa CK KPJ štabu IV. Armije u Zagrebu sa zahtjevom da se podijeli oružje radnicima i to dana 7. travnja 1941. godine.

Obavijest generalnog sekretara KPJ Josipa Broza Tita Kominterni o odluci CK KPJ da se okupatoru pruži otpor — 14. travnja 1941. godine.

Osnivanje Oslobodilačke fronte u Sloveniji na inicijativu CK KP Slovenije platformi borbe protiv okupatora dana 27. travnja 1941. godine.

Prvomajski proglas CK KPJ sa pozivom na borbu protiv okupatora i njegovih slugu na bratstvo naroda Jugoslavije — 1. svibnja 1941. godine.

Svibanjsko savjetovanje KPJ u Zagrebu na kojem se na temelju Titovog referata i diskusije utvrdilo da se KPJ nalazi pred izvršenjem svog povijesnog zadatka organizacije i predvođenja borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje — 7. svibnja 1941. godine.

Sjednica CK KPJ od 27. lipnja 1941. godine na kojoj je obrazovan glavni štab NOP Jugoslavije i za komandanta određen Josip Broz Tito.

Konačno odluka o općem ustanku naroda Jugoslavije donesena na sjednici proširenog politbiroa CK KPJ dana 4. srpnja 1941. godine.

Formiranje partizanskog odreda u šumi Brezovica u lipnju 1941. godine te akcije sakupljanja oružja prije toga također su povijesni događaji sa područja ovog našeg suda, a koji upućuju na neistinitost i izopačenost tvrdnju autora.

Svi ovi povijesni događaji u punoj mjeri opovrgavaju spomenutu tvrdnju o spontanoj samoobrani, o prelasku na drugu fazu revolucije krajem 1941. godine tj. na borbu za vlast, dok su žrtve iz Glinske pravoslavne crkve krvavi momenti u odnosu na izopačenu tvrdnju o popustljivosti okupatora.

Posebno je izopačena tvrdnja autora kada iznosi da se studentskim akcijama najenergičnije suprotstaviše izvršna tijela rukovodećih organa SK. Notorna je i poznata uloga Veljka Vlahovića u tim časovima, njegova akcija drugarsko neposredno uvjeravanje ni u kom slučaju ne može se nazvati najenergičnijim suprotstavljanjem. Obrada pojave političke klase jest teoretska postavka autora koja nema oslonca u praktičnom životu.

Također je netočna tvrdnja o »potisnutosti radničke klase« (stranica 334). Njezina uloga kao upravljača dolazi do punog izraza u sistemu radničkog samoupravljanja preko demokratskih izbora biranih organa u pojedinim radnim organizacijama. Obzirom na notornost i sveobuhvatnost ovih organizacionih oblika gore navedena izopačena tvrdnja ne može imati takvog uticaja da bi izazvala uznemirenost građana.

Konačno ni izlaganje autora o situaciji sa političkom policijom nema svog povjesnog oslonca pa je izopačena tvrdnja da su postojala odlučna nastojanja da se politička policija prikaže kao instrument hegemonije cijele jedne, srpske nacije. Ovaj događaj (slučaj Ranković) dobio je svoj epilog u ljetu 1966. godine i on danas ne predstavlja takvu aktualnu temu da bi njeno iznošenje u datom obliku moglo izazvati uznemirenje.

Uostalom izlaganje autora o svim tim događajima pa i onim kasnijim (studeni 1968.) obzirom na izmak vremena nisu konačno više aktuelni, a da bi mogli danas nakon 30 odnosno napunih 4 godine izazvati već naglašeno uznemirenje a u povodu njihovog sadašnjeg iznošenja, a pogotovu ne obzirom na način toga izlaganja.

U cijelom inkriminiranom napisu, a tako je to slučaj i u ostalim člancima, radi se o običnom tisku u kojem su otiskani cijeli primjerci »Praxisa« (broj 1/2 1969. i 3/4 1971.) pa i u onim dijelovima kojima javni tužilac ne prigovara. U tisku naslova i ostalog teksta nema nekih posebnih naglasaka na izuzetnu važnost istoga članka. Svi napisi izneseni

su pod punim imenom autora ili uz naznaku izdavača. Očito je, da se radi o stavovima pojedinih autora pa su sve ove okolnosti uvjerile ovaj sud da iznošenje pojedinih tvrdnji, a koje su sa strane ovog suda inače cijenjeni kao izopačene ipak ne mogu izazvati, a i nisu izazvali uznemirenost građana, odnosno momenat ugrožavanja javnog reda i mira.

U odnosu na članak »Proturiječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma« valja uvodno naglasiti da je po samom autoru iznijeta namjera da u doba održavanja II. Kongresa samoupravljača iznese svoje msili i da dade svoju kritičku ocjenu. Isti također naglašava da se radničko samoupravljanje pokazalo kao najuspješnije oružje da afirmira politiku idejnog svrstavanja u odnosu na izgradnju samog socijalističkog društva (347—348).

U nastavku svog izlaganja autor međutim iznosi tvrdnju o vertikalnoj organizaciji društvene moći, koju da predstavlja KPJ. Ovakova tvrdnja izopačeno prikazuje stvarno stanje u našem sistemu radničkog samoupravljanja, a gdje su njezini organi slobodni od vanjskih utjecaja kod odlučivanja o bitnim pitanjima prosperiteta svojih radnih organizacija.

Nastavljjući dalje, autor postavlja tvrdnju o nepoznavanju »Strategije društvenih inovacija«. Izopačenost takove tvrdnje najbolje se ocrtava u onoj punoj suglasnosti kojom su po našim narodima prihvaćeni predloženi Ustavni amandmani, a kojima se baš provodi politika decentralizacije. Očito da su ovi prijedlozi dati u najpodesnije vrijeme i na najodgovarajući način.

Cijeneći rečenu suglasnost naših naroda gornja tvrdnja autora, a koja je očito izopačena, ne može izazvati već opetovanu naglašenu uznemirenost građana a koji su pokazali tako neobično visoku političku svijest pri odlučivanju o posljednjim mjerama političke decentralizacije.

Stoga je i glede spomenutog članka ovaj sud mišljenja da nije potrebno primjeniti zabranu raspačavanja iz člana 52. stava 1. točke 2. Zakona o štampi i drugim oblicima informacija. Kako je uostalom već naprijed rečeno ovaj članak ima očitu tendenciju na raspravljanje o u naslovu izrečenoj pojavi, pa obzirom na već ostale iznesene kvalitete Dvomjesečnika »Praxis« niti ovaj članak nije podoban da uznemiri građanstvo.

Konačno u odnosu na članak »Ideje socijalizma i socijalistička stvarnost« mišljenje je ovog suda da su u istom iznesene tvrdnje koje ne odgovaraju stvarnom stanju stvari.

Autorica tvrdi da u našoj zemlji nisu pojedine slobode dostupne većini pripadnika radničke klase i seljaštva tj. velikoj većini jugoslavenskog stanovništva. Takovo postavljanje stvari je očito izopačeno. U našoj sredini pojedincu je dozvoljeno nesmetano kretanje i to ne samo u tuzemstvu već i u inozemstvu, izdavanje putnih isprava (pasoš) je obična formalnost, opravdana je parola o najotvorenijoj granici, odlazak na privremeni rad u inozemstvo protežiran je sa strane državne vlasti, broj naših radnika vani najbolje opovrgava gornju tvrdnju. Pravo na rad po izboru pojedinca je i ustavna norma.

Ista je situacija u odnosu na mogućnost informiranja. Pored brojnih čitalaca i biblioteka koje su vrlo dobro opskrbljene sa raznim dnevnicima i tjednicima sama cijena istih je takova da su ta sredstva informiranja pristupačna svakom. Kvalitet informacija u dnevnicima je na visini i svestrana.

Cijeneći iznesene notorne prilike u našoj zemlji neosnovanost i izopačenost gornje tvrdnje autorice Zagorke Pešić-Golubović je očita. Njezin značaj međutim nije takav da bi ono moglo ugroziti javni red i mir a najmanje pak da bi izazvalo uznemirenost građana, koji svi nepodjeljeno uživaju opisane slobode.

Stoga ovaj sud nalazi da utuženim napisima iz primjerka jun — lipanj 1968. Dokumenti »Praxis« broj 1/2 1969. i to naročito »Prolegomena za sociološko istraživanje društvenih sukoba« te napisi iz primjerka »Praxis« broj 3/4 — 1971. maj — august i to »Trenutak jugoslavenskog socijalizma«, »Oblici i karakter društvenih sukoba«, »Proturiječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma« i »Ideje socija-

lizma i socijalistička stvarnost« unatoč inače pojedinih izopačenih tvrdnja u istim oni po svom sadržaju, načinu izlaganja, aktualnosti teme u času iznošenja ne predstavljaju opasnost da bi izazvali uznemirenje građana, odnosno ugrožavali javni red i mir, a kako su to već o tome gore izneseni stavovi ovog suda u odnosu na pojedine članke. Sud nalazi da utuženi članci ne predstavljaju zloupotrebu sredstava informacija u smislu Ustava i člana 52. navedenog Zakona, a koja bi u uvjetima dostignutog demokratizma našeg socijalističkog društva mogla biti osnov za zabranu raspačavanja.

Radi toga valjalo je odbiti prijedlog OJT Sisak za izricanje zabrane raspačavanja ovih potonjih članaka. Kako je glede njih izdata privremena zabrana raspačavanja sa strane OJT Sisak rješenjem od 10. kolovoza 1971. broj KTR-247/71, to je valjalo ovim rješenjem odlučiti da rečeno rješenje OJT prestaje važiti.

Pored već iznesenog ova se odluka temelji i na činjenici da je općenito uzevši izricanje zabrane raspačavanja jedna iznimna mjera vlasti kojom se ograničava ustavno pravo slobode štampe (član 40.), a koje je pravo jedno od osnovnih sloboda i prava zajamčenih direktnom odredbom Saveznog Ustava. Ova sloboda predstavlja jednu od osnovnih elemenata demokratizma našeg društvenog samoupravljanja. Takovoj zabrani valja prići tek tada kada se iz svih činjenica sa potrebnom sigurnošću može utvrditi da se radi o zloupotrebi ustavnog prava slobode štampe.

Radi svih naprijed iznesenih razloga odlučeno je kao u izreci ovog rješenja.

U Sisku, 16. kolovoza 1971. godine

Zapisničar:
Jelica GOBAC, v. r.

Predsjednik Vijeća:
Mr. Branko KOŠUTIĆ, v. r.

POUKA O PRAVNOM LIJEKU:

Protiv ovog rješenja ovlaštene osobe mogu izjaviti žalbu pismeno u dva jednaka primjerka ili usmeno na sudski zapisnik u roku od tri dana nakon primitka ovjerovljenog prijepisa istog. Žalba se predaje ovom sudu.

RJEŠENJE SE DOSTAVLJA:

1. OJT Sisak na broj KTR-247/1971;
2. Predstavnik štampara — Juraj Požeg, direktor tiskare i knjigovežnice »Joža Rožanković« Sisak;
3. Predstavnik izdavača Prof. Branko Bošnjak, Zagreb, Vrtlarska 3;
4. Načelniku Stanice javne sigurnosti Sisak — nakon pravomoćnosti;
5. Uredništvu »Službenog lista SFRJ«, Beograd — nakon pravomoćnosti.

ŽALBA REDAKCIJE ČASOPISA »PRAXIS«

NA BROJ: KR-10/71.

VRHOVNOM SUDU HRVATSKE
putem
OKRUŽNOG SUDA SISAK
S I S A K
Trg Lj. Posavskog 5

Protiv rješenja Okružnog suda Sisak broj KR-10/71. od 16. kolovoza 1971. (koje nam je uručeno 19. kolovoza 1971. u 19 sati) o djelomičnoj zabrani raspačavanja časopisa »Praxis« broj 3—4 iz 1971. godine i zbornika »Jun-lipanj 1968. Dokumenti« iz 1971. godine, redakcija časopisa »Praxis« po ovlašćenju i u ime izdavača, Hrvatskog filozofskog društva, u zakonskom roku ulaže

Ž A L B U

— zbog pogrešno utvrđenog činjeničnog stanja i
— zbog povrede odredaba Zakona o štampi i drugim oblicima informacija.

OBRAZLOŽENJE:

Pobijanim rješenjem prvostepeni sud zabranio je raspačavanje stranica 139-141 zbornika »Jun-lipanj 1968. Dokumenti« zbog članka »Akciono politički program« te stranica 188-189 istog zbornika zbog »Proglasa revolucionarnih studenata socijalističkog sveučilišta »Sedam sekretara SKOJ-a«, zatim stranica 425-446 Filozofskog dvomjesečnika »Praxis« 3/4 maj-avgust 1971. zbog članka »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase«, autora Milana Kangrge iz Zagreba. Također je odredio da se od izdavača imaju oduzeti gore navedene strane časopisa u svim primjercima, te da se ima »rasturiti štamparski slog, koji se odnosi na rečene članke s tim, da se isti ima uništiti, i to: zbog povrede propisa člana 52. stav 1. točka 2. Zakona o štampi i drugim oblicima informacije, pošto se u navedenim napisima pronose izopačene tvrdnje, a kojima se izaziva uznemirenje građana«. Istim je rješenjem prvostepeni sud odbio prijedlog Okružnog javnog tužioca u Sisku za izricanje zabrane raspačavanja drugih tekstova objavljenih u navedenim brojevima časopisa i odredio da sa danom pravomoćnosti pobijanog rješenja prestaje važiti Rješenje OJT broj: KTR-247/71 od 10. kolovoza 1971. godine i ovim se rješenjem zamjenjuje.

Smatramo da odluke prvostepenog suda navedene u dispozitivu pobijanog rješenja pod točkama I, II i IV nisu na zakonu zasnovane, i to iz slijedećih razloga:

1) NEOSNOVANOST ZABRANE RASPAČAVANJA DJELOVA ZBORNIKA »JUN-LIPANJ 1968. DOKUMENTI«.

Obrazlažući zašto nije prihvatio zahtjev javnog tužioca o zabrani cijelog zbornika dokumenata »Jun-Lipanj 1968« prvostepeni sud konstatira da »nije u pitanju tiskani materijal koji bi po svome sadržaju mogao izazvati uznemirenost naših građana ili ugroziti javni rad i mir« (str. 5 Rješenja). Sud također navodi neke razloge zbog kojih objavljivanje te građe nije moglo »izazvati uznemirenost građana« ni »ugroziti javni rad i mir«. S jedne strane, riječ je o publikaciji malog tiraža koja je izišla u svega 1972 primjerka. S druge strane, u njoj nisu objavljeni neki novi tekstovi, nego dokumenti jednog razdoblja koji, kako je to istaknuto u predgovoru (i citirano u rješenju) »treba da posluže kao neophodna osnova za daljnje z n a n s t v e n o i s t r a ž i v a n j e tog društvenog fenomena«.

Ispravno uočavajući neosnovanost privremene zabrane zbornika dokumenata »Jun-Lipanj 1968« prvostepeni sud postupa nekonsekventno kad ipak prihvata dio tužiočeva zahtjeva, odnosno kad rješava da se zabrani raspačavanje stranica 139—141 spomenutog zbornika (zbog članka »Ak-

cioni politički program«) i stranica 188—189 (zbog »Proglasa revolucionarnih studenata socijalističkog sveučilišta ‚Sedam sekretara SKOJ-a'«).

Kao jedini razlog za djelomičnu zabranu navodi se da je tu riječ »o već presuđenoj stvari« budući da je rješenjem Vrhovnog suda Hrvatske kao drugostepenog suda, izrečena zabrana raspačavanja tih tekstova kada su izišli u književnoj reviji »Razlog« broj 57/1968.

U vezi sa spomenutim rješenjem Vrhovnog suda Hrvatske nastala je međutim još 1968. paradoksalna i neodrživa situacija.

S društveno-političkog gledišta bilo je paradoksalno da jedan sud (u ovom slučaju Vrhovni sud Hrvatske) zabranjuje raspačavanje dokumenata koji su, kako je to među ostalim izvijestila i »Borba« od 7. juna 1968. »na osnovi mišljenja zborova svih studenata, sastavili Univerzitetski komitet Saveza komunista, predsjedništvo Univerzitetske konferencije Saveza studenata i akcioni odbori fakulteta« i koji su »studenti svih fakulteta uz manje primjedbe i prijedloge u cjelini prihvatili«. (Zagrebačko izdanje, str. 6).

S čisto pravnog stanovišta bilo je neodrživo da se zabranjuju tekstovi koji su već prije objavljeni u nezabranjenoj štampi. Oba teksta u opširnijim ili kraćim izvodima zabilježila je naime gotovo sva naša dnevna štampa, a »Akcioni politički program« objavljen je u cjelini u »Studentu« br. 2 od 8. juna 1968. (odakle je i prenijet u zbornik »Jun-Lipanj 1968«). Raspačavanje spomenutog broja »Studenta« bilo je doduše privremeno zabranjeno rješenjem Okružnog javnog tužioca za Beograd, no ne zbog »Akciono-političkog programa«, nego zbog nekih drugih priloga, a ta je privremena zabrana povrh toga ukinuta nepobijenom odlukom Okružnog suda u Beogradu od 12. juna 1968. (opširnije o tome vidi u »Politici« od 13. juna 1968, str. 7).

No ako i dopustimo da je prvostepeni sud morao respektirati nekadašnje rješenje Vrhovnog suda Hrvatske, bez obzira na njegov sporni karakter, to nipošto ne znači da je on donio odluku koju je morao donijeti. Iz toga što je Vrhovni sud Hrvatske zabranio raspačavanje inkriminiranih tekstova1968, kada su neposredno nakon njihova nastanka i objavljivanja preštampani u reviji »Razlog«, nipošto ne slijedi da bi oni morali biti zabranjeni i danas, nakon tri godine, kada se objavljuju u zborniku dokumenata koji treba da posluže znanstvenom istraživanju. Premda nismo imali uvid u spomenuto rješenje Vrhovnog suda tvrdimo a priori da u toj odluci ne piše (niti je moglo pisati) da se navedeni tekstovi ne smiju objaviti nikada i nigdje, pa čak ni u knjizi dokumenata koja se izdaje kao materijal za naučno proučavanje.

Poznato je da se u današnje vrijeme u cijelom svijetu, pa i kod nas, u velikom broju objavljuju zbornici dokumenata koji treba da posluže proučavanju prošlosti, pri čemu se u takvim zbornicima objavljuju i dokumenti koji su do jučer predstavljali najstrožu državnu ili vojnu tajnu ili izražavali neka po prihvaćenom shvaćanju »opasna« ili »neprijateljska« stanovišta. Progresivne društvene snage, koje su zainteresirane za otkrivanje pune historijske istine, uvijek su se zalagale za što potpunije i nesmetanije objavljivanje historijskih dokumenata, dok je nastojanje da se »neugodni« historijski dokumenti zadrže u tajnosti oduvijek karakteriziralo i karakterizira reakcionarne snage koje se suprotstavljaju društvenom progresu i humanosti.

Kad Okružni javni tužilac za Sisak zahtijeva, a Vijeće Okružnog suda u Sisku prihvaća zahtjev za zabranu raspačavanja spomenutih dvaju dokumenata, koji u okviru zbornika od ukupno 518 strana obuhvaćaju ukupno 3 (slovima: tri) stranice (cijelu stranu 140 i 189 te dijelove strana 139, 141 i 188), dakle 0,6 % cjelokupnog opsega, onda sam taj čin po svom sadržaju i društvenom smislu objektivno predstavlja »lažnu, izopačenu i alarmantnu tvrdnju-optužbu protiv našeg društvenog poretka. Zar je naše društvo zaista toliko slabo, da ga može ugroziti preštampavanje dvaju studentskih proglasa koji su sastavljeni i objavljeni pred pune tri godine? Zar je naše društvo zaista toliko trulo da mu može biti opasno čak i njihovo preštampavanje u zborniku dokumenata koji se objavljuje u 1972 primjerka kao »samo jedan, doista, skroman

prilog građi za sociološka istraživanja koja tek predstoje.«? (Predgovor, str. XIV)

Uz sav kritički stav prema našoj stvarnosti (što je osnovni preduvjet i zahtjev svakog istinski naučnog pristupa), ne možemo se složiti s tako teškim optužbama protiv nje. Također se ne možemo složiti sa shvaćanjem da je zabranjivanje izdavanja historijskih dokumenata u načelu dopušteno.

Na osnovu svega što je rečeno rješenje prvostepenog suda o djelomičnoj zabrani zbornika »Jun-Lipanj 1968. Dokumenti« pokazuje se kao pravno neosnovano i društveno-politički štetno.

2) NEOSNOVANOST ZABRANE RASPAČAVANJA DIJELA »PRAXISA« 3—4/1971.

Da li je neosnovanije rješenje o zabrani raspačavanja dijela zbornika »Jun-Lipanj. Dokumenti« ili ono o djelomičnoj zabrani raspačavanja dvobroja 3—4/1971 posvećenog temi »Trenutak jugoslavenskog socijalizma«?. Na ovo pitanje svakako nije jednostavno odgovoriti.

Dvobroj 3—4/1971 ne objavljuje nikakve akcione programe ni proglase već isključivo teorijske, filozofsko-sociološke rasprave, čija je svrha da dadu doprinos naučnom istraživanju otvorenih problema suvremenog svijeta, a napose jugoslavenskog i svjetskog socijalizma, te da potaknu daljnje istraživanje, raspravu i diskusiju o tim pitanjima.

Objavljujući te rasprave časopis »Praxis« djeluje u skladu sa svojom dosadašnjom orijentacijom i fizionomijom i nastavlja s onim ozbiljnim i smionim raspravljanjem o najznačajnijim filozofskim i sociološkim problemima suvremenog svijeta i čovjeka, koje mu je pribavilo visok znanstveni renome u zemlji i inozemstvu. Ne citirajući sve visoke ocjene koje su dosad date o časopisu »Praxis« želimo podsjetiti samo da je Ernst Bloch, neosporno najveći živući filozof marksizma i počasni doktor Zagrebačkog sveučilišta (kojemu je ta čast dodijeljena u povodu proslave 300-godišnjice Zagrebačkog sveučilišta) nedavno već po drugi put napisao da je »Praxis« »dakako najbolji filozofski časopis našeg doba«. Kao »dakako najbolji filozofski časopis našeg doba« (po E. Blochu) »Praxis« nije objavljivao niti je mogao objavljivati popularizatorske ili apologetske priloge kojima se nekritički veliča postojeće, nego je nastojao da objavljuje i objavljivao je produbljene kritičke rasprave o veoma teškim i zamršenim pitanjima suvremene filozofije i suvremenog svijeta, često otkrivajući ono što su drugi previdjeli i potičući na razmišljanje o onome što je ostalo nepromišljeno.

Upravo zbog takvog karaktera časopisa, suradnici »Praxisa« nisu nikad ni očekivali da se njihovi prilozi prihvaćaju s aplauzom ili ovacijama, nego su željeli da potaknu daljnje istraživanje i diskusiju. Treba istaći da su u toku osmogodišnjeg izlaženja časopisa mnogi prilozi objavljeni u njemu izazvali javno neslaganje, ali da se dosad čak ni iz redova najoštrijih kritičara »Praxisa« nije čuo javni zahtjev da se bilo koji broj ili bilo koji prilog u časopisu sudski zabrani. Naprotiv, čak i Miko Tripalo, jedan od najoštrijih kritičara »Praxisa«, čak i u vrijeme najoštrije konfrontacije s »Praxisom«, bio je prisiljen da mu oda priznanje: »Zasluga je »Praxisa« i to što je sve nas a možda i Savez komunista, podstakao na intenzivnu teoretsku diskusiju o mnogim otvorenim problemima«. (Vjesnik, 20. V 1966)

Zahtjev Okružnog javnog tužioca za Sisak i rješenje Okružnog suda u Sisku kojim se taj zahtjev prihvaća predstavljaju pravne akte bez osnova u zakonu i bez oslonca u sudu jugoslavenske i međunarodne javnosti.

U nastojanju da obrazloži svoj neosnovani zahtjev javni se tužilac morao poslužiti neodrživom metodom, a Okružni sud djelomično ga je slijedio u tome. Iz cjelovitih naučnih rasprava u kojima su premise neodvojive od zaključaka, a teze od argumentacije i ilustracija, tužilac je

proizvoljno isjekao pojedine dijelove za koje mu se činilo da potvrđuju njegovu tezu, a sud je, nažalost, u znatnoj mjeri slijedio njegov primjer. Pri tome čak ni tako istrgnuti citati ne potvrđuju teze tužioca odnosno suda, niti je tužilac odnosno sud pokušao pokazati vezu između citiranih odlomaka i vlastitih optužbi. Tako su u više slučajeva lažnim, izopačenim i alarmantnim proglašene tvrdnje i uspozorenja što su se u posljednje vrijeme, u gotovo jednakim ili sličnim formulacijama, mogle čuti i iz usta najviših državnih i partijskih rukovodilaca SFRJ i napose Predsjednika Tita.

U nemogućnosti da u ovoj žalbi analiziramo sve neosnovane optužbe koje je formulirao javni tužilac a djelomično preuzeo sud (i pridržavajući sebi pravo da takvu analizu izvršimo javno, raspravama i člancima u novinama i časopisima), ograničit ćemo se samo na one na osnovu kojih sud donosi rješenje o zabrani raspačavanja članka M. Kangrge.

Konstatirajući da je skraćeni izvod iz Kangrginog napisa objavljen u »Vidicima« broj 150—151 i da je taj izvod zabranjen rješenjem Okružnog suda u Beogradu Kr—93/71 od 5. VIII 1971, koje međutim još nije postalo pravomoćno, Okružni sud u Sisku sam je »cijenio sadržaj utuženog napisa uz primjerak »Praxisa« 3/4 1971. i našao, da je glede istoga prijedlog OJT u pravcu izricanja zabrane raspačavanja osnovan«. Obrazloženje ovog stava doslovno glasi:

»Sadržajno utuženi napis iznosi tvrdnju da »Naša jugoslavenska srednja klasa« preuzima rukovodeću ulogu u našoj zemlji u svim domenama budući su uvjeti za ovakav njen nastup povoljniji (osigurati, izboriti, zamisliti ili čak sanjati str. 431) od uvjeta za egzistenciju bilo koje građanske partije u najrazvijenijoj kapitalističkoj zemlji zapada — gdje je kao što je svima poznato — dominacija građanske klase i njenih stranaka neosporna. Ista je situacija u odnosu na tvrdnju autora o tome kako se više »ne smije govoriti o jugoslavenskoj radničkoj klasi ili radničkoj klasi Jugoslavije« nego samo o nacionalnim klasama Jugoslavije.

Ove tvrdnje su izopačene, one ne odgovaraju postojećem sistemu radničkog i društvenog samoupravljanja, a čiji je dostignuti nivo našao svoj najbolji odraz u zaključcima II. Kongresa samoupravljača. Po svojoj određenosti, sadržajnosti, času iznošenja, (Ustavni amandmani), aktuelnosti teme i načinu izlaganja tvrdnje iz inkriminiranog napisa »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase« su svakako po mišljenju ovog suda podobne da izazovu uznemirenost građana. Time su u inkrimiranom napisu ostvareni svi bitni elementi predviđeni u članu 52. stavu 1. točki 2. Zakona o štampi i drugim vidovima informacija pa je stoga odlučeno da i glede ovog napisa se izreče predložena zabrana raspačavanja. Slijedom toga valjalo je odlučiti i o oduzimanju odnosećih stranica iz pojedinih primjeraka »Praxisa« te rasturanja sloga«. (str. 4—5)

Tako je pomoću tačno 6 r e č e n i c a dokazana osnovanost zabrane raspačavanja »utuženog napisa«! Tako je na tačno 2 6 r e d a k a oborena jedna cijela ozbiljna naučna rasprava i utvrđeno da su njene tvrdnje »izopačene« i »podobne da izazovu uznemirenost građana«! N i j e l i n a p r o t i v o v a k a v n a č i n o b r a č u n a v a n j a s a z n a n s t v e n i m r a s p r a v a m a p o d o b a n d a i z a z o v e u z n e m i r e n o s t j a v n o s t i?

Ne prenagljujući se s odgovorom razmotrimo navedenih 6 rečenica odnosno 26 redaka (u našem prijepisu 23). Prije svega se primjećuje da su navedene rečenice podijeljene u dva pasusa. U prvom su pomoću dvije rečenice rezimirane dvije navodne Kangrgine tvrdnje, a u drugom se pomoću četiri rečenice utvrđuje da su te tvrdnje dovoljno »izopačene« i uznemiravajuće da bi se izrekla zabrana raspačavanja cijelog »utuženog napisa«.

Odmah upada u oči:

1) Iz jedne opsežne naučne rasprave (22 štampane strane) i s t r g n u t e s u d v i j e n a v o d n e t v r d n j e, pri čemu je posve ostavljeno po strani pitanje, ima li u članku nekih drugih »tvrdnji« i kakva je funkcija i mjesto inkrimiranih »tvrdnji« u sklopu cjelokupne rasprave, njenog misaonog toka i argumentacije.

2) Dvije istrgnute (navodno Kangrgine) tvrdnje uopće se ne analiziraju, nego se bez ikakve analize i argumentacije tvrdi da su one »izopačene« i »podobne da izazovu uznemirenost građana«.

Nije neposredno očito, ali se uspoređivanjem s Kangrginim tekstom može utvrditi:

3) Kangrgi pripisane tvrdnje nisu njegove.

Prva navodno Kangrgina tvrdnja iskonstruirana je tako da je neadekvatno prepričani sadržaj jednog dijela jedne njegove rečenice sa sredine str. 430 pomoću nekoliko umetnutih riječi spojen u jednu tvrdnju s doslovno citiranim završetkom jedne rečenice sa str. 431 Da bismo vidjeli u čemu je riječ, potrebno je da citiramo u cjelini makar te dvije odvojeno napisane rečenice, koje su nasilno stopljene u cjelinu.

Prva rečenica glasi: »Već dobar dio godina možemo iz dana u dan pred našim očima pratiti taj ubrzani proces rađanja, rasta, jačanja, situiranja, etabliranja, prodora i konsolidiranja srednje klase na svim područjima života, koja vrtoglavo (u našoj historijski specifičnoj i produženoj »prvobitnoj akumulaciji kapitala«) ekonomski jača, obogaćuje se, preuzima u svoje ruke vođenje poslova cjelokupnog društva, korumpira ih i ideološki rastače i uvlači se tako u sve društvene pore, te politički, ekonomski, socijalno, kulturno, teorijski i filozofski, dakle duhovno i ideološki postaje sve dominantnija snaga našeg društva.« (sredina strane 430)

Druga rečenica glasi: »Gotovo sva sredstva masovnih komunikacija preuzima ona postepeno u svoje ruke — na osnovi »samoupravnosti«, shvaćene po njezinoj vlastitoj mjeri — s monopolom[4] kakav sebi ne može osigurati, izboriti, zamisliti ili čak ni sanjati nijedna građanska partija ni u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama Zapada, gdje je — kao što je svima poznato — dominacija građanske klase i njezinih stranaka neosporna.« (završetak strane 430 i početak strane 431)

Prva od navedenih rečenica, kako se vidi, govori o procesu rađanja rasta etc srednje klase na svim područjima života, dok druga rečenica govori o njenom djelovanju na jednom određenom području, u sredstvima masovnih komunikacija. Prema tome Kangrgina se misao nedopušteno izopačuje kada se ono što on specifično govori o pozicijama srednje klase na području sredstava masovnih komunikacija pripisuje bez ograde i općenito svim područjima društvenog života.

Kada govori o »monopolu[4] kakav sebi ne može osigurati, izboriti, zamisliti ili čak ni sanjati nijedna građanska partija«, Kangrga, kako to jasno pokazuje riječi »monopol« pridijeljena fusnota broj 4, misli prvenstveno na monopol »Vjesnikove« kuće u novinstvu SR Hrvatske, a taj monopol, koji se može na razne načine objašnjavati, opravdavati, odobravati pa čak i hvaliti i slaviti, nije nikakva »izopačena tvrdnja«, nego činjenica koju dosad još nitko nije uspio osporiti. Da bi se ta činjenica osporila nisu, naime, dovoljne nikakve optužbe o izopačenosti i uznemirenosti, već bi valjalo navesti koja to druga novinska kuća u nekoj drugoj zemlji ima takav monopol kakav ima Vjesnikova kuća u SR Hrvatskoj.

Spajanjem dijelova različitih rečenica razna sadržaja pomoću dodanih umetnutih riječi nastala je u tekstu pobijanog rješenja jedna nova tvrdnja različita od Kangrgine, tvrdnja da su »uvjeti za ovakav njen (srednje klase — G. P.) nastup povoljniji... od uvjeta za egzistenciju bilo koje građanske partije u najrazvijenijoj kapitalističkoj zemlji zapada...« Te tvrdnje u Kangrge nema i njena je smisaonost uz to prilično sporna, jer se u njoj kompariraju uvjeti za nastup jedne klase s uvjetima za egzistenciju jedne partije.

Budući da se navodna Kangrgina tvrdnja o »uvjetima za ovakav njen...« etc pokazuje kao insinuacija lišena smisla, od navedene rečenice pobijanog rješenja ostaje kao smisaon samo njen prvi dio po kojem »utuženi napis iznosi tvrdnju da »Naša jugoslavenska srednja klasa« preuzima rukovodeću ulogu u našoj zemlji u svim domenama«. Međutim

nije se teško uvjeriti da ni time nije adekvatno rezimiran čak ni onaj dio Kangrgine rečenice na koji se time cilja (da i ne govorimo o Kangrginoj raspravi u cjelini). Kangrga ne piše »preuzima rukovodeću ulogu«, nego »preuzima vođenje poslova«, što je ipak nešto drugo. Pored toga izraz »preuzima rukovodeću ulogu« sugerira već izvršeni jednokratni čin, dok je kod Kangrge riječ o »p r o c e s u« rađanja, rasta, jačanja, situiranja, prodora, konsolidiranja, obogaćivanja, preuzimanja poslova, rastakanja, uvlačenja etc, o jednom procesu koji nipošto nije završen i koji, kako se to vidi iz ostalih dijelova Kangrgine rasprave, on nipošto ne smatra ni već završenim, ni neodoljivim, odnosno nezaustavljivim. Smisao Kangrgine rasprave upravo je u tome da se svestranom teorijskom analizom toga procesa otkriju i uvjeti njegova prevladavanja. Do kakvih zaključaka dolazi sam Kangrga u pogledu tih uvjeta nedvosmisleno pokazuje zaključni dio njegove rasprave.

»Samo jedan komunistički pokret ove zemlje (u našem slučaju Savez komunista Jugoslavije) može, oslonjen primarno na radničku klasu i marksističku (lijevu) inteligenciju, da bude i nosilac i garant i provoditelj u djelo socijalističke revolucije, principa samoupravnosti, a time i rješenja i klasnog i nacionalnog pitanja, ako će u sebi imati dovoljno unutrašnje snage da iz svojih redova odstrani i očisti (to jest onemogući ih u njihovu djelovanju) sve njemu suprotne i neprijateljske elemente, koji se regrutiraju iz redova birokracije, srednje klase i tehnokracije (što je u biti jedna te ista pozicija). To jest, ako se istovremeno odlučno oslobodi onog ideološkog (i danas već vrlo nabujalog, agresivnog, beskrupuloznog i sve bezobzirnije nametljivog) balasta što se svakodnevno infiltrira u njegove redove i svjesno muti među njima. Takav, i samo takav komunistički pokret može onda biti i jedina idejna i integrativna, kohezionа snaga jugoslavenske zajednice naroda, koja će otvoriti put za stvaralačko oslobođenje svih ljudi koji žive na ovom našem historijskom tlu. A to je onaj put, o kojem je govorio Marx (pa ako ga napustimo, onda će ova zajednica doživjeti još teške historijske trenutke):

»Na mjesto starog buržoaskog društva s njegovim klasama i klasnim suprotnostima stupa udruživanje, u kojem je slobodni razvitak svakog pojedinca uvjet slobodnog razvitka za sve.«17«.

Druga navodno izopačena Kangrgina tvrdnja prezentirana je u pobijanom rješenju na slijedeći način:

»Ista je situacija u odnosu na tvrdnju autora o tome kako se više »ne smije govoriti o jugoslavenskoj radničkoj klasi ili radničkoj klasi Jugoslavije«, nego samo o nacionalnim klasama Jugoslavije«.

Šta u ovom kontekstu znače riječi »I s t a j e s i t u a c i j a« teško je pogoditi, jer u prethodnoj rečenici sud ne govori ni o kakvoj situaciji. Analizom navedenih dviju rečenica može se, doduše, utvrditi da obje pripisuju Kangrgi tvrdnje koje on ne zastupa, no teško je vjerovati da je citiranim riječima sud želio sam upozoriti na tu zaista začuđujuću »situaciju«.

Da bi se stvar potpunije rasvijetlila treba da citiramo cijelu fusnotu iz koje je izvađen navedeni dio Kangrgine rečenice. Spomenuta fusnota predstavlja naime nedjeljivu cjelinu, pa se umjetnim izdvajanjem njenih dijelova može lako stvoriti krivi dojam ne samo o sadržaju i smislu cijele fusnote, nego i o sadržaju i smislu tih nasilno istrgnutih dijelova.

Fusnota o kojoj je riječ glasi:

»Budući da se više »ne smije« govoriti o jugoslavenskoj radničkoj klasi (jer je to »unitaristička« ili »unitarno-klasna« pozicija!), ili radničkoj klasi Jugoslavije (u jednini), nego samo o »nacionalnim klasama Jugoslavije« (u množini), kao da neposredni, faktički i povijesni interes tih klasa (Slovenije, Hrvatske, Srbije itd) nije bitno isti (upravo u odnosu spram jugoslavenske srednje klase, birokracije i tehnokracije koje vrlo lijepo uzajamno surađuju), onda bismo prema tome u Jugoslaviji, po nacionalno-političko-republičkom ključu, naravno, kao i sve ostalo, imali 6 (slovima: šest) radničkih klasa i 2 (slovima: dvije) radničke klasice (AP Vojvodine i Kosova). Ukoliko dobijemo koju novu republiku ili autonomnu pokrajinu, onda će postojati jedna radnička klasa ili klasica više. To će se,

uostalom, također — politički odlučiti (sporazumno, dakako, ili »samoupravno-dogovorno« između srednjih klasa i birokracije).

Međutim, i ovdje treba biti dosljedan: ako naime ne postoji jedna nego 6 ili 8 radničkih klasa Jugoslavije, onda prema tome postoji i 6 ili 8 Saveza komunista, što bi značilo da ipak imamo ili bi trebalo da imamo višepartijski sistem!? Ova bi se zagonetka mogla možda riješiti samo onda, ako je ovdje ipak riječ o 6 ili 8 srednjih (građanskih) klasa i njihovih partija? To bi onda još nekako historijski bilo opravdano. Možda je potrebno samo promijeniti ime?«

Navedena fusnota bila je u cjelini citirana u rješenju Okružnog javnog tužioca, no tužilac nije ni pokušao da je analizira. Za razliku od tužioca sud je citirao samo mali dio te fusnote (uz jednu naizgled sitnu izmjenu), ali ni sud nije pokušao da je analizira. Tako nam ne ostaje drugo, nego da tu fusnotu analiziramo sami.

O čemu raspravlja Kangrga u citiranom odlomku? Kakvu on tezu zastupa? S kojom tezom polemizira?

U citiranom odlomku Kangrga raspravlja o pitanju može li se govoriti o jugoslavenskoj radničkoj klasi odnosno o radničkoj klasi Jugoslavije (u jednini) ili se može govoriti samo o radničkim klasama Jugoslavije (u množini). Pri tom on jasno zastupa tezu *da se može govoriti i o radničkoj klasi Jugoslavije* odnosno jugoslavenskoj radničkoj klasi u jednini te odbacuje prigovor da bi se zastupanje te teze moglo kvalificirati kao neka »unitaristička« ili unitarno-klasna« pozicija.

Kangrgin glavni argument za tezu koju brani vidljiv je iz onog dijela gornjeg teksta u kojem on zastupnicima suprotne teze prigovara da drže »kao da neposredni faktički i povijesni interes tih klasa (Slovenije, Hrvatske, Srbije itd) nije bitno isti«. Kangrga, dakle, smatra da neposredni, faktički i povijesni interes radničke klase Slovenije, Hrvatske, Srbije itd *jest* »bitno isti« i u tome vidi argument za tezu o postojanju radničke klase Jugoslavije.

Odlučno braneći tu tezu, Kangrga je ne zastupa u nekom ekstremnom, krutom obliku, koji bi isključivao postojanje bilo kakvih razlika unutar radničke klase Jugoslavije. Po tome što polemizira protiv shvaćanja da se smije govoriti »*samo*« o nacionalnim radničkim klasama Jugoslavije u množini, može se zaključiti da bi on bio spreman prihvatiti da se govori i u pluralu o radničkim klasama Slovenije, Hrvatske, Srbije itd pod uslovom da se prizna »bitno isti« interes tih klasa, po kojem one uprkos razlikama u nebitnim interesima čine jednu radničku klasu Jugoslavije, vezanu bitno istim interesom.

Nastojeći da što bolje zasnuje tezu o postojanju radničke klase Jugoslavije, Kangrga sažeto pokazuje konsekvencije suprotne teze o samo nacionalnim radničkim klasama u Jugoslaviji. Jedna je konsekvencija ove posljednje da bismo u tom slučaju »imali 6 (slovima: šest) radničkih klasa i 2 (slovima: dvije) radničke klasice (AP Vojvodine i Kosova)«. Druga je konsekvencija da bismo tada imali »6 ili 8 Saveza komunista«. Treća je konsekvencija da to ne bi mogle biti istinski radničke klase ni istinski savezi komunista nego »6 ili 8 srednjih (građanskih) klasa i njihovih partija.« Četvrta bi konsekvencija bila da bi tada ta terminologija bila neadekvatna pa bi trebalo »promijeniti ime«.

Vrijede li nešto ti Kangrgini argumenti? Ima li neke istine u njegovoj tezi? Po našem mišljenju argumenti su uvjerljivi a teza bitno istinita. Time ne tvrdimo da je rečeno sve što se u toj temi može reći, da se Kangrgina teza ne bi mogla i podrobnije eksplicirati ili da se njegovi argumenti ne bi mogli nadopuniti i precizirati. Ne osporavamo nikom ni pravo da je kritizira ili negira — ako smatra da ima protuargumente. No ne slažemo se da se zbog te teze Kangrgin članak zabranjuje i difamira.

Smatra li sud doista da je osnovna teza Kangrgine fusnote, teza o postojanju radničke klase Jugoslavije neka »izopačena tvrdnja« koja ne odgovara »postojećem sistemu radničkog i društvenog samoupravljanja, a čiji je dostignuti nivo našao svoj najbolji odraz u zaključcima II Kongresa samoupravljača«? U to je teško povjerovati. No u čemu je onda »izopačenost« istrgnutog dijela rečenice, odnosno fusnote iz koje je taj dio istrgnut?

Budući da se sud o tome nije izjasnio, ne ostaje nam nego da pogađamo. Nije li sud, možda, umovao na slijedeći način:

Kangrgina teza o postojanju radničke klase Jugoslavije nije sama po sebi ni lažna, ni izopačena, ni alarmantna. Međutim ta ispravna teza u nas je općeprihvaćena, ni od koga ugrožena, pa sama činjenica da je Kangrga posebno naglašava i s njemu svojstvenim temperamentom brani, sugerira neistinu u našoj stvarnosti. Ovako borbeno iznošenje te teze sugerira da je ona u nas već potpuno napuštena ili bar ozbiljno osporena. To je, dakle, ta lažna, izopačena i alaramantna tvrdnja koju Kangrga svojom fusnotom indirektno sugerira, a na jednom mjestu čak i direktno izražava! Kangrga naime tvrdi »da se više »ne smije« govoriti o jugoslavenskoj radničkoj klasi« etc.

Ako se misao suda kretala ovim pravcem, onda tu naizgled ima neke logike. Samo su u toj logici previđene neke »sitnice«. Kangrga ne piše jednostavno da se više ne smije govoriti o jugoslavenskoj radničkoj klasi, već riječi »ne smije« stavlja pod navodnike. (Ti su navodnici u pobijanom rješenju izostavljeni!) Ne stoji stvar dakle tako da se o tome uopće ne smije govoriti (jer npr. sam Kangrga smije i govori), nego tako da ima shvaćanja ili teorija po kojima se to više »ne smije« govoriti. Da se radi o teorijama ili mišljenjima koja se tek bore za pobjedu a nipošto ne o već svršenom činu, vidi se po nastavku rečenice. Kangrga ne kaže: »Budući da se više ne smije... etc onda imamo 6 radničkih klasa i 2 klasice u Jugoslaviji«, nego kaže: »Budući da se više »ne smije« govoriti o jugoslavenskoj radničkoj klasi..., onda bismo prema tome (prema tim teorijima — komentar G. P.)... imali«. Kao u ovoj, tako i u drugim rečenicama u navedenoj fusnoti Kangrga se obilno služi kondicionalnim i futurskim konstrukcijama. Tako čitamo: »Ukoliko dobijemo..., onda će postojati...«, »ako naime ne postoji..., onda prema tome postoji..., što bi značilo da ipak imamo ili bi trebalo da imamo...«, itd. Ove uvjetne konstrukcije jasno pokazuju da je tu riječ o povlačenju konsekvencija iz tuđih stanovišta (koja se pobijaju) a ne o iznošenju vlastitih teza ni o opisu društvenog sistema. Zaista bi bilo »malo pretjerano« ako bi se Kangrgna polemika protiv njemu neprihvatljivih teza shvatila kao priznanje da su te teze definitivno pobijedile.

No ipak, mogao bi netko reći, ako Kangrga isticanjem teze o postojanju radničke klase Jugoslavije ne tvrdi da je ta teza već definitivno zabranjena i likvidirana, on sugerira da je ta teza osporena. Već i time on širi lažne i izopačene tvrdnje i izaziva uznemirenost građana.

Ovakav način argumentiranja za zabranu Kangrginog članka mogao bi se nekima učiniti već gotovo prihvatljiv. No prije nego što ga prihvatimo, moramo postaviti još dva pitanja:

Prvo: Da li je Kangrga pokrenuo diskusiju o pitanju postoji li radnička klasa Jugoslavije ili su upravo u vrijeme kada je on pripremao i pisao svoj članak neki drugi počeli da prilično bučno i nasrtljivo osporavaju postojanje radničke klase Jugoslavije? Zar su pamćenja zaista postala tako kratka da bi trebalo da i konkretno podsjećamo na ta bučna i agresivna osporavanja?

Drugo: Da li je Kangrga jedini koji je temperamentno reagirao na nasrtljive pokušaje negiranja radničke klase Jugoslavije? Da li je Kangrga jedini koji je istakao potrebu da se radnička klasa bori za svoja prava? Ako su neka pamćenja zaista toliko oslabila, neka nam bude dopušteno da podsjetimo: Upravo u vrijeme kada je vršena distribucija »Praxisa« s Kangrginim člankom, 7. jula 1971, zagrebački »Vjesnik« je objavio slijedeće riječi Predsjednika Tita: »Opšte uzevši, u jugoslavenskim poduzećima smatram da pitanje samoupravljanja nije na visini i da se još mnogo mora učiniti. Na nekim mjestima ono čak stagnira. Tu bi trebalo da vi budete među onima koji su postigli konkretne rezultate. Ne govorim to na osnovu ovog što sam od vas čuo ovde, već zato što u našoj zemlji tehnokratizam hvata velikog maha i predstavlja opasnost za samou-

pravljanje. Mi moramo sve učiniti da radnička klasa zaista shvati svoja prava i da se ozbiljno za njih bori.« I malo dalje: »ja želim da ovde kažem ne vama, nego pred vama, da se u nekim republikama nacionalistički ispadi već pomalo prenose na radničku klasu. Vrše se prebrojavanja na osnovu nacionalne pripadnosti i nekima se govori da tu ne mogu da rade, itd. To je opasna stvar za jedinstvo naše radničke klase. Ja sam odlučno protiv toga i svi zajednički moramo se boriti protiv te jako štetne i opasne pojave. Radnici moraju biti jedinstveni u čitavoj zemlji, bez obzira da li pripadaju brojnijoj ili manje brojnoj naciji. Kojoj god naciji da pripada, radnik je radnik. On pripada radničkoj klasi.«

Teza o jedinstvenosti radničke klase Jugoslavije ovdje je izražena u r a d i k a l n i j o j formi nego kod Kangrge. Slabosti samoupravljanja i opasnosti koje mu prijete ovdje su naglašeni d r a m a t i č n i j e nego kod Kangrge.

Daleko od toga da bi sadržavala »izopačene tvrdnje«, Kangrgina rasprava predstavlja vrijedan prilog naučnom istraživanju i diskusiji o osnovnim problemima našeg društva. Što se pak tiče optužbe da su njene tvrdnje »podobne da izazovu uznemirenost građana«, ona se pokazuje potpuno neodrživa u svijetlu činjenica koje su utvrđene na raspravi pred prvostepenim sudom (što se može vidjeti iz zapisnika) no koje su samo djelomično i nepotpuno navedene u sudskom rješenju. Na raspravi je naime utvrđeno da su primjerci »Praxisa« s Kangrginim člankom dostavljeni OJT Sisak 25. V I 1971, da je distribucija izvršena 6. V I I 1971, a da je odluka o privremenoj zabrani raspačavanja donijeta 10. V I I I 1971, dakle punih 5 s e d m i c a n a k o n d i s t r i b u c i j e odnosno g o t o v o s e d a m s e d m i c a n a k o n š t o j e t u ž i l a c t a j b r o j d o b i o n a u v i d. Također je utvrđeno da je u toku pet sedmica slobodne prodaje spomenuti dvobroj (a s njim i Kangrgin članak) g o t o v o p o t p u n o r a s p a č a n, no da n i j e d o š l o n i d o k a k v o g u z n e m i r e n j a g r a đ a n a (jedini građanin koji se uznemirio bio je, izgleda, Okružni javni tužilac u Sisku, no kako pokazuju gornji podaci i njemu je za to trebalo dosta vremena!). Na osnovu čega prvostepeni sud smatra da se tvrdnje koje n i s u uznemirile građane (premda im je prilika za to bila pružena) ipak mogu okarakterizirati kao »p o d o b n e« d a i z a z o v u u z n e m i r e n j e, ostaje zagonetno.

Ne upuštajući se u rješavanje ove zagonetke konstatiramo: iz svega što je rečeno proizlazi da je i rješenje prvostepenog suda o zabrani raspačavanja dijela »Praxisa« 3—4/1971 p r a v n o n e o s n o v a n o i d r u š t v e n o p o l i t i č k i š t e t n o.

— — —

Prije nego na osnovu izvršenih analiza uputimo naš prijedlog Vrhovnom sudu Hrvatske, želimo učiniti još neke opće napomene:

1. U gornjoj smo se žalbi ograničili na analizu onog dijela pobijanog rješenja u kojem se p r i h v a ć a j u tužiočevi zahtjevi, a ostavili smo po strani onaj dio kojim se ti zahtjevi o d b i j a j u. Želimo međutim istaći da čak i u tom dijelu prvostepeni sud nekritički prihvaća neke tužiočeve optužbe, pri čemu ih djelomično preformulira ili ublažuje. S obzirom da prvostepeni sud te optužbe doduše prihvaća na riječima, ali ih de facto (odbijajući zahtjeve OJT) odbacuje, ne želimo u ovoj žalbi govoriti o njima, ali izjavljemo da smo i o njima s p r e m n i j a v n o r a s p r a v l j a t i sa svakim pa i sa Okružnim tužiocem u Sisku i sa sucima Okružnog suda u Sisku i Vrhovnog suda Hrvatske. Sve one koji se s našim mišljenjima ne slažu pozivamo da na stranicama našeg časopisa iznesu svoja mišljenja. Uprkos svim negativnim iskustvima i dalje ćemo njegovati »Praxis« kao slobodnu tribinu filozofske i sociološke misli.

2. U gornjoj smo žalbi pokazali da s gledišta važećeg »Zakona o štampi i drugim vidovima informacija« pobijano rješenje nije osnovano. Našu argumentaciju ne treba ni u kom slučaju shvatiti tako kao da spomenuti

zakon smatramo zadovoljavajućim. Smatrali smo i smatramo da taj Zakon u mnogo čemu ne zadovoljava. Neke od paradoksalnih konsekvencija tog zakona došle su do izražaja i u raspravi pred Okružnim sudom u Sisku kao i u formulacijama pobijanog rješenja. Svakako je paradoksalno da se na raspravi o »Praxisu« pojavio kao s t r a n k a štampar koji nema utjecaja na sadržaj časopisa, dok se odgovorni urednik mogao pojaviti samo kao s v j e d o k koji nema prava da postavlja pitanja tužiocu. Na za taj paradoks nije odgovoran sud nego zakon. Također je paradoksalno da se u sudskoj presudi barata pravno nepreciziranom i jezički nezgrapnom terminologijom (»izopačene tvrdnje«, »uznemirenost građana« etc) no i za tu terminologiju nije odgovoran sud nego zakon. Budući da navedene i druge slabosti spomenutog zakona, kojima se dovodi u pitanje Ustavom zajamčena sloboda javnog izražavanja misli, ne zavise od prvostepenog (pa ni od drugostepenog suda) već su sastavni dio pravnog (i općedruštvenog) stanja u kojem treba j a v n o r a s p r a v l j a t i, u ovoj žalbi nismo ulazili u te slabosti, nego smo nastojali pokazati, da čak i s gledišta tog nezadovoljavajućeg zakona rješenje prvostepenog suda nije osnovano.

3. Naše pozivanje na zakon, naša kritika rješenja prvostepenog suda i naš zahtjev za ukidanje njegovih dijelova (s kojim ćemo završiti ovu žalbu) nipošto ne znači da zakone, tužioca i sudove smatramo mjerodavnim tumačima i kriterijima naučne istine. Stajali smo i stojimo na načelu da je n a u k a s a m a s e b i s u d i j a. U skladu s tim načelom proklamirali smo još u uvodniku prvog broja »Praxisa«:

»Usmjeravajući časopis na goruća pitanja suvremenog svijeta i filozofije, redakcija će nastojati da se u časopisu njeguje nepoštedna kritika postojeće zbilje. Smatramo da je kritičnost koja ide do korijena stvari ne prezajući ni od kakvih konsekvencija jedna od bitnih karakteristika svake prave filozofije. Također mislimo da nitko nema monopol ni pravo na bilo koju vrstu ili područje kritike. Nema nijednog općeg ni specijalnog pitanja koje bi bilo samo unutrašnje pitanje ove ili one zemlje ili privatno pitanje ove ili one društvene grupe, organizacije ili pojedinca...

Ako naš časopis »prisvaja« pravo na kritiku koja nije ograničena ničim izuzev prirode kritizirane stvari, to ne znači da za sebe tražimo privilegirani položaj. Smatramo da »privilegij« slobodne kritike treba da bude opći. Time ne želimo reći da svaki plod slobodne kritike mora biti »dobar«: »Slobodna štampa ostaje dobra čak i ako proizvodi loše proizvode, jer su ti proizvodi apostati od prirode slobodne štampe. Kastrat ostaje loš čovjek čak i ako ima lijep glas.« (K. Marx) (»Praxis« 1/1964, str. 6)

Ako smo u ovoj žalbi nastojali da što detaljnije i potpunije pokažemo neosnovanost odluke prvostepenog suda nismo to, dakle, učinili zato što bismo od drugostepenog ili bilo kojeg drugog suda očekivali potvrdu o naučnoj vrijednosti našeg časopisa ili o istinitosti teza što ih zastupaju pojedini autori. U podrobnu analizu i argumentaciju upustili smo se isključivo zato da bismo postigli rješenje, koje će omogućiti da časopis izađe pred onaj »sud« koji je jedini mjerodavan da cijeni njegovu naučnu vrijednost: pred sud naučne javnosti.

Neugodnog i mukotrpnog posla probijanja kroz zamršene sudske formulacije prihvatili smo se napose svjesni odgovornosti koju s obzirom na dosadašnju djelatnost i afirmaciju časopisa »Praxis« nosimo. Kao što je poznato časopis »Praxis« afirmirao se ne samo u nas nego i u svjetskim razmjerima kao međunarodni filozofsko-sociološki časopis stvaralačkog marksizma. U redovima svog redakcijskog savjeta kao i u redovima svojih suradnika, časopis je okupio gotovo sve najznačajnije suvremene filozofe i sociologe marksiste, kao i mnoge ugledne filozofe i sociologe koji nisu marksisti. Zahvaljujući kvaliteti svojih priloga časopis je dobio visoka priznanja uključujući i ono Ernsta Blocha koji ga je karakterizirao kao »dakako najbolji filozofski časopis našeg doba«. Iz istog razloga iz kojeg je stekao simpatije i podršku najznačajnijih filozofa i sociologa marksista, časopis je već godinama izložen najtežim napadima i optužbama staljinističkih i drugih dogmatičara.

Upravo s obzirom na ovu izvanredno značajnu ulogu što je časopis ima u međunarodnom marksizmu, smatrali smo svojom dužnošću da detaljno pokažemo neosnovanost bilo kakvih sudskih mjera protiv njega.

U mogućnosti da pokažemo neosnovanost optužbi, mi nismo u mogućnosti da donesemo i odgovarajuće rješenje. To pravo pripada Vrhovnom sudu Hrvatske, a nakon ove naše žalbe njemu će pripasti i isključiva odgovornost. Vjerujemo da nam nakon ove žalbe nitko ne bi mogao prigovoriti da bi za eventualno negativno rješenje bilo kojeg njenog dijela mogla biti »kriva« redakcija »Praxisa«. Mi smo svoju dužnost obavili, a Vrhovnom sudu Hrvatske prepuštamo njegovu!

Da li je potrebno da nakon svega još i formalno-pravno formuliramo naš prijedlog? Izgleda da je to zakonski nužno, pa to i činimo:

Zbog svega iznijetog ulažemo ovu žalbu i predlažemo da Vrhovni sud Hrvatske Rješenje Okružnog suda u Sisku broj KR-10/71 od 16. kolovoza 1971. godine u pobijanom dijelu ukine.

U Zagrebu, 2. VIII 1971.

Za izdavača Hrvatsko filozofsko društvo:
Redakcija časopisa »Praxis«
Prof. dr Gajo Petrović
glavni i odgovorni urednik

RJEŠENJE VRHOVNOG SUDA HRVATSKE

VRHOVNI SUD HRVATSKE
ZAGREB Kž 1329/1971-3

RJEŠENJE

Vrhovni sud Hrvatske u Zagrebu u vijeću sastavljenom od predsjednika Vrhovnog suda dr Dražena Sesardića kao predsjednika vijeća, te sudaca Vrhovnog suda dr Žarka Vimpulšeka i dr Mladena Grubiše, kao članova vijeća, i stručnog suradnika Milene Drakulić kao zapisničara, u predmetu zabrane raspačavanja zbornika »Dokumenti jun-lipanj 1968« i časopisa »Praxis« br. 3—4. 1971. rješavajući žalbu javnog tužioca i izdavača Hrvatskog filozofskog društva u Zagrebu izjavljenu protiv rješenja Okružnog suda u Sisku od 16. kolovoza 1971. Kr 10/71 u sjednici održanoj 30. kolovoza 1971.

r i j e š i o j e:

Djelomično se uvažava žalba izdavača Hrvatskog filozofskog društva u Zagrebu, odnosno redakcije časopisa »Praxis«, te se preinačuje prvostepeno rješenje Okružnog suda u Sisku od 16. kolovoza 1971. Kr 10/71-8 i stavlja izvan snage odluka o zabrani raspačavanja stranica 425-446. filozofskog dvomjesečnika »Praxis« br. 3—4. 1971, koje sadrže napis »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase« autora Milana Kangrge iz Zagreba.

Žalba javnog tužioca, kao i žalba izdavača u ostalom dijelu, odbijaju se kao neosnovane, te se prvostepeno rješenje potvrđuje u pobijanom a nepreinačenom dijelu.

Od izdavača imaju se oduzeti stranice 139—141. i 188—189. zbornika »Dokumenti jun-lipanj 1968« te se ima rasturiti štamparski slog ukoliko se odnosi na te stranice, dok se ostale oduzete štampane stvari imaju vratiti izdavaču.

Ovo se rješenje ima objaviti u »Službenom listu SFRJ«.

Obrazloženje

Okružni javni tužilac Sisak svojim rješenjem od 10. kolovoza 1971. br. Ktr. 247/71 izrekao je, pozivom na član 53. Zakona o štampi i drugim oblicima informacija, privremenu zabranu raspačavanja zbornika »Dokumenti jun-lipanj 1968« i časopisa »Praxis« br. 3—4. 1971. u nakladi Hrvatskog filozofskog društva u Zagrebu, tiskanog u tiskari i knjigovežnici »Joža Rožanković« u Sisku.

Istovremeno javni tužilac u smislu člana 54. citiranog zakona stavio je prijedlog Okružnom sudu u Sisku da izrekne zabranu raspačavanja tih štampanih stvari, i to zbog slijedećih napisa

iz zbornika »Dokumenti jun-lipanj 1968«:

»Predgovor — prolegomena za sociološko istraživanje društvenih sukoba« autora Nebojše Popova (str. XIII—XXIII);

iz časopisa »Praxis« br. 3—4. 1971:

»Trenutak jugoslavenskog socijalizma« (str. 309—311),

»Oblici i karakter društvenih sukoba« autora Nebojše Popova (str. 329—346),

»Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma« autora Rudi Supeka (str. 347—373) i

»Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase« autora Milana Kangrge (str. 425—447).

Na raspravi od 16. kolovoza 1971. javni tužilac proširio je svoj prijedlog i na napise pod naslovom: »Akciono politički program« (str. 139) i »Proglas revolucionalnih studenata socijalističkog sveučilišta Sedam sekretara SKOJ-a« (str. 188) iz zbornika »Dokumenti jun-lipanj 1968«, kao i »Ideje socijalizma i socijalistička stvarnost« autora Zagorke Pešić-Golubović iz »Praxisa« br. 3—4. 1971. (str. 373—397).

Okružni sud u Sisku rješenjem od 16. kolovoza 1971. Kr 10/71 izrekao je u smislu člana 60. Zakona o štampi i drugim oblicima informacija zabranu raspačavanja napisa »Akciono politički program« i »Proglas revolucionarnih sudenata socijalističkog sveučilišta Sedam sekretara SKOJ-« iz zbornika »Dokumenti jun-lipanj 1968« (str. 139—141. i 186—189) i »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase« autora Milana Kangrge iz časopisa »Praxis« br. 3—4. 1971. (str. 425—447).

Istim rješenjem odbijen je prijedlog javnog tužioca u ostalim predloženim dijelovima.

Protiv tog rješenja izjavili su žalbe javni tužilac i izdavač Hrvatsko filozofsko društvo u Zagrebu, odnosno redakcija časopisa »Praxis«.

Javni tužilac žali se zbog povrede zakona u odnosu na onaj dio prvostepenog rješenja kojim je odbijen njegov prijedlog za izricanje zabrane. Predlaže da se prvostepeno rješenje preinači na način da se izrekne zabrana raspačavanja inkriminiranih štampanih stvari u cijelosti, kako je predložio.

Izdavač se žali zbog pogrešno utvrđenog činjeničnog stanja i povrede Zakona o štampi i drugim oblicima informacija, i to u odnosu na onaj dio prvostepenog rješenja kojim je izrečena zabrana raspačavanja i predlaže da se u tom dijelu prvostepeno rješenje ukine.

Žalba izdavača nije osnovana u odnosu na dio prvostepenog rješenja kojim je izrečena zabrana raspačavanja strana 139—141. i 188—189. zbornika »Dokumenti jun-lipanj 1968«.

Na tim stranicama objavljeni su tekstovi »Akciono politički program« i »Proglas revolucionarnih studenata socijalističkog sveučilišta Sedam sekretara SKOJ-a« za koje je Vrhovni sud Hrvatske svojim rješenjem od 22. srpnja 1968. Kž 1137/68 već izrekao zabranu raspačavanja povodom njihovog objavljivanja u časopisu »Razlog« br. 57/68. S obzirom na to nije dopušteno da se ti isti napisi objave poslije takve zabrane u nekoj drugoj štampanoj stvari, kao što je to u ovom slučaju učinjeno njihovim objavljivanjem u zborniku »Dokumenti jun-lipanj 1968«.

Osim toga, po ocjeni ovog Vrhovnog suda, nisu se u međuvremenu izmijenile prilike i okolnosti pod kojima je zabrana raspačavanja tih napisa bila izrečena, da bi se moglo uzeti da su prestali postojati zakonski osnovi zbog kojih je takva odluka donesena. Ni u žalbi nisu izneseni uvjerljivi argumenti koji bi opravdavali stanovište da su prestali razlozi na kojima je zasnovana navedena prijašnja odluka ovog Vrhovnog suda o zabrani raspačavanja tih napisa.

Stoga je u tom dijelu odluka prvostepenog suda na zakonu osnovana.

Žalba Hrvatskog filozofskog društva osnovana je u dijelu kojim se pobija odluka prvostepenog suda o zabrani raspačavanja stranica 425—446. dvomjesečnika »Praxis« br. 3—4. maj-august 1971. gdje je obavljen napis »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase« autora Milana Kangrge.

»Praxis« izdaje Hrvatsko filozofsko društvo kao filozofski časopis namijenjen užem krugu ljudi koji se bave filozofskim pitanjima i znanstvenim problemima razvoja suvremenog društva. Ne radi se, prema tome, kako to pravilno smatra i prvostepeni sud, o masovnom sredstvu informacija, pa pojedini brojevi časopisa dolaze u ruke ljudi koji imaju interes za znanstvene probleme i u pravilu imaju izoštreniji kritički smisao za ocjenu pojedinih napisa, vrijednost, istinitost i prihvatljivost ideja i stanovišta što se u časopisu iznose. Članci su uopće, pa i onaj pod naslovom »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase«, pisani s ciljem da se u pokrenutoj diskusiji iznesu, znanstvenim metodom analiziraju i prouče određeni problemi i pitanja koja se odnose na ovaj »trenutak jugoslavenskog socijalizma« i saopće rezultati toga rada. Razumljivo je stoga da su u objavljenim radovima iznijeta razna mišljenja i stanovišta i da se može očekivati da će pojedini čitaoci posumnjati u pravilnost nekih stanovišta, neka smatrati kao netočna i jednostrana, kao neargumentirane generalizacije pojedinačnih pojava ili pak kao nedovoljno provjerene teze koje treba dalje proučavati. To je normalno kod radova koji se bave proučavanjem društvenih problema

koji su oduvijek i po prirodi stvari podobni da budu predmet veoma različitih ocjena i mišljenja. Kad se radi o zabrani raspačavanja štampane stvari koja sadrži napise takvog karaktera, sud mora imati u vidu da je bez dovoljne vremenske distance — a to je ovdje slučaj — teško donositi konačne sudove o točnosti ili netočnosti postavki u ovoj oblasti, a isto tako nas iskustvo uči da često neprovjerene pa i netočne teze, stanovišta i ideje mogu pokrenuti znanstveni rad na određenim pitanjima i tako dati poticaj za razvoj znanosti. U tome i jeste osnovni smisao ustavne norme (član 45. Ustava SFRJ i član 45. Ustava SRH) koja u vezi s načelom slobode štampe (član 40. Ustava SFRJ) garantira slobodu znanstvenoga rada, što uključuje i pravo na slobodno objavljivanje rezultata toga rada putem štampe.

Nema sumnje da se time nikako ne dovodi u pitanje pravo i dužnost suda da zabrani raspačavanje štampane stvari kad se radi o zloupotrebi slobode nauke ili o napisima koji djeluju alarmantno i uznemiruju javnost.

Polazeći od svega toga sud je cijenio i napis »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase«, pa je našao da pojedine rečenice iz toga napisa, koje navodi prvostepeni sud, uzete u sklopu ostalog teksta toga napisa, a i sam napis u cjelini, po svojoj sadržini, duhu i načinu na koji je pisan, ne mogu uznemiriti javnost u smislu kakav ima u vidu član 52. Zakona o štampi i drugim oblicima informacija. Stvar je znanstvenih i drugih institucija političkih i drugih javnih radnika da ukažu i opovrgnu one stavove iz ovog i drugih napisa koji se ukažu kao netočni, nedovoljno argumentirani ili iz drugih razloga neprihvatljivi.

Žalba javnog tužioca nije osnovana.

Rješavajući žalbu javnog tužioca ovaj Vrhovni sud cijenio je i sve ostale inkriminirane tekstove pa je našao da je odluka prvostepenog suda, kojom je odbijen zahtjev za zabranu pojedinih napisa, osnovana na zakonu. U tom pogledu ovaj sud poziva se na razloge i stavove iznesene u ovom rješenju, smatrajući da se oni jednako odnose i na ostale napise u pogledu kojih je prvostepeni sud odbio prijedlog javnog tužioca za zabranu raspačavanja.

Odluka o oduzimanju zabranjenih stranica i rasturanju štamparskog sloga osniva se na propisu člana 61. stav 2. Zakona o štampi i drugim oblicima informacija, a odluka o objavljivanju ovog rješenja u »Službenom listu SFRJ« na propisu člana 65. istog zakona.

Zagreb, 30. kolovoza 1971.

ZAPISNIČAR:
Drakulić Milena, v. r.

PREDSJEDNIK VIJEĆA:
Sesardić dr Dražen, v. r.

Suglasnost ovog prijepisa s izvornikom ovjerava:
VODITELJ KANCELARIJE:
Ljubica Nadalić

B. DOKUMENTI IZ ŠTAMPE

UVODNA BILJEŠKA

»Praxis« nije jedini jugoslavenski časopis koji je u posljednje vrijeme došao pod udar tužilaštva i suda. U augustu 1971. tužilačkim rješenjima privremeno je zabranjeno raspačavanje više različitih publikacija u Hrvatskoj i Srbiji (»Praxis«, »Student«, »Vidici«, »Kultura«, »Književne novine«, »Prosvjeta«, »Hrvatski tjednik«, »Široki brijeg«), ali je kasnijim sudskim odlukama većina tih zabrana ukinuta ili ublažena. Kako je novinskih vijesti i komentara o tim zabranama bilo mnogo, ovdje možemo donijeti samo dio tog pisanja naše štampe. Stoga je potrebno da ukratko obrazložimo izbor koji donosimo.

U vrijeme kad su zabrane bile u punom jeku novine su uglavnom nevoljko i zbunjeno izvještavale o njima. No jedne su »avangardističke« novine požurile da ciničkim komentarom podrže tužioce. Zadovoljno objavljujući da su se neke publikacije »nasukale« na odredbe zakona, likujući što ih je, premda se »prodaju ispod tezge ili se čitaju u privatnim albumima golicavih eksponata, politička osuda ipak stigla na vrijeme«, bahato ih ružeći kao »zabranjena pisanija«, bezobzirno ih sve paušalno optužujući za »zloupotrebu slobode pisane riječi«, za »politikantsko« pretvaranje »demokracije u anarhiju, slobode štampe u lupetanje i bezosnovno razglabanje«, za pamfletizam, iskrivljavanje povijesti, proturanje neistina itd. itsl., unaprijed obračunavajući s »nedobronamjernicima« koji bi mogli posumnjati u opravdanost tih sudskih mjera i ujedno se zaklinjući da sam ne namjerava »posijati iskricu sumnje u opravdanost sudskih rješenja« »Vjesnikov« je komentator našao »paradoksalnom« samo činjenicu što je sudskom intervencijom nekima »napravljena besplatna reklama«.

Preštampavajući ciničko-pogromaški komentar iz »Vjesnika« ne činimo to, naravno, zato što bismo se s njim slagali, već u prvom redu zato da bismo »Vjesnikovim« prvoborcima za socijalizam, demokraciju i samoupravljanje dali priliku da se od tog teksta ograde — ukoliko on ipak ne izražava stav redakcije. Bojimo se, doduše, da se redakcija »Vjesnika« ne može baš tako lako distancirati od ovog komentara, jer je u skladu s njim bilo i cjelokupno »Vjesnikovo« izvještavanje o zabrani »Praxisa« i drugih publikacija. U nemogućnosti da sve te »Vjesnikove« vijesti objavimo, donosimo samo nepotpisanu »Vjesnikovu« (dez)informaciju »Jedna zabrana potvrđena — druga ukinuta«, kao i ispravke što su ih u vezi s njom poslali redakciji »Vjesnika« sudac Okružnog suda u Sisku, N. Ivandija i redakcija časopisa »Praxis« (ispravak sisačkog suca objavljen je u »Vjesniku« nakon dvadesetak dana, a ispravak redakcije »Praxis« dosad nije objavljen). Smatramo da ova dva ispravka dovoljno rasvjetljavaju »objektivnost« i »istinitost« spomenute »Vjesnikove« vijesti.

Međutim, ono vjesnikovsko u toj vijesti nije se izrazilo samo u sadržaju (dez)informacije, nego i u načinu na koji je prezentirana (vidi faksimil odgovarajućeg dijela 4. strane I izdanja »Vjesnika« od 8. rujna 1971).

Vijest o »Praxisu« objavljena je neposredno uz vijest o ukidanju zabrane »Širokog brijega«! Svakako je lijepo od »Vjesnika« što nam se brine za društvo, no »Praxis« se u cijelom svijetu smatra jednim od najznačajnijih marksističkih časopisa, pa kako se u tom društvu dobro osjeća, nema potrebe za društvom koje mu »Vjesnik« ljubazno nudi. Inače, vjerujemo da nas ponuđenim društvom »Vjesnik« nije htio uvrijediti nego počastiti, jer dok s osjećajem nelagode sitnim slovima saopćava »Jedna zabrana potvrđena — druga skinuta«, on velikim slovima i s teško prikrivanim oduševljenjem javlja: »Ukinuta zabrana 'Širokog brijega'«. U isto vrijeme dok dezinformira da je Vrhovni sud »osnažio odluku o potpunoj zabrani izvanrednog broja« časopisa »Praxis«, »Vjesnik« bez greške i detaljno izvještava o ukidanju zabrane »Širokog brijega« i o razlozima zbog kojih je zabrana ukinuta.

»Vjesnik« nije jedini list u Jugoslaviji koji je pisao o zabranama časopisa. Na drukčiji način pisao je o istoj temi »Student« u svom izvanrednom broju od 24. VIII 1971, koji je odlukom Okružnog suda u Beogradu gotovo cijeli zabranjen, a rješenjem Vrhovnog suda Srbije najvećim dijelom oslobođen. U spomenutom broju »Student« je donio i tri priloga o »Praxisu«: izvještaj svog dopisnika sa suđenja u Sisku i članke Svetozara Stojanovića »Ponovne histerije i misterije« i Gaje Petrovića »Prilog preliminarnoj analizi jedne privremene zabrane« (prilozi S. Stojanovića i G. Petrovića bili su zabranjeni odlukom Okružnog suda u Beogradu, ali su oslobođeni odlukom Vrhovnog suda Srbije). Kako ovdje ne možemo preštampati sva tri dokumenta, izabrali smo prilog S. Stojanovića. Napominjemo da je prilog G. Petrovića većim dijelom uključen u žalbu redakcije »Praxis« koju smo objavili u cijelosti.

Širu diskusiju u povodu svih ovih zabrana pokrenula je »Politika«. U toku dvije nedjelje, od 5. do 19. septembra 1971. »Politika« je u okviru ankete »Pravosuđe i politika« objavila nekoliko desetaka mišljenja iz pera sudaca, naučenjaka i javnih radnika. Kako se moglo i očekivati u diskusiji su izražena različita gledišta, no cijela je anketa pokazala u najmanju ruku sumnju u potrebu takvih sudskih zabrana. Bilo je ohrabrujuće vidjeti da mišljenja sudaca i naučnih radnika u ovom pitanju nisu tako divergentna i da su čak i mišljenja nekih tužilaca slobodoumnija od mišljenja »Vjesnikova« komentatora. U nemogućnosti da tu cijelu zanimljivu anketu preštampamo ili komentiramo, donosimo prilog što ga je toj anketi dao član redakcije »Praxis« i autor jednog od inkriminiranih priloga u »Praxisu« Milan Kangrga. Smatramo da je u toj izjavi uspješno izražen i stav redakcije »Praxis« te da stoga možemo zasad odustati od posebnog daljnjeg komentara.

»VJESNIKOV« KOMENTAR SUDSKIH ZABRANA

NA TEMELJU ČLANA 52 ZAKONA O ŠTAMPI. . .

PRAVOSUĐU NIJE BIO SUĐEN ZASLUŽNI LJETNI ODMOR, ALI NE ZBOG NEDOSTATKA SUDAČKE MAŠTE...

Nekoliko se listova, časopisa i drugih publikacija posljednjih mjeseci nasukalo na odredbe 52. člana Zakona o štampi i tako prijevremeno, u sudskim dvoranama, završilo svoj put k čitaocima, ne dospjevši u kioske i kolporterske vrećice. Istina, u nekim su slučajevima naklade već bile raspačane kad je stigao »sudski amen«. Ako se i prodaju ispod tezge ili se čitaju u privatnim albumima golicavih eksponata, politička osuda ipak ih je stigla na vrijeme.

Na podacima o učestalim sudskim kirurškim intervencijama u politička tkiva novinskih ili časopisnih priloga — bez ikakve ronije ili omalovažavanja motiva i smisla te arbitraže — lebdi u zraku i skolastički zaključak da su nam sudišta u mrtvoj političkoj sezoni najzaposlenije ustanove. Nije to, dakako, znak radne euforije sudaca. Okolnosti ih — zloupotreba slobode pisane riječi — tjeraju da se, povremeno, odriču ljetnog milodara.

ZAŠTO SE PRIŽELJKUJE INKVIZICIJA

U arhivu zabranjenih pisanija u kratkome je intervalu pristiglo nekoliko noviteta: »Večernje novosti« (zagrebački Okružni sud sabranio, Vrhovni sud Hrvatske oslobodio), »Hrvatski tjednik« (zagrebački Okružni sud oslobodio, Vrhovni sud Hrvatske zabranio), brošura »Široki brijeg« (zabranio splitski Okružni sud), »Praxis« (zabranio sisački Okružni sud), »Vidici« (zabranio beogradski Okružni sud) itd. Svi što su se našli pod lupom zakona nisu davali istovrsne impulse tužilaštvima, ali su svi svrstani pod istu kapu: uznemiravanje građana i narušavanje javnog reda i mira. Za tako stilizirane pravne šablone najmanje je uzročnik nedostatak sudačke mašte. Zakonodavac u svome »udžbeniku« za štampu nije ponudio široki izbor kriterija za zabranu.

Iza pravnih fasada skriva se eminentno politički sadržaj. Pozornost stoga ne ostaje samo na slučajevima koji su izbili u javnost kad je vlak već prolazio (»Praxis« i »Široki brijeg« bili su već gotovo rasprodani kada su tužilaštva pokrenula postupak za njihovu zabranu), već se kreće centripetalnim tragovima društvenih i političkih motiva sudskih poteza.

Pogođene strane već su se potrudile da upozore na nekakvo oživljavanje (socijalističke) inkvizicije. Jedni se pri tome pozivaju na slobodu štampe i na demokraciju, a poneki bi politikantski, demokraciju pretvorili u anarhiju, slobodu štampe u lupetanje i bezosnovno razglabanje; tiskali bi pamflete umjesto razložna, argumentirana štiva; iskrivljavali bi i povijest, pod izlikom i zloupotrebom slobode pisanja, samo da bi proturili svoje neistine.

I druga strana medalje — imenovana slobodom štampe — ima svoje poučnosti i zavoje. Nijedno društvo, i nikada, nije blagonaklono pozdravljalo pojave političkih informacija i analiza koje su negirale i dovodile u pitanje njegove temeljne programsko-ideološke vrijednosti. Stoga se nisu libila i da selekcioniraju — kada su to prilike diktirale — što čitalac može prožvakati a da to ne naudi njegovom političkom želucu i njegovom uvjerenju. Zabrana raspačavanja, međutim, bila je i ostala nepopularna mjera, primjenjivana uglavnom kao sporedni izlaz u nuždi.

Posljednji zbroj naših sudskih arbitraža u neka politička pisma ima svoje relacije. Prisilno prekidanje puta k čitaocu za sud je — sa stajališta

političkih odnosa i programskih zadataka Saveza komunista — krajnje sredstvo za zaustavljanje političkih ideja, koje su izgubile rezonancu s društvenim i političkim odrednicama samoupravnog socijalizma. Presuda političkim publikacijama, točnije nekim njihovim prilozima, nipošto nije presuda slobodnom iznošenju misli, niti atak na slobodu štampe. Nesmetani protok informacija, misli i ideja — uzdignut i do nivoa ustavnoga prava i zaštite — vrijedno je pravilo demokratskoga stila svake političke akcije. U našim samoupravnim uvjetima i s razlogom više jer su pravilno informiranje, i s mogućim alternativama, pretpostavke pravilnog izjašnjavanja i odlučivanja. No, ni jedno se pravilo ne potvrđuje bez iznimaka.

NEMAMO SE ČEGA STIDJETI

Naše političko podneblje u težnji i akciji da istakne svoj demokratski princip — i pored blistavih uspona, ali i padova — bivalo je i jest sve pogodnije za kritičko i otvoreno prikazivanje i sebe samoga, dakle stvarnosti, i teoretskih i idejnih modela i dilema daljnjeg puta. U svijetu smo po tome odavna poznati a po demokratskoj toleranciji ne moramo se skrivati pred građanskim ortodoksima koji se hvale demokracijom i slobodom ali se ne libe i križarskih metoda.

Otvorenošću i dostupnošću informacija, mogućnošću slobodnog izjašnjavanja i dinamikom kretanja splet društvenih i političkih okolnosti mamio je pisanu riječ. Logično je, stoga, što su se množili posrednici i tumači, propagatori i analizatori političkog kretanja. U političkim okvirima Saveza komunista, angažiranog na zbiljskim interesima radničke klase i naroda, dovoljno je širok prostor za djelovanje svih progresivnih kritičara, prijenosnika i tumača. Poneki su, međutim, iskazali izvan kursa, plagijatima mu se suprotstavljali i otežavali progresivni društveni hod. S autoritativnih su političkih tribina nebrojeno puta ispaljeni kritički, polemički rafali, idejna se konfrontacija nadovezivala na različita poimanja demokratske metode i političkog sadržaja samoupravnog socijalizma i uloge Saveza komunista. Samo nedobronamjernici mogu upletanje suda prikazati kao stanje, ili povratak stanja, u kojem sudska vrijeća postaju perjanici idejno-političkog raščišćavanja, angažirani tobože u zaštiti poretka (zabranjeni prilozi nisu ni mogli dovesti u pitanje samoupravno-socijalistički odnos, ostvaren na programu Saveza komunsta). Sudsko se mjesto točno zna u našem državnom i političkom instrumentariju i nema indicija da su iskočili iz svojih tračnica, zabranjujući neke publikacije i novine.

BESPLATNA REKLAMA

Samoupravni socijalizam u Jugoslaviji ima svoje duboke korijene i rezultate koje ni jedno pero ne može zanijekati. S tog je stajališta u neku ruku i nerealno preuveličavati opasnost infiltracije ideja koje nisu u istom tonalitetu s programom Saveza komunista. Ne mislimo ovim posijati iskricu sumnje u opravdanost sudskih rješenja, jer falsifikatima narodnooslobodilačke borbe, potcjenjivanju socijalističkih samoupravnih odnosa, namjernom dramatiziranju i sijanju panike, i suvišno je dati vizu za čitaoce. Paradoksalna je, u cijelom kružnom putu zabrana, činjenica da je sudskom intervencijom i »Praxisu« i »Širokom brijegu« napravljena besplatna reklama jer su gotovo svi primjerci dospjeli na odredište. No, u presudama će ostati njen suštinski, trajni smisao — politički odnos prema tekstu i autorima.

Ne treba crnim naočalama gledati na činjenicu da se društvo — u obrani od kojekakvih idejno-političkih tendencija — koristi i nepopularnom metodom zabrane. To, dakako, nije i ne može biti praksa i stil, iako će, vjerujemo, još ponekad biti potrebe za sudskom arbitražom, niti uma-

njuje značaj idejne konfrontacije koja u praksi Saveza komunista ostaje okosnica političke borbe. Jednostavno, u demokratskom ambijentu izlaze na površinu razne političke struje. Prije petnaest ili više godina zabrane su bile praktički nemoguće jer su se politički oponenti sakrili u svoje oklope a državni mehanizam prisvojio monopol na informaciju. Mnogi danas i mazohistički kreću na žrtvenik da bi ispali veliki!

Rekosmo, Savez komunista stimulira i vodi idejnu konfrontaciju. Sudska zabrana ostaje, pak kao krajnje sredstvo kada politička boja teksta namijenjenog javnosti zacrnjuje socijalističke temelje i pokušava negirati rezultate naše društvene prakse.

MIRKO GALIĆ

(»Vjesnik«, 21. kolovoza 1971, str. 7.)

»VJESNIKOVA« (DEZ)INFORMACIJA O RJEŠENJU VRHOVNOG SUDA HRVATSKE

JEDNA ZABRANA POTVRĐENA — DRUGA UKINUTA

SISAK, 7. rujna — Vrhovni sud Hrvatske ukinuo je odluku Okružnog suda u Sisku o djelomičnoj zabrani broja 3/4 časopisa »Praksis«, kojeg izdaje Hrvatsko filozofsko društvo, a štampa se u Sisku.

Sisački sud u prvostepenom postupku uvažio je zahtjev Okružnog javnog tužioca i zabranio raspačavanje članka Milana Kangrge »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase«. Tim napisom, a i nekim drugim o studentskim događajima 1968. godine, objavljenim u izvanrednom broju »Praksisa«, uznemiruju se građani i na neistinit način prikazuje socijalistička izgradnja naše zemlje, posebno Saveza komunista. Tu kvalifikaciju javnog tužioca prihvatio je i sud. Pored djelomične zabrane broja 3/4 časopisa »Praxis« zabranio je potpuno izvanredni broj.

Međutim, na odluku sisačkog suda žalili su se i Okružni javni tužilac i Hrvatsko filozofsko društvo. Vrhovni sud Hrvatske prihvatio je žalbu samo u vezi broja 3/4, a osnažio odluku o potpunoj zabrani izvanrednog broja časopisa »Praksis«.

(»Vjesnik«, 8. rujna 1971, str. 4.)

Ukinuta zabrana »Sirokog Brijega«

◆ Vrhovni sud Hrvatske nije mogao doći do čvrstog uvjerenja da se u inkriminiranoj brošuri »iznose ili prenose lažne, izopačene ili alarmantne vijesti...«

SPLIT, 7. rujna (tel.) — Vrhovni sud Hrvatske u Zagrebu, pod predsjedništvom dra Dražena Sesardića te sudaca dra Zarka Vimpulšeka i dra Mladena Grubiše kao članova vijeća i stručnog suradnika Milene Drakulić, uvažio je žalbu franjevačkog samostana u Lištici na prvostepeno rješenje Okružnog suda u Splitu, koji je na prijedlog Javnog tužilaštva prije mjesec dana donijelo odluku o zabrani raspačavanja brošure »Široki Brijeg« što ju je u 20.000 primjeraka izdao franjevački samostan u Lištici.

Kao razlog za zabranu te brošure i prijedlog postavljanja krivične odgovornosti protiv odgovornog urednika »Sirokog Brijega« fra Gojka Muse navedeno je da se »u pozitivnom svjetlu prikazuju osobe koje su s okupatorom u ruci i na druge načine za vrijeme drugog svjetskog rata služile okupatoru u podjarmljivanju hrvatskog i drugih naših naroda...«

U obrazloženju rješenja Vrhovnog suda, kojim se ukida privremena zabrana, stoji da je žalba izdavača osnovana, te da sud nije mogao doći do uvjerenja da je objavljivanjem navedenog napisa učinjeno krivično djelo neprijateljske propagande iz člana 118 KZ.

»Jer, iz teksta tog napisa ne proizlazi da se tim napisom poziva i podstiče na nasilnu ili protuustavnu promjenu društvenog uređenja, na svrgavanje predstavničkih tijela ili njihovih političkih izvršnih organa, na razbijanje bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije, ili na nacionalnu neravnopravnost, ili na otpor prema odlukama predstavničkih tijela ili njihovih političkih izvršnih organa, koje su od značaja za zaštitu i razvitak socijalističkih društvenih odnosa, sigurnost ili obranu zemlje, ili da zlonamjerno ili neistinito prikazuje društveno-političke prilike u zemlji« — kaže se u obrazloženju Vrhovnog suda.

Vrhovni sud, kako stoji u obrazloženju rješenja donijetog u ponedjeljak u Zagrebu, nije mogao doći do čvrstog uvjerenja da se u inkriminiranoj brošuri »iznose ili pronose lažne izopačene ili alarmantne vijesti ili tvrdnje koje izazivaju uznemirenost građana ili ugrožavaju javni red i mir«.

Budući da Vrhovni sud nije pronašao ni jednog osnova iz člana 52. Zakona o štampi i drugim oblicima informacija, odbio je prijedlog Javnog tužioca iz Splita za izricanje zabrane i poništio rješenje Okružnog suda u Splitu o zabrani raspačavanja.

Na kraju rješenja Vrhovnog suda stoji da se predmeti privremeno oduzeti na osnovi prvotnog rješenja moraju vratiti izdavaču, odnosno onom od koga su oduzeti.

N. V.

Jedna zabrana potvrđena – druga skinuta

SISAK, 7. rujna — Vrhovni sud Hrvatske ukinuo je odluku Okružnog suda u Sisku o djelomičnoj zabrani broja 3/4 časopisa »Praksis«, kojega izdaje Hrvatsko filozofsko društvo, a štampa se u Sisku.

Sisački sud u prvostepenom postupku uvažio je zahtjev Okružnog javnog tužioca i zabranio raspačavanje članka Milana Kangrge »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase«. Tim napisom ,a i nekim drugim o studentskim događajima 1968. godine, objavljenim u izvanrednom broju »Praksisa«, uznemiruju se građani i na neistinit način prikazuje socijalistička izgradnja naše zemlje, posebno Savez komunista. Tu kvalifikaciju javnog tužioca prihvatio je i sud. Pored djelomične zabrane broja 3/4 časopisa »Praksis« zabranio je potpuno izvanredni broj.

Međutim, na odluku sisačkog suda žalili su se i Okružni javni tužilac i Hrvatsko filozofsko društvo. Vrhovni sud Hrvatske prihvatio je žalbu samo u vezi broja 3/4, a osnažio odluku o potpunoj zabrani izvanrednog broja časopisa »Praksis«.

OBJAVLJENI ISPRAVAK SUCA OKRUŽNOG SUDA U SISKU

»JEDNA ZABRANA POTVRĐENA — DRUGA UKINUTA«

U »Vjesniku« od 8. rujna 1971. godine izašao je članak pod naslovom: »Jedna zabrana potvrđena — druga ukinuta.«

Kako su u navedenom članku izneseni netočni i manjkavi podaci o slučaju »Praxis«, molimo da radi točnog i pravilnog informiranja čitalaca objavite slijedeće:

Okružni javni tužilac u Sisku Vinko Čopković stavio je Okružnom sudu u Sisku 10. kolovoza 1971. godine prijedlog za izricanje zabrane raspačavanja Filozofskog dvomjesečnika »Praxis« i to broja 1/2—1969. — Dokumenti — jun—lipanj 1968. te broja 3/4 — maj—august 1971. izdan u lipnju 1971. godine. Prijedlog za izricanje zabrane raspačavanja navedenih publikacija javni tužilac stavio je zbog predgovora u broju 1/2—1969. pod nazivom »Prolegomena za sociološko istraživanje društvenih sukoba« a u broju 3/4 — maj—august 1971. zbog napisa, odnosno priloga: »Trenutak jugoslavenskog socijalizma«, »Oblici i karakter društvenih sukoba«, »Proturječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma« i »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase«.

Svoj prijedlog javni tužilac je na glavnoj raspravi pred ovim sudom 16. kolovoza 1971. godine nadopunio i predložio zabranu raspačavanja »Praxisa« broj 1/2—1969. — Dokumenti — jun—lipanj 1968. godine, zbog napisa: »Akcioni politički program« i »Proglas revolucionarnih studenata socijalističkog sveučilišta Sedam sekretara Skoja« te zabranu »Praxisa« 3/4 — 1971. godine zbog članka »Ideje socijalizma i socijalistička stvarnost.«

Javni tužilac smatra, da se u spomenutim napisima nalaze elementi izopačenih tvrdnji koje mogu izazvati uznemirenje građana, odnosno ugroziti javni red i mir.

Vijeće ovog Okružnog suda, kojemu je predsjedavao predsjednik Okružnog suda mr Branko Košutić, raspravljajući o prijedlogu javnog tužioca, a nakon provedenog dokaznog postupka donijelo je dana 16. kolovoza 1971. godine rješenje kojim se zabranjuje raspačavanje stranica 139—141 zbog članka »Akcioni politički program«, stranica 188—189 zbog članka »Proglas revolucionarnih studenata socijalističkog sveučilišta sedam sekretara SKOJA« izdanih u Filozofskom dvomjesečniku »Praxis« jun—lipanj 1968. — »Dokumenti« zatim stranica 435—446 filozofskog dvomjesečnika »Praxis« 3/4 maj—august 1971, zbog članka »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase«.

Ova je odluka donesena temeljem člana 52 stav 1. točka 2. Zakona o štampi i drugim oblicima informacije, jer je Okružni sud našao da se u navedenim napisima pronose izopačene tvrdnje koje mogu izazvati uznemirenje građana.

Okružni je sud međutim, u cijelosti odbio prijedlog Okružnog javnog tužioca za izricanje zabrane raspačavanja predgovora pod nazivom: »Prolegomena za sociološko istraživanje društvenih sukoba« u »Praxisu« broj 1/2—1969. te zbog napisa »Trenutak jugoslavenskog socijalizma«, »Oblici i karakter društvenih sukoba«, »Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma« i »Ideje socijalizma i socijalistička stvarnost« objavljenih u »Praxisu« broj 3/4 maj—august 1971.

Svoju odluku, kojom je odbijen prijedlog okružnog javnog tužioca Okružni je sud među ostalim obrazložio činjenicu da se u konkretnom slučaju radilo o člancima koji ne predstavljaju zloupotrebu sredstava informacije u smislu Ustava i člana 52. Zakona o štampi i drugim oblicima informacije, a koja bi u uvjetima dosegnutoga demokratizma našega socijalističkog društva mogla biti osnova za zabranu raspačavanja.

Osim toga, Okružni je sud svoju odluku temeljio i na činjenici da je općenito uzevši, izricanje zabrane raspačavanja jedna iznimna mjera vlasti

kojom se ograničava ustavno pravo slobode štampe (član 40.) a koje je pravo jedno od osnovnih sloboda i prava zajamčenih direktnom odredbom Saveznog ustava. Ova sloboda predstavlja jedan od osnovnih elemenata demokratizma našeg društvenog samoupravljanja, pa takvoj zabrani valja prići tek kada se iz svih činjenica s potrebnom sigurnošću može utvrditi da se radi o zloupotrebi ustavnog prava.

Protiv rješenja Okružnog suda izjavili su žalbu okružni javni tužilac u Sisku i Hrvatsko filozofsko društvo u Zagrebu.

Raspravljajući o žalbama Vrhovni sud Hrvatske u vijeću sastavljenom od predsjednika Vrhovnog suda dra Dražena Sesardića, te sudaca Vrhovnog suda dra Žarka Vimpušeka i dra Mladena Grubiše na sjednici 30. kolovoza 1971. godine odlučio je, da se dopusti raspačavanje napisa »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase« objavljenog u »Praksisu« broj 3/4—1971. dok je u ostalom dijelu žalba izdavača u cijelosti odbijena.

Žalbu okružnog javnog tužioca u Sisku Vrhovni je sud u cijelosti odbio kao neosnovanu, jer je našao da je odluka Okružnog suda u Sisku, kojom je odbijen zahtjev za zabranu pojedinih napisa, osnovana na zakonu s tim, što je Vrhovni sud glede toga u cijelosti prihvatio razloge i stavove iznesene u rješenju Okružnog suda u Sisku.

Voditelj odjela
kriv. sudske prakse
sudac Okružnog suda
Marijan IVANDIJA

(»Vjesnik«, 30. rujna 1971, str. 6)

NEOBJAVLJENI ISPRAVAK REDAKCIJE »PRAXIS«

Glavnom i odgovornom uredniku »Vjesnika«
Zagreb, Ljubice Gerovac 1

Poštovani druže uredniče,

U »Vjesniku« od 8. rujna 1971. pod naslovom »Jedna zabrana potvrđena — druga skinuta« a u povodu rješenja Vrhovnog suda Hrvatske o časopisu »Praxis« od 30. VIII 1971. vaš je list ponovo izvijestio o optužbama Okružnog javnog tužioca i o rješenju prvostepenog suda u Sisku (o čemu ste već opširno pisali 11. i 17. VIII 1971), a vrlo kratko i o rješenju Vrhovnog suda — o čemu još niste pisali i što bi u ovom trenutku vjerojatno više zanimalo vaše čitaoce. Svakako je vaše pravo da odlučujete o čemu ćete u kojem povodu izvještavati, kao što je i pravo čitalaca da stvaraju svoje zaključke o takvom načinu izvještavanja i o činjenici da su o tom rješenju Vrhovnog suda po istoj neuobičajenoj shemi izvijestili i neki drugi listovi (»Večernji list«, »Borba«). Međutim, u spomenutom nepotpisanom napisu tvrdi se za Okružni sud u Sisku: »Pored djelomične zabrane broja 3/4 časopisa 'Praxis' zabranio je potpuno izvanredni broj.« Budući da Okružni sud nije potpuno zabranio »izvanredni broj« (koji uzgred rečeno i nije izvanredni, nego redovni prvi broj nove povremene edicije »Dokumenti«), nego samo str. 139—141 i 188—189 toga broja citirana tvrdnja n i j e i s t i n i t a. U spomenutom napisu također se tvrdi: »Vrhovni sud Hrvatske prihvatio je žalbu samo u vezi broja 3/4, a osnažio odluku o potpunoj zabrani izvanrednog broja časopisa 'Praxis'. Budući da prvostepeni sud nije donio odluku o potpunoj zabrani »izvanrednog broja«, ta odluka nije mogla biti osnažena (osnažena je samo zabrana navedenih 5 strana toga broja). To znači da je citirana tvrdnja vašeg nepotpisanog suradnika ne samo n e i s t i n i t a nego i i z o p a č e n a. Budući da je vaš list u broju od 17. VIII 1971. tačno izvijestio da su zabranjene samo strane 139—141 i 188—189 spomenute publikacije, to je ovo naknadno pronošenje neistinitih i izopačenih tvrdnji podobno da izazove »u z n e m i r e n o s t g r a đ a n a«. Kako vjerujemo da vam nije stalo do pronošenja neistine ni do uznemiravanja građana, molimo vas da objavljivanjem ovog dopisa omogućite vašim čitaocima da se upoznaju s istinom.

Po našem mišljenju bilo bi veoma korisno ako biste vaše čitaoce upoznali pobliže i s razlozima iz kojih je Vrhovni sud Hrvatske stavio izvan snage odluku prvostepenog suda o djelomičnoj zabrani »Praxisa« 3/4—1971. No vi svakako sami najbolje znate s kakvim koncepcijama i namjerama uređujete vaš list i jesu li vam uvjerljiviji i zanimljiviji razlozi za zabranjivanje marksističkih filozofskih časopisa ili razlozi protiv njihova zabranjivanja. Stoga se za ovaj posljednji savjet odmah ispričavamo.

U Zagrebu, 10. IX 1971.

Za redakciju časopisa »Praxis«
Prof. dr Gajo Petrović

MIŠLJENJE JEDNOG SURADNIKA »PRAXISA«

Svetozar Stojanović
saradnik »PRAXIS«-a

PONOVNE HISTERIJE I MISTERIJE

U poplavi skoro svakodnevnih zabrana raznih publikacija — od proustaških do marksističkih — došao je red i na »Praxis«. Naš časopis je, doduše, više puta napadan od pojedinih političara, ali nikada do sada sudski zabranjivan.

Pravnu odredbu po kojoj su zabranjena dva broja »Praxisa« — uznemirenje građana — nije teško svesti na apsurd. Po toj logici trebalo bi osuditi pravne organe koji su zabranili »Praxis« i političare koji su za to dali inicijativu, jer kud ćete veće uznemirenje socijalističke javnosti od onog izazvanog zabranom jednog izrazito marksističkog časopisa!

Kad jedna politika koja deluje u ime samoupravnog socijalizma pribegne tako drastičnoj meri, onda bi neupućeni mogli pretpostaviti da je reč o šovinizmu, rasizmu, ratnohuškačima, napadu na nezavisnost zemlje ili nečem sličnom. Ali ništa od toga. Čovek uopšte ne mora da se složi sa člankom Milana Kangrge »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase«, »Praxis« 3—4/1971. da bi bio u stanju da uoči da je pisan sa nesumnjivo socijalističkog stanovišta. Uzgred da dodam da je dan-dva pre pokretanja postupka (u Sisku) protiv »Praxisa« zabranjen beogradski studentski list »Vidici« zbog prenošenja Kangrginog teksta. Okružno javno tužilaštvo i Okružni sud u Beogradu, koji sigurno drže neslavni jugoslovenski a možda i svetski rekord u zabranama publikacija, ni ovog puta nisu dozvolili da im taj primat bude ugrožen. Naravno, da je njihov postupak u najtešnjoj vezi sa jednom »demokratskom« politikom koja se već godinama vodi u Beogradu.

»Praxisovo« izdanje knjige dokumenata »Jun—Lipanj 1968« zabranjeno je — verovali ili ne — »zbog« donošenja dva javna dokumenta iz tih dana. Reč je o akciono-političkim programima beogradskih i zagrebačkih studenata. Ni u njima, razume se, nema ni jedne reči koja bi mogla da posluži kao osnova za zabranu. Uostalom, akciono-politički program studenata Beogradskog univerziteta objavljen je u Junu 1968. ne samo u studentskoj, nego i dnevnoj štampi (na primer u »Politici«) i pozdravljen od vodećih društveno-političkih organizacija. Zar smo u procesu destaljinizacije došli dotle da se ni javna dokumenta više ne mogu preštampavati?! Biće da se ne radi o brizi za spokojstvo građana već o uznemirenosti nekih političara u Beogradu i Zagrebu da ova knjiga dokumenata ne podseti javnost na njihove histerije i misterije 1968, a i kasnije.

U ovo vreme ekonomske, moralne, saobraćajne itd. krize trebalo bi podneti račun narodu za loš bilans i iskreno i ozbiljno tražiti izlaz iz te situacije. Zabranjivanje »Praxisa«, na žalost, pokazuje da mi ne oskudevamo u političarima koji umesto toga nastoje da skrenu »pažnju« na marksističku kritiku koja ide do kraja u objašnjavanju uzroka te krize. To je stara taktika čiji je rodonačelnik Josif Visarionovič Staljin.

(Tekst objavljen u izvanrednom broju »Studenta« od 24. VIII 1971, zabranjen rješenjem Okružnog suda u Beogradu, oslobođen rješenjem Vrhovnog suda Srbije).

MIŠLJENJE JEDNOG OD UREDNIKA »PRAXISA«

Anketa »Politike«: Pravosuđe i politika

ZBOG TOGA ŠTO TEMELJITO MENJA DRUŠTVO — SOCIJALIZAM SAM PO SEBI »UZNEMIRAVA GRAĐANE«

Dr. Milan Kangrga: Samo javna i argumentirana kritika može da oslobodi duhove od more što svakodnevno pritiska ljude

Do ove teme o odnosu pravosuđa i politike (koja sadrži vrlo široke teorijske, a prije svega vrlo duboke povijesne implikacije, o kojima vdje ne može biti govora) dolazimo danas ponukani sve češćim sudskim zabranama pojedinih listova, novina, časopisa i publikacija uopće — rekao je u našoj anketi dr Milan Kangrga, profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Vrlo je pozitivno, značajno i dragocjeno, da ne kažem i poticajno, što je »Politika« otvorila svoje stranice ovakvoj jednoj diskusiji, i to upravo u ovom času kad je učestalost zabrana dovela do granice svojevrsnog apsurda u našim društvenim i političkim odnosima, koji prijeti da se izgubi mjera onoga što obično nazivamo »normalnim rasudivanjem«. Jer štetnost, gotovo pogubnost ovakvih metoda u političkoj igri danas i ovdje postaje isuviše očitom, te samo otvorena, argumentirana i kritički intonirana rasprava može dovesti samu stvar na njezino pravo mjesto. Inače bismo lako podlegli stihiji neartikuliranosti, nemuštosti, koja nikada ništa dobra sa sobom ne donosi kako u društvenim, tako i u međuljudskim odnosima, a u politici je gotovo uvijek upravo zastrašujuća i zabrinjavajuća.

U čemu je bitni nesporazum

Kad je dakle riječ o sudskim zabranama, koje su povod za ovo raspravljanje, onda prethodno moram reći da gotovo tragikomično zvuči ona (iz Čl. 52. Zakonika) vrlo poznata formulacija o »uznemiravanju građana«, što se kao glavni argument toliko često i zakonski nužno uporno pojavljuje u ovim posljednjim zabranama listova i časopisa. Moment tragičnosti u tim zabranama sadržan je u samom njihovu karakteru i smislu, kao i u poticaju što iza njih stoji, a moment komičnosti u načinu njihova oficijelnog obrazlaganja ili argumentiranja, što onda na svoj način dovodi do jednog bitnog nesporazuma. Taj se bitni nesporazum očituje u tome što mnogi ljudi (često vrlo dobronamjerno) dolaze do zaključka ili ocjene o »neinventivnosti« zakonodavca, što je opet, gledano s druge strane, prilično naivna predstava. Jer, nije ovdje riječ o neinventivnosti (koja se onda po toj liniji čak poistovećuje s »pomanjkanjem duha« itsl., kao da uvijek imamo posla sa samim glupanima, što je već vrlo otrcana i anakronična prosvjetiteljska teza!), nego u određenom, sasvim realnom i vrlo aktualnom društveno-političkom konceptu koji takvim tobože »nedorečenim«, »dvosmislenim« i »neinventivnim« formulacijama leži u osnovi. Ta se pak osnova pokazuje na kraju krajeva kao vrlo prozaičan društveno-ekonomski i politički interes koji onda dobiva adekvatan zakonski oblik. I tu ne bi trebalo biti nekog velikog nesporazuma u bitnome.

Što se pak toga tiče, smatram i želim kazati da taj koncept, o kojem je riječ, po svom duhu i smislu (a to onda znači i po svim mogućim konsekvencijama, praktičkim posljedicama i reperkusijama što iz njega proizlaze ili mogu proizići) — nije socijalistički. U kojem smislu? Time što on prije svega ili jedino ili čak isključivo težište stavlja na fiksni (gotov, dovršen, zaokružen) poredak u smislu održavanja status quo-a, što znači da time apriori otklanja i samu pomisao o mogućnosti, neophodnosti ili potrebi bilo kakve društvene promjene u najširem smislu te riječi. Socijalizam je pak po svojoj biti, po svojoj prirodi, po svojoj ideji par excel-

lence najdublja i najtemeljitija povijesna promjena kao epohalni prevrat u samim osnovama postojećega (građanskog) društva i svijeta u cjelini. Promjena pak, svaka promjena, a kamoli društvena promjena na nešto bitno novo, na traženje novih putova i mogućnosti ljudskijeg opstanka, također je i određeno uznemirenje (čovjeka, građanina, ljudskog bića kao takvog). Socijalizam stoga i jest zapravo bitno uznemiravanje građanina, da bi se trgnuo iz svog svakidašnjeg, uhodanog i učmalog dremeža u okviru postojećeg fakticiteta, kako bi postao slobodnim i samostalnim čovjekom, individualnošću i ličnošću, što se u društveno-političkoj sferi danas suvremeno naziva — samoupravljačem.

Sakrivanje iza javnih tužilaca i sudstva

Ako sada stvar konkretiziramo, onda bi se moglo postaviti pitanje, tko se to (u ime socijalizma i marksizma, naravno,!) toliko usrdno brine o miru, spokojstvu i neuznemirenosti građana, na taj način da ih čak sudski mora obraniti od, recimo, jedne marksističke teorijske analize njihova vlastitog društvenog stanja, položaja, htijenja, perspektive, mogućnosti, slobode. Od kojeg se to principa polazi, čiji su interesi u igri i na koji smo to nivo dospjeli, da se društveni, politički, ekonomski, kulturni i teorijski vrlo složeni problemi pokušavaju razriješiti i riješiti sudskim zabranama!? Možda bi na ta pitanja trebalo da javno, jasno i glasno odgovore oni koji takvim metodama zaista uznemiruju i uzbuđuju progresivnu javnost naše zemlje, koja je svjesna toga da se na taj način zaobilaze ili zataškaju, a nikako ne rješavaju bitni životni problemi cijele zajednice i ne prevladavaju nagomilane teškoće pred kojima danas stojimo. To je neozbiljno i u dobroj dozi neodgovorno. Svatko treba da pred čitavom našom javnošću, a prije svega pred radničkom klasom odgovara za svoje čine koji su od bitnog ili čak od presudnog značaja za društveno-politički život ove zemlje, a ne da se sakriva iza pojedinih javnih tužilaca ili sudstva u cjelini, koji se time dovode u vrlo nezavidan i ponižavajući položaj, budući da se oni na taj način po logici raznoraznih političkih (ili politikantskih) manevara, pritisaka, sugestija ili utjecaja izvana devalviraju na puki instrument određenih interesnih grupa i pojedinaca na položaju, te se ishitrenim obrazloženjima presuda i zabrana zapravo brukaju pred čitavom javnošću.

Bez istinske slobode štampe (mimo postojeće dobro poznate monopole i protiv njih) i bez nezavisnosti sudova i pravosuđa u cjelini nezamisliva je i neostvariva čak ni formalna građanska, a kamoli socijalistička demokracija. Uostalom, ni građansko se društvo danas više ne bori protiv marksizma sudskim zabranama, te bi socijalizmu takve metode »političke« borbe bile još manje potrebne. To se pak neće postići, ako do riječi ne mogu doći (pored tolikih drugih, socijalizmu suprotnih ili neprijateljskih!) progresivne marksističke i socijalističke snage ovog društva, što ih neki krugovi u svojim glasilima, vrlo providno i mešetarski, žele utrpati u isti koš sa svojim širokobregovskim ideološkim sumišljenicima, kojima i javno (velikim i punim naslovima) izražavaju svoja intimna nagnuća i iskrene simpatije.

Kad socijalistička revolucija nije na djelu ili pak stagnira, onda su na djelu nužno snage građanskog društva, pa na vidjelo odmah izlazi »svo staro smeće« (Marx), za koje se naivno vjerovalo da je već odavno počišćeno. Samo javna i argumentirana, odlučna i borbena marksistička kritika može da oslobodi duhove od more što svakodnevno pritišće ljude i tjera ih ili u apatiju i rezignaciju, ili privatizaciju, ili u izgubljenost i dezorijentaciju, što onda koriste politikanti i manipulanti svih kalibara da se nametnu ovom društvu na svim područjima života.

Stoga nikakve sudske zabrane nisu potrebne. One ništa ne rješavaju nego, naprotiv, zamagljuju i prikrivaju pravo stanje stvari, a upravo to ide na uštrb borbi za dosljedno sprovođenje u djelo samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji.

(»Politika«, 18. septembar 1971, str. 7.)

OBAVIJEST

Mnogi čitaoci obraćaju nam se s molbom da im makar i uz povišenu cijenu pošaljemo broj 3—4/1971 posvećen temi TRENUTAK JUGOSLAVENSKOG SOCIJALIZMA.

U nemogućnosti da pojedinačno odgovorimo na sva ta pisma obavještavamo da VIŠE NE RASPOLAŽEMO NIJEDNIM PRIMJERKOM SPOMENUTOG DVOBROJA.

Prema nekim informacijama dvobroj se još uvijek može dobiti u pojedinim knjižarama, pa molimo zainteresirane da ga potraže u knjižarama, odnosno posude u biblioteci ili kod prijatelja.

Onima koji žele da osiguraju redovno primanje budućih brojeva časopisa preporučujemo da se pretplate na časopis. Godišnja pretplata na jugoslavensko izdanje (6 brojeva) iznosi 48 ND, a uplaćuje se čekovnom uplatnicom na žiro-račun časopisa »Praxis« broj 301-8-1086.

U izdanju »Praxisa«, u okviru nove povremene edicije »Dokumenti« izišao je zbornik

JUN-LIPANJ 1968

DOKUMENTI

Na ukupno XXIV + 518 strana u zborniku se, uz predgovor Nebojše Popova, objavljuje nekoliko stotina najznačajnijih dokumenata o studentskom pokretu u Jugoslaviji.

Raspačavanje zbornika bilo je privremeno zabranjeno rješenjem Okružnog javnog tužioca Sisak, ali je rješenjem Okružnog suda u Sisku (potvrđenim rješenjem Vrhovnog suda Hrvatske) odobreno njegovo raspačavanje, izuzimajući strane 139—141 i 188—189. U skladu s tim iz zbornika su uklonjene strane 139—142 i 187—190 pa je

PONOVO PUŠTEN U PRODAJU

(cijena: 35 ND)

Zbornik se dobiva u svim knjižarama, a zasad se još može naručiti i u administraciji »Praxis« (Zagreb, Filozofski fakultet, Đ. Salaja 3).

Kao broj 9 džepnog izdanja »Praxisa«, uskoro izlazi iz tiska zbornik rasprava

Danka Grlića

CONTRA DOGMATICOS

Zbornik sadrži rasprave:

I Živjeti umjetnički

Literarna kritika i marksistička filozofija
Neki temeljni problemi suvremene estetike

II Heretici

Smireni nemiri Blais Pascala
Nedosljedne sumnje E. Renana
Fenomen Freud
Listajući Plehanova

III Protiv apologije postojećeg

Revolucija i teror
Ne liberalno nego demokratski
»Slučaj« Čehoslovačke i nove tendencije u socijalizmu
Marginalije o problemu nacije

Pogovor

Zbornik možete kupiti u svim knjižarama ili naručiti u administraciji »Praxisa«. Cijena zbornika je 12,50 ND.

Kao dvobroj 4–5 džepnog izdanja »Praxisa« izašao je zbornik rasprava

Ivana Kuvačića

OBILJE I NASILJE

Zbornik sadrži rasprave:

O strukturi i dinamici američkog kapitalizma

Klase i klasna pokretljivost u američkom društvu

Pokretačka snaga i ljudska cijena tehničkog progresa

Smisao pobune protiv institucija društva obilja

O radikalizaciji crnačkog pokreta u SAD

Zaokret ka samosvijesti

Studentski pokret i nova ljevica

Osnovi i izgledi radikalne desnice

O nasilju i agresiji

Masovne komunikacije i suvremeno društvo

Kakvu poruku nose elektronske komunikacije

Prodajna cijena zbornika iznosi 25 ND. Može se još uvijek kupiti ili naručiti u administraciji »Praxisa«.

Kao broj 6/1970. džepnog izdanja »Praxis« izašao je zbornik rasprava

Milana Kangrge

RAZMIŠLJANJA O ETICI

Zbornik sadrži slijedeće rasprave:

Uvod

Misao i zbilja

Socijalizam i etika

Praksa i etika socijalizma

Razgovor o etici

Postojeći odnosi i moral

Značenje pitanja o smislu života

Zbornik možete još uvijek kupiti ili naručiti u administraciji »Praxisa«

Prodajna cijena zbornika iznosi 12,50 ND.

Kao dvobroj 7–8 džepnog izdanja »Praxisa« nedavno je izašao zbornik rasprava

Milana Damnjanovića

ESTETIKA I RAZOČARANJE

Zbornik sadrži slijedeća poglavlja:

I Da li nas estetika mora razočarati

II Razlikovanja lepog od umjetničkog

III Ideja semantičke estetike
Kritika teorije umjetničkih simbola u djelu Susane Langer

IV Misao savremene estetičke teorije

Zbornik još uvijek možete kupiti ili naručiti u administraciji »Praxisa«.

Prodajna cijena zbornika iznosi 25 ND.

SURADNICIMA I ČITAOCIMA

Glavni dio časopisa PRAXIS redovno donosi radove o nekoj značajnoj temi ili problemu (maksimalna veličina pojedinog priloga je 20 strojem pisanih strana s proredom). Naredni brojevi bit će posvećeni slijedećim temama

MISAO G. LUKACSA
REVOLUCIONARNOST, MORALIZAM I CINIZAM
SAMOUPRAVLJANJE I MANIPULACIJA DANAS
ODGOVORNOST INTELEKTUALACA DANAS
NAUČNO-TEHNIČKI RAZVOJ I SOCIJALIZAM
SARTRE I MARKSIZAM
SUVREMENA UMJETNOST I MISAO O UMJETNOSTI
»KRITIČKA TEORIJA DRUŠTVA«

Svi rukopisi šalju se u dva primjerka na adresu: Redakcija časopisa PRAXIS, Filozofski fakultet, Zagreb, Ul. Đ. Salaja 3. U obzir dolaze samo rukopisi koji dosad nisu nigdje objavljeni. Rukopisi se ne vraćaju. Objavljeni radovi ne izražavaju nužno i gledište redakcije.

A

PRETPLATNICIMA I NARUČIOCIMA

Časopis PRAXIS izlazi u jugoslavenskom izdanju, u džepnom izdanju (na hrvatskosrpskom jeziku) i u međunarodnom izdanju (na engleskom, francuskom i njemačkom). Jugoslavensko izdanje izlazi dvomjesečno. Džepno i međunarodno izdanje izlaze tromjesečno.

JUGOSLAVENSKO IZDANJE: Pojedini primjerak stoji 10 novih dinara, u inozemstvu 1,25 dolara; godišnja pretplata iznosi 48 novih dinara; za inozemstvo 6 dolara (90 novih dinara); dvogodišnja pretplata iznosi 90 novih dinara, za inozemstvo 11 dolara (165 novih dinara).

DŽEPNO IZDANJE: Pojedini primjerak stoji 12,50 novih dinara, za inozemstvo 1,50 dolara (22,5 novih dinara); godišnja pretplata iznosi 40 novih dinara, za inozemstvo 5 dolara (75 novih dinara).

MEĐUNARODNO IZDANJE: Pojedini primjerak stoji 2 dolara ili 25 novih dinara; godišnja pretplata iznosi 7 dolara ili 105 novih dinara, dvogodišnja pretplata iznosi 13 dolara ili 195 novih dinara; trogodišnja pretplata iznosi 18 dolara ili 270 novih dinara.

PRETPLATA SE UPLAĆUJE čekovnom uplatnicom na žiro-račun časopisa »Praxis« broj 301—8—1086.

ZA NARUDŽBE, INFORMACIJE I REKLAMACIJE, treba se obratiti na adresu: Administracija časopisa RAXIS, Filozofski fakultet, Zagreb, Đure Salaja 3.

CIJENA 10 NOVIH DINARA